

1700-TAL

*NORDIC JOURNAL FOR
EIGHTEENTH-CENTURY STUDIES*

2021
VOLUME 18

1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies

An international multidisciplinary peer reviewed open access scholarly journal

Published by
Svenska sällskapet för 1700-talsstudier
in cooperation with
Suomen 1700-luvun tutkimuksen seura/Finska sällskapet för 1700-talsstudier
Norsk selskap for 1700-tallsstudier
Dansk selskab for 1700-talsstudier
Félag um átjándu aldar fræði, Ísland

Editor-in-chief: PhD Johannes Ljungberg, University of Copenhagen, Denmark

Co-editors: Professor Johanna Ilmakunnas, Åbo Akademi University, Finland; PhD Per Pippin Aspaas, UiT The Arctic University of Norway, Tromsø, Norway; Associate Professor Jens Bjerring-Hansen, University of Copenhagen, Denmark; PhD Kristín Bragadóttir, independent scholar, Iceland

Review editors: PhD Astrid Wendel-Hansen, University of Jena, Germany; PhD Sophie Holm, independent scholar, Finland; PhD Inga Henriette Undheim, NLA University College, Norway; Associate Professor Simona Zetterberg Nielsen, Aarhus University, Denmark; PhD Sigurgeir Guðjónsson, Akureyrarakademían, Akureyri, Iceland

Language consultant: PhD Alan Crozier, Skatteberga
Open Access adviser: Jan Erik Frantsvåg, UiT The Arctic University of Norway

Editorial board: Professor Anna Agnarsdóttir, University of Iceland, Reykjavík, Iceland; Professor Marie-Theres Federhofer, UiT The Arctic University of Norway, Tromsø, Norway; Professor Pasi Ihalainen, University of Jyväskylä, Finland; PhD Piret Lotman, National Library of Estonia, Tallinn, Estonia; Professor Anne-Marie Mai, University of Southern Denmark, Odense, Denmark; Professor Jonas Nordin, Lund University, Sweden

International Advisory Board: Professor Pierre-Yves Beaurepaire, Université Nice Sophia Antipolis, France; Associate Professor Jacqueline Van Gent, University of Western Australia, Australia; Professor Knud Haakonssen, University of Erfurt, Germany; Professor Karin Hoff, Göttingen University, Germany; Professor László Kontler, Central European University, Austria; Professor Thomas Munck, University of Glasgow, UK; Professor Kristoffer Neville, University of California, USA; Professor Michael North, Greifswald University, Germany; Professor Karen D. Oslund, Towson University, USA; Professor Éric Schnakenbourg, Université de Nantes, France; Associate Professor Thomas Wallnig, University of Vienna, Austria; Professor Helen Watanabe-O'Kelly, Oxford University, UK; Professor Michael Yonan, University of Missouri, USA.

© 1700-tal & the authors 2021

Typesetting: Henri Terho

Printing: Commissioned by Publit, Sweden 2021

ISSN 1652-4772 (printed version)

ISSN 2001-9866 (electronic version)

Cover: « La destruction de la statue Royale à Nouvelle Yorck », a hand-coloured etching showing black people pulling down a statue of King George III in New York after the Declaration of Independence. Engraving made by Franz Xaver Habermann in Augsburg and published by André Basset in Paris, probably around the year 1778. Public domain

1700-tal « 2021

JOHANNES LJUNGBERG, JOHANNA ILMAKUNNAS, PER PIPPIN ASPAAS, JENS BJERRING-HANSEN
& KRISTÍN BRAGADÓTTIR: *Redaktionens förord* « 6

CALL FOR PAPERS *till den fjärde nordiska 1700-talskonferensen, Köpenhamn 24–27 augusti 2022* « 10

Articles:

LIISA KUNNAS-PUSA: *Eighteenth-century visions of the Stone Age: Stone artefacts and the concept of the furthest past in theses published at the Academy of Turku, 1700–1828* « 11

VALDEMAR NIELSEN POLD: *Fiktionalitet i E. C. Eilschovs Forsøg til en Fruentimmers-Philosophie: Introduktionen af en ny retorisk strategi i dansk videnskabelig kommunikation* « 28

FREDRIK NILSEN: *Heteronomi som forutsetning for autonomi* « 44

KIRSI LAINE: *Böndernas agerande inför och anpassning till storskiftet i sydvästra Finland* « 66

JOHAN NORRBACK: *Pehr Strand och speluret på Lövestabruks herrgård* « 84

UNNUR BIRNA KARLSDÓTTIR: *Progress or mistake? The introduction of reindeer to Iceland* « 104

Debate: Black Lives Matter meets Eighteenth-Century Studies

JOHANNES LJUNGBERG & PER PIPPIN ASPAAS: *Introduction* « 127

THOMAS DALTHEIT SLETTEBØ: *Contested legacies of early modern colonialism in Norway: a summary of the 2020 debates on Ludvig Holberg and Jørgen Thormøhlen* « 130

ANNIKA WINDAHL PONTÉN: *Summary and reflections on the 'Linnaeus debate' in Sweden 2020/2021* « 139

HENRIK HOLM: *A Big Splash in Shallow Waters: The statue of Frederic V and the Danish colonial past* « 144

SOFIA AITTOMAA: *Black Lives Matter movement, monuments and Finland* « 150

ARNÓR GUNNAR GUNNARSSON & JÓN KRISTINN EINARSSON: *Can't remember to forget you: Icelandic statues and negative memories of the eighteenth century* « 153

Dissertations:

- JAAKKO SIVONEN, *Patriotism in an Absolute Monarchy: Fatherland, Citizenship and the Enlightenment in Prussia, 1756–1806*, review by Eva Piirimäe « 158
- FRANCISCA HOYER, *Relations of Absence: Germans in the East Indies and Their Families, c. 1750–1820*, review by Hans Hägerdal « 161
- ELISABETH SVARSTAD, *'Aqquratesse i alt af Dands og Triin og Opførsel': Dans som sosial dannelse i Norge 1750–1820*, review by Annika Windahl Pontén « 165
- CHARLOTTE BELLAMY, *Les professionnels de bouche français dans la Suède gustavienne*, review by Charlotta Wolff « 170
- KIRSI LAINE, *Maatalous, isojako ja talonpoikainen päätöksenteko Lounais-Suomessa 1750–1850* [Agriculture, enclosure and the decision making of peasants in South-West Finland 1750–1850], review by Petri Talvitie « 174

Literature:

- HENRIK HORSTBØLL, ULRIK LANGEN & FREDERIK STJERNFELT, *Grov konfekt. Tre vilde år med trykkefrihed 1770–73*, review by Marie-Christine Skuncke « 177
- FABIAN PERSSON, *Survival and Revival in Sweden's Court and Monarchy*, review by Mikael Alm « 184
- CAROLINA BROWN AHLUND, *Den bekväma vardagen. Kvinnor kring bordet på 1700-talets Näs*, review by Beverly Tjerngren « 188
- DORIS OTTESEN & CARSTEN BACH-NIELSEN, *Vestindiske spor. Dansk Vestindien i det koloniale og efterkoloniale litteraturhistorie*, review by Lis Norup « 190
- FABIAN PERSSON, *Women at the Early Modern Swedish Court. Power, Risk, and Opportunity*, review by Hedvig Widmalm « 196
- PETRI TALVITIE, *Taistelu perintökinjasta. Talonpojat, aasteli ja kruununtulojen perinnöksiöst 1700-luvun Suomessa ja Ruotsissa* [Kampen om börsbrevet. Bönder, adel och skatteköp av kronohemman i Finland och Sverige på 1700-talet], review by Sofia Gustafsson « 200
- JOHAN STÉN: *Kulta-aika. Valistus ja luonnontieteet Turun Akatemiassa* [The Golden Age. Enlightenment and Science at the Academy of Turku], review by Ella Viitaniemi « 202
- ERLA DÓRIS HALLDÓRSDÓTTIR, *Óhreinu bornin hennar Evu: Holdsvæiki í Noregi og á Íslandi* [Eve's Unclean Children: Leprosy in Iceland and Norway], review by Helga Hlín Bjarnadóttir « 204
- ANNE ERIKSEN, *Livets læremester. Historiske kunnskapstradisjoner i Norge 1650–1840*, review by Leidulf Melve « 207
- BENT HOLM, *Ludvig Holberg, a Danish playwright on the European Stage. Masquerade, Comedy, Satire* (oversat fra dansk af Gaye Kynoch), review by Jens Bjerring-Hansen « 211
- JACQUELINE EALES & BEVERLY TJERNGREN (EDS.), *The Social Life of the Early Modern Protestant Clergy* (special issue of The Journal of Religious History, Literature and Culture), review by Erik Sidenvall « 214

- JENS BAGGESEN, *Labyrinten eller Reise giennem Tydskland, Schweiz og Frankerig 1–2. Tekstudgivelse, efterskrift og noter ved Henrik Blicher*, review by Marianne Stidsen « 217
- PER PIPPIN ASPAAS & LÁSZLÓ KONTLER, *Maximilian Hell (1720–92) and the Ends of Jesuit Science in Enlightenment Europe*, review by Gunnar Ellingsen « 221
- JEPPE MULICH, *In a Sea of Empires. Networks and Crossings in the Revolutionary Caribbean*, review by Aske Stick & Gustav Ångeby « 223
- JOSEPH M. ADELMAN, *Revolutionary Networks. The Business and Politics of Printing the News 1763–1789*, review by Jonas Nordin « 227
- MEELIS FRIEDENTHAL, HANSPETER MARIT & ROBERT SEIDEL (EDS.), *Early Modern Disputations and Dissertations in an Interdisciplinary and European Context*, review by Per Pippin Aspaas « 229

Redaktionens förord

2020 blev ett år då 1700-talet fick sin stund i rampljuset. I kölvattnet av den alltmer internationella Black Lives Matter-rörelsens manifestationer sattes upplysningsseklets mörka sidor under lupp. Statyer ifrågasattes och kulturarv omprövades. 1700-talsforskare ombads uttala sig och erbjöds tillgång till mediemikrofonerna. Ämnen som slavhandel och människosyn klämmer onekligen åt en angelägen nerv och aktualiserar rättmätigt det sekel som såg både utökad slaveri och abolitionism växa fram. Därtill rymmer 1700-talet både en mer optimistisk människosyn och ett övergivande av det bibliska släkträdets över mänskligheten till förmån för biologiska kategoriseringar sprungna ur empiriska vetenskapspraktiker. När vi tog upp ämnet i vår redaktion insåg vi att debatterna tagit olika vändningar i de nordiska ländernas mediasystem, och anade att vi kunde lära av dessa varierade erfarenheter. Därför innehåller debattsektionen i årets nummer fem texter på temat *Black Lives Matter meets Eighteenth-Century Studies* som summerar debatterna och reflekterar över vilka lärdomar som kan göras för 1700-talsforskningen. Eftersom det handlar om variationer på ett internationellt tema valde vi att hålla oss till engelska. Det ger oss också möjlighet att kanalisera denna sektion till våra engelskspråkiga kollegor inom andra grenar av det internationella 1700-talssällskapet. Hjälpt oss gärna att sprida ordet om detta tema – och andra nyheter – exempelvis med utgångspunkt i våra kanaler i sociala medier: Facebook (1700-tal), instagram (1700-tal) eller twitter (@1700tal).

Årets nummer, det artonde i ordningen, bjuder annars på sakkunniggranskade artiklar från alla de fem nordiska länderna. Vi börjar i forntiden, eller snarare – som sig bör i detta forum – i 1700-talets uppfattning om forntiden. *Liisa Kunnas-Pusa* (Helsingfors universitet) har grävt djupt i tidskrifter och dissertationer producerade vid Åbo akademi under 1700-talet för att spåra hur Finlands förhistoriska förflutna framställdes och föreställdes före nationalismens tidevarv, men väl under inflytande av en sorts ”patriotisk antikvarianism”. Till grund för studien ligger bland annat en sökbar databas över dissertationer upprättad av Finlands

DOI: <https://doi.org/10.7557/4.5918>

Copyright: © 2021 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Nationalbibliotek, som Kunnas-Pusa använder till att identifiera relevanta narrativ samt kommentarer till fornlämningar. Det sistnämnda ger värdefulla indikationer om huruvida dessa ansågs härstamma från naturen eller var tillverkade av människohand, vilket i sin tur leder till olika teorier om Finlands äldsta historia. Som om det inte vore nog med denna artikel recenserar Ella Viitaniemi i detta nummer ett omfattande verk av Johan Stén om verksamheten vid just Åbo akademi under 1700-talet.

I numrets andra artikel förflyttar vi oss från akademiska dissertationer till populärvetenskaplig förmedling. I en analys av den danske filosofen Frederik Christian Eilschovs *Forsøg til en Fruentimmer-Philosophie* (1749–1750) argumenterar *Valdemar Nielsen Pold* (Aarhus universitet) för att denne använde fikcionalitet som retorisk strategi i sina ansatser för att tilltala en bred och, i första hand, kvinnlig publik. Artikeln ger nya perspektiv på hur en av tidens främsta rationalister översatte vetenskap författad av män på latin till mer praktiskt orienterad kunskap skriven på folkspråket, i vilken kvinnliga filosofer framträdde som läsarens förebilder. En rad teser presenteras om vad som kännetecknade Eilschovs fiktivorienterade och dialogiska ansats i relation till det grekiska arvet och den franska samtiden, teser som kan tjäna som tänkvärda jämförelsepunkter för vidare studier inom 1700-talets växande litteratur i dialog- och samtalsform.

Inlärninng står också i fokus för nästa bidrag, där *Fredrik Nilsen* (Universitetet i Tromsø – Norges arktiska universitet) går på djupet med Immanuel Kants syn på begreppen *Zwang* (lagens tvång), *Wille* (den laggivande funktionen i viljan) och *Willkür* (den utövande funktionen i viljan). I sin filosofivetenskapliga analys argumenterar Nilsen för att Kants utläggningar av dessa begrepp i några av hans mindre skrifter ger vid handen att barnets väg till autonomi går genom heteronomi, ofrihet och tvång – ett resultat som sätts i relation till 1700-talets växlande ideal kring barnuppfostran.

Efter dessa inslag från den lärda världen leder *Kirsi Laine* (Åbo universitet) oss till den djupa myllan i de sydvästfinländska socknarna Hvittis, Loimijoki, Pöytis och S:t Mårtens. Den geografiska avlägsenheten från akademier och politiska centra kan ge ett skenbart intryck av periferi, men i själva verket behandlar artikeln agerande bönder som bokstavligt talat kom att rita om kartan i sina respektive bygder. I fokus står storskiftet i slutet av 1700-talet, ett skede av landsbygdens omvälvningar som ofta hamnat i skuggan av 1800-talets omfattande jordbruksreformer. På basis av bevarade mötesanteckningar analyserar Laine böndernas motiv och handlande i samband med reformen, och detta i ett geografiskt område som varit underbelyst inom agrarforskningen. Traditionellt har bönderna uppfattats som motståndare till storskiftet, men i likhet med viss nyare forskning kan Laine visa hur bönderna tog aktiv del i åkerskiftet och ängsdelning.

På andra sidan Bottenviken finns en specifik plats som legat till grund för desto fler uppslagsrika 1700-talsstudier i många olika ämnen: uppländska Lövstabruk. Musikvetaren *Johan Norrback* (Göteborgs universitet) ger ett nytt bidrag som belyser seklet utifrån denna mångfacetterade plats, den här gången med utgångspunkt i ett spelur som idag står att finna på Lövstabruks herrgård och som är tillverkat av specialisten Pehr Strand. Genom en musikvetenskaplig analys av detta spelur – som dessutom kan beskådas i artikeln i form av en vacker bild tagen av författaren själv – inbjuder Norrback till interdisciplinär 1700-talsforskning genom att knyta ämnet till flera andra discipliner. Den här formen av instrument introducerades nämligen i högreståndsmiljöer under 1700-talet för att berika samlingar, pröva nya teknologier och manifesteras sådana estetiska ideal som i Sverige gått till historien som gustavianska.

1700-talet var en tid för allehanda utilitaristiska experiment av kombinerat ekonomisk och topografisk karaktär. Ett av dessa experiment som rönt förvånansvärt lite uppmärksamhet är dansk-norska myndigheters flertaliga försök att introducera renar på Island under 1700-talets sista decennier. I sitt bidrag till årets nummer hjälper oss *Unnur Birna Karlsdóttir* (Islands universitet) att råda bot på denna okunskap. Karlsdóttir återger med precision de fyra olika transporter av renar till Island som genomfördes, hur de gick till och vad utfallet blev. På basis av denna rekonstruktion analyseras sedan i vilken mån samtida bedömare uppfattade dessa experiment som framgångsrika eller misslyckade. En grundläggande orsak till initiativet som klingar an till vår egen samtid är hur isländska ämbetsmän sökte nya näringar till följd av 1600-talets kallare klimat. Under andra halvan av 1700-talet sammanföll till sist denna önskan med myndigheternas ökade intresse för dylika näringspolitiska satsningar. Den isländska *Landkommissionen* grundades 1770 med uppdraget att verka för förbättringar av ekonomi och näringar på Island.

Det gångna året har bjudit på rik skörd när det gäller ny forskningslitteratur, vilken så långt som möjligt recenseras i detta nummer. Först ut är som vanligt avhandlingsrecensioner, denna gång författade och försvarade av Jaako Sivonen (Helsingfors universitet), Francisca Hoyer (Stockholms universitet), Elisabeth Svarstad (NTNU Trondheim), Charlotte Bellamy (EUI Florence) och Kirsi Laine (Åbo universitet). Därutöver bjuder vi bland mycket annat på en recension av det tusensidiga verket om tryckfriheten under Strusenseetiden, två nya böcker om det svenska hovlivet, och ett större grepp om danska Västindiens koloniala och efterkoloniala litteraturhistoria.

Detta nummer av tidskriften har i likhet med flera av de föregående tillkommit med generöst stöd av NOP-HS, som i december 2020 beslutade att ge oss stöd för ytterligare två år framöver, 2021–2022. Vi tackar för detta förtroende och blickar

framåt. De gångna åren har resulterat i en avsevärd förstärkning av tidskriftens grafiska profil och digitala tillgänglighet, till båtnad för både prenumeranten och surfaren. Då siffrorna för nedladdningar har ökat successivt kan vi konstatera att vi har ökat vår räckvidd med stor marginal. Såväl sällskapens medlemmar som tidskriftens övriga vänner får mycket gärna tipsa vänner och forskningsbekanta att ta en titt i vårt växande digitala arkiv. Med ”Crossref”-systemet på plats har det dessutom blivit enklare att direkt klicka sig fram till de refererade artiklar som har en så kallad *doi*-länk.

Denna omfattande nydaning av tidskriften har lagt en grund för att arbeta mot nya mål. Kärnan i vår redaktionella verksamhet kommer dock att förbli att behandla och publicera sakkunniggranskade artiklar samt recensioner (det förstnämnda enligt sedvanligt *double-blind*-förfarande). Vi välkomnar artikelmanus till tidskriften med en ordinarie deadline 1 januari (eller efter överenskommelse med ansvarig redaktör). Manus skickas bäst in digitalt via vår hemsida, där också instruktioner och formatmallar finns utlagda.

Slutligen finns det i skrivande stund anledning att vara försiktigt hoppfull om att nästa år kommer att erbjuda vissa möjligheter att diskutera 1700-talsforskning i det gamla goda formatet IRL. Den fjärde nordiska 1700-talskonferensen går av stapeln 24–27 augusti 2022, denna gång i Köpenhamn och i regi av *Dansk Selskab for 1700-talsstudier*. Call for papers finns bifogat på nästa uppslag.

8 Juli 2021

Johannes Ljungberg,
tillsammans med

Johanna Ilmakunnas, Per Pippin Aspaas,
Jens Bjerring-Hansen & Kristín Bragadóttir

Dansk Selskab for 1700-talsstudier arrangerer

Rights and Wrongs in the 18th Century

Konferencen afholdes på Københavns Universitet d. 24. – 27. august 2022

Hvad der er retfærdigt eller uretfærdigt, hvad der er rigtigt eller forkert, sandt eller falsk, fornuftigt eller tåbeligt, normalt eller afvigende – og hvilke rettigheder, der skal forsvares eller forkastes – er centrale problemer, der kan anskues såvel juridisk som moralsk – og som bliver diskuteret inden for stort set alle fagområder – som f.eks. politik, kunst og religion. Skellene var til forhandling på myriader af måder og med konstante konsekvenser for opfattelsen af, hvad der var tidssvarende og utidssvarende.

I 1700-tallet formuleredes de hovedretninger inden for den filosofiske etik, der stadig i dag danner udgangspunkt for mange diskussioner. Samtidig opstod der nye tanker om fantasiens samspil med dømmekraften og om muligheden for at reformere både mennesker og samfund. Dertil kommer alle de hverdagsområder, hvor 1700-tallets mennesker gennem social praksis og i konkrete situationer agerede, kommenterede, erfarede og praktiserede forestillinger om rigtigt og forkert. Disse områder vil stå i centrum på konferencen, som vil belyse og diskutere forholdet mellem rigtig og forkert i 1700-tallet.

De nordiske 1700-talskonferencers hovedformål er at bringe 1700-talsforskere fra forskellige fag og forskellige lande sammen for at udveksle forskningsresultater og synspunkter på forhold, der relaterer til 1700-tallet – og med det bredt formulerede tema ønsker vi at åbne op for, at så mange fagområder som muligt kan repræsenteres.

Keynotespeakere på konferencen er prof. Martin Mulsow (Universitetet i Erfurt), prof. Jørn Øyrehagen Sunde (Universitetet i Bergen), lektor ph.d. Linn Holmberg (Stockholms Universitet), prof. Karin Kukkonen (Universitetet i Oslo) og lektor ph.d. Gunver Simonsen (Københavns Universitet)

For nærmere information om conferencegebyr, Call for Papers, indkvartering m.m. se venligst konferencens hjemmeside: www.rightsandwrongs1700.dk

Vi håber vi ses i København – Dansk Selskab for 1700-talsstudier, Arrangørgruppen

Arrangørgruppen består af lektor Jens Bjerring-Hansen (Nordiske Studier og Sprogvidenskab, KU), lektor Tine Reeh (Teologi, KU), professor Lasse Horne Kjældgaard (dansk, SDU), professor Anne-Marie Mai (dansk, SDU) og formand for Dansk Selskab for 1700-talsstudier; samt lektor emeritus Søren Peter Hansen (DTU).

*Eighteenth-century visions of the Stone Age:
Stone artefacts and the concept of the furthest
past in theses published at the Academy of
Turku in 1700–1828*

Liisa Kunnas-Pusa, University of Helsinki

Abstract: Archaeological concepts of prehistory and the Stone Age are rooted in nineteenth-century scientific discoveries, which extended the human past much further back in time than was previously thought. Without this deep past, the disciplines of archaeology and history would not be what they are today. However, when the division of prehistory into the ages of stone, bronze, and iron was introduced in 1836, it was already an old idea. Stone Age artefacts and the initial phase of human history were discussed in the eighteenth-century academic world, even though the periodisation of history was constructed differently. In the philosophy of the Enlightenment several ideas surfaced which were essential to the formation of archaeology as a scientific practice, and which still affect the way the prehistoric past is imagined. This article examines the concept of a prehistoric, furthest past in Finnish scientific texts, within the framework of eighteenth-century Swedish traditions of science and historiography. How did the scholars in the Academy of Turku view Stone Age artefacts that had a multi-faceted nature in the antiquarian tradition? In what way did their visions of the earliest phase of the Nordic past set up later nationalistic narratives about prehistory?

Keywords: Historiography; History of archaeology; Stone Age; Enlightenment; History of science; Finnish history; Conceptual history.

Recommended citation: Kunnas-Pusa, Liisa, 'Eighteenth-century visions of the Stone Age: Stone artefacts and the concept of the furthest past in theses published at the Academy of Turku in 1700–1828', *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 18 (2021). 11–27. <https://doi.org/10.7557/4.5905>

Copyright: © 2021 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Introduction

Archaeological concepts, like the Stone Age or prehistory, were coined in the nineteenth century. During the latter half of the nineteenth century, the vast scope of the past unreachable through textual sources was uncovered, attributing to the concept of prehistory its chronological depth.¹ Earlier concepts for the furthest past existed, but the temporal scope of human history was perceived as significantly shorter than in our current understanding. The three-age system dividing the prehistoric past into successive periods of stone, bronze, and iron was presented in 1836 by C. J. Thomsen. Before this, similar division of the past already existed in Classical Greek and Roman texts as a philosophical concept, illustrating mankind's progress from primitivity towards civilization.² However, the discovery of the geological “deep time” was essential in transforming the foggy and vague concept of the furthest past into defined successive periods of human history set on a chronological timeline.

Reinhart Koselleck's conceptual history employs the classic key concept of *Sattelzeit*: a conceptual threshold spanning the years 1750–1850. Before the notion of *Sattelzeit*, the conceptual meanings of terminology used to describe historical and social phenomena differed from contemporary meanings so much that we cannot fully understand or compare them to their present counterparts.³ The *Sattelzeit*-

¹ E.g. Daniel L. Smail, *On Deep History and the Brain* (Berkeley & Los Angeles: University of California Press, 2007), pp. 46–7. [Crossref](#); Andrew Shryock & Daniel L. Smail, *Deep History: The Architecture of Past and Present* (Berkeley & Los Angeles: University of California Press, 2011), p. 20. [Crossref](#); Clive Gamble & Theodora Moutsiou, ‘The Time Revolution of 1859 and the Stratification of the Primeval Mind’, *Notes and Records of the Royal Society*, 65:1 (2011), 43–63. [Crossref](#); Laurent Olivier, ‘The Business of Archaeology is the Present’, in *Reclaiming Archaeology: Beyond the Tropes of Modernity*, ed. by Alfredo González-Ruibal (London & New York: Routledge, 2013), pp. 117–29 (p. 117). [Crossref](#)

² For more about Thomsen and the three-age system and the development of archaeological terminology, see Bo Gräslund, *The Birth of Prehistoric Chronology: Dating Methods and Dating Systems in Nineteenth-century Scandinavian Archaeology* (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1987); Peter Rowley-Conwy, *From Genesis to Prehistory: The Archaeological Three Age System and Its Contested Reception in Denmark, Britain and Ireland* (Oxford: Oxford University Press, 2007). [Crossref](#); Liisa Kunnas-Pusa, ‘Function Follows Form? The Role of Analogies in Discovering the Stone Age’, in *Archaeology and Analogy: Papers from the Eighth Theoretical Seminar of the Baltic Archaeologists (BASE)*, ed. by Marko Marila, Marja Ahola, Kristiina Mannermaa & Mika Lavento, *Interarchaeologia*, 6 (Helsinki: University of Helsinki, 2020), pp. 119–34.

³ Reinhart Koselleck, ‘Social History and Begriffsgeschichte’, in *History of Concepts: Comparative Perspectives*, ed. by Iain Hampsher-Monk, Karin Tilmans & Frank van Vree (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1998), pp. 23–36; Reinhart Koselleck, *Futures Past: On the Semantics of Historical Time* (New York: Columbia University Press, 2004), p. xii, xxiv, 6, 32, 56, 241.

type threshold for archaeological concepts could be located during the latter half of the nineteenth century.⁴

According to archaeologist Peter Rowley-Conwy, there is an imminent danger in researching the history of archaeology beyond its nineteenth-century scientific beginnings. Our present-day concept of prehistory is so entwined with the deep past that we cannot fully grasp a concept of the past predating the discovery of geological time. Therefore, any attempt to interpret earlier concepts of the furthest past as being similar to the concept of prehistory is anachronistic.⁵

I do not intend to treat the eighteenth-century view on prehistory as a direct precursor to the present concepts, or to consider them equivalent. While being aware of the variation in temporal scope, I suggest that tracing the conceptual change and continuity beyond the mid-nineteenth-century threshold could bring forth something new about implications still attached to the concepts of Stone Age and prehistory.⁶

My first research question is related to the use of prehistory in the narratives of the national past, from which the Stone Age has often been omitted.⁷ Is this tendency already visible in the eighteenth-century discussion about the early history of the Nordic peoples? My other question considers Stone Age artefacts and their appearances in the sources: there was a lot of scientific discussion about their origin and classification during the eighteenth century. To what extent were these artefacts associated with prehistoric past in the Academy of Turku?

⁴ See e.g. Bruce Trigger, *A History of Archaeological Thought* (New York: Cambridge University Press, 2006), p. 121, 138–41, 146–7. [Crossref](#)

⁵ Rowley-Conwy, *From Genesis to Prehistory*, pp. 3–4.

⁶ Prehistory is obviously more than just the Stone Age. Encompassing all human history before written sources, it lasted in Northern Europe until the first centuries of the second millennium. However, the early concept of prehistory, still during the nineteenth century, was more interchangeable with the Stone Age. Without a clear understanding of the chronology of the human past, the Bronze Age and the Iron Age were thought to have lasted for only a short time before the advent of writing. Still, for example in English the term ‘prehistory’ is more affiliated to the Stone Age, since historical sources reach much further back than in Northern Europe. According to the current view, the Stone Age in Finland and Sweden began with the first human settlements after the last glaciation period, c. 11 000 years ago, and ended in c. 1700 BC.

⁷ See Derek Fewster, ‘The Invention of the Finnish Stone Age: Politics, Ethnicity and Archaeology’, in *Dig it all: Papers dedicated to Ari Siiriäinen*, ed. by Matti Huurre. Helsinki: The Finnish Antiquarian Society, 1999), pp. 13–20; Derek Fewster, *Visions of Past Glory: Nationalism and the Construction of Early Finnish History* (Helsinki: SKS, 2006); Liisa Kunnas-Pusa, ‘Kivikauden kuvia: Kaukaisimman menneisyyden representaatiot Suomi-kuvaa rakentamassa’, *Ennen ja nyt – Historian tietosanomat* 3 (2018), <https://journal.fi/ennenjanyt/article/view/108878/63873>.

Fig. 1. The artefact collections at the Academy of Turku were almost entirely destroyed in the city fire of Turku in 1827. Fire-damaged and molten hinges and clasps from cupboards, where some of the collections were kept. Collections of Coin Cabinet in The National Museum of Finland, photograph by L. Kunnas-Pusa.

The source material for this article includes academic theses published at the Academy of Turku (*Kungliga Akademien i Åbo, Turun kuninkaallinen akatemia*), founded in 1640, and articles in Finnish newspapers during the years 1700–1828. When Finland became a Grand Duchy of the Russian Empire in 1809, the academy was renamed the Imperial Academy and then moved from Turku to Helsinki in 1828 (Fig. 1).⁸

⁸ In 1712–21, the Academy was evacuated to Stockholm and essentially shut down because of the Russian occupation of Finland during the Great Northern War. A similar break occurred in 1742–3, also due to Russian occupation. For more on the Academy, see e.g. Matti Klinge, Rainer Knapas, Anto Leikola & John Strömberg, *Kuninkaallinen Turun Akatemia 1640–1808: Helsingin yliopisto 1640–1990*, 3 vols. (Helsinki: Helsingin yliopisto, 1987–90), I–II; Jussi

The surviving corpus of the Academy's theses is available in digital form in a database managed by the National Library of Finland.⁹ I used a bibliography of the theses for shortlisting my source material, and then supplemented that list using the results of a query performed in the Doria database by searching for theses from the years 1700 to 1828 with key words that could indicate any texts mentioning stone artefacts or prehistoric structures, for example *historia* (history), *kivilajit* (types of rock), and *mineralogia* (mineralogy). After excluding the ones that were irrelevant based on their title or topic, approximately 200 theses comprise my source material. On these, additional searches were performed using search words related to stone artefacts, for example *ceramnia* and *lapid** or *sten*.¹⁰ Similar searches were performed on the newspaper material (*sten*, *kivi*, *åsk(e)wig**, etc.) using the tools available in the digital archive database of the National Library of Finland.¹¹

Archaeology in the Age of Enlightenment

Archaeology in Finland and Sweden during the long eighteenth century has been touched upon in some presentations of the history of archaeology in the Nordic countries¹² as well as outlined by Ola W. Jensen in his essay.¹³ Jensen has also examined the history of the concept of prehistory and the reactions towards archaeological finds in Sweden from the Medieval Period to the Enlightenment.¹⁴ Eighteenth-century interest in prehistoric structures has been featured in several

Välilmaa, 'The Academy of Turku during the Last Century of Swedish Rule (1720–1809)', in *A History of Finnish Higher Education from the Middle Ages to the 21st Century* (Cham: Springer, 2019), pp. 87–110. [Crossref](#)

⁹ *Turun akatemian väitöskirjat*, <https://www.doria.fi/handle/10024/50699>. There is also a concise bibliography of the theses: Jorma Vallinkoski, *Turun Akatemian väitöskirjat 1642–1828* (Helsinki: Helsingin yliopisto, 1967–9). The theses were usually written by the supervising professor (*præses*) or compiled jointly by the respondent and præses. According to the university statutes, all professors needed to produce theses and hold at least one public defense per year. In this article, I refer to theses with both the præses and the respondent as authors, their names separated with a slash, except for cases where a thesis has later been published as a book.

¹⁰ The author is in possession of a complete list of the search words used and a table of all the theses catalogued during the research process.

¹¹ <https://digi.kansalliskirjasto.fi/etusivu>.

¹² E.g. Fewster, *Visions of Past Glory*.

¹³ Ola W. Jensen, 'Resenärer i forntiden – fornforskningen i 1700-talets Sverige', in *Från Worm till Welinder: Åtta essäer om arkeologins disciplinhistoriska praxis*, ed. by Joakim Goldhahn (Göteborg: Göteborgs universitet, 2005), pp. 33–62.

¹⁴ Ola W. Jensen, *Forntid i historien: En arkeologihistorisk studie av synen på forntid och forntida lämningar: från medeltiden till och med förupplýsningen* (Göteborg: Göteborgs universitet, 2002).

publications. For example, Joakim Goldhahn has studied how eighteenth-century historians interpreted a Bronze Age cairn and accompanying rock art in Scania, Sweden.¹⁵ Jari Okkonen has utilized also eighteenth-century sources about the prehistoric stone structures of northern Finland.¹⁶

According to historian of archaeology Bruce Trigger, the Enlightenment provided several philosophical concepts that were extremely important for the development of archaeology as a scientific practice, like the ideas of a 'psychic unity' of mankind and cultural progress as the essential force in history.¹⁷ The former idea implied that the differences between nations mainly result from their natural environment, while the latter encompassed the belief that progressive change stemmed from humans striving to improve their condition and acquire greater control over nature. Such continuous cultural change included technological, social, intellectual, and moral progress.

The idea of progress was related to universal stages of human development, from the primitive original state of mankind to the technologically and culturally developed world of eighteenth-century Europe. These ideas affected how prehistoric societies, contemporary indigenous peoples, and their subsistence strategies were perceived. Economists, like Adam Smith (1723–90) and Turgot (1727–81), catalogued all past and present human societies into four stages: hunting, pasturage, farming, and commerce. While hunting and pasturage were present throughout the world, farming had only occurred a few times during human history and the stage of commerce had only been reached in European society.¹⁸

Swedish historiographical tradition at the beginning of the eighteenth century was based on an established canon of written sources that included sagas, historical works written in the sixteenth and seventeenth centuries, the Bible, and the works of Classical Greek and Roman writers. This textual tradition was thought to encompass all human history, spanning approximately 6 000 years. The Gothicist

¹⁵ Joakim Goldhahn, *Bredarör på Kivik – en arkeologisk odysse* (Kalmar: Linnéuniversitetet, 2013); Joakim Goldhahn, 'Att låta stumma stenar tala – om formandet av ett nytt arkeologiskap under 1700-talet', in *Arkeologi och kulturhistorie fra norskekysten til Østersjøen: Festschrift til professor Birgitta Berglund*, ed. by Ragnhild Berge & Merete Moe Henriksen (Trondheim: NTNU Vitenskapsmuseet, Institutt for arkeologi og kulturhistorie og Museumsforlaget, 2019), pp. 40–57.

¹⁶ Jari Okkonen, *Jäättiläisen hautoja ja hirveitä kiviröykkiöitä: Pohjanmaan muinaisten kivirakennelmien arkeologiaa* (Oulu: Oulun yliopisto, 2003).

¹⁷ Trigger, pp. 100–1.

¹⁸ Trigger, pp. 101–3; Sophie Bourgault & Robert Sparling, 'Introduction', in *A Companion to Enlightenment Historiography*, ed. by Sophie Bourgault & Robert Sparling (Boston: Brill, 2013), pp. 1–22. [Crossref](#); Aira Kemiläinen, 'Valistuksen historiankirjoitus', in *Historiankirjoituksen historia* ed. by Päivi Setälä, Pekka Suvanto & Matti Viikari (Helsinki: Gaudeamus, 1983), pp. 49–60 (p. 58–9).

tradition of history became especially important during the seventeenth century, when Sweden needed to prove itself among the great powers of Europe.¹⁹ The Swedish past beyond the time of actual written sources was anchored to events described in the Bible. The Swedes were thought to descend from Noah's grandson through Gothic tribes known from historical sources. In Olof Rudbeck's *Atlantica* (published in four volumes in 1679–1702), he divided the earliest history into six periods: the ages of gold, silver, stone, copper or ash tree, *Giödingz*,²⁰ and iron.²¹ In this chronology, a version of Stone Age existed as the lowest point in human history, when the Deluge had resulted in the collapse of civilization and people had been reduced to using stone tools.

In the eighteenth century, the receding political pressure to represent the Swedish past as glorious as possible made way for a more critical examination of sources. Some traditions of Gothicist historiography persisted, though: the sources depicting Sweden's remote past were perhaps patchy and unreliable, but this did not change the fact that a glorious past existed somewhere just beyond the reach of source material.²² The tradition of Gothicist history was also essential in creating institutionalized antiquarianism in Sweden, with the Collegium Antiquitatum being founded in the 1660s to gather and preserve information about objects from antiquity.²³ As a result, archaeological finds from Finland were also sent to Stockholm until the end of Swedish reign in 1809.

¹⁹ On Geatic or Gothicist history (göticism, Fi. goottilaisuus/göötiläisyys), see, e.g. Erkki Urpilainen, *Algot Scarin ja gööttiläisen historiankirjoituksen mureneminen Ruotsissa 1700-luvun alkupuolella* (Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1993); Fewster, *Visions of Past Glory*; Tero Anttila, *The Power of Antiquity: The Hyperborean Research Tradition in Early Modern Swedish Research on National Antiquity* (Oulu: Oulun yliopisto, 2014); Samu Sarviaho, 'The Elusive Finn: Ethnic Identities, Source Criticism and the Early History of Northern Sweden in Seventeenth-Century Swedish Historiography', *Scandinavian Journal of History* 46:1 (2020), pp. 21–41. [Crossref](#)

²⁰ 'Giödingz-Ålderen' refers to Odin and the *æsir* (asar) arriving in Scandinavia from Central Asia, which was considered a real, historical event. See Evert Baudou, 'Drivkrafter och tolkningar i arkeologisk forskning', in *Från Worm till Welinder: Åtta essäer om arkeologins disciplin-historiska praxis*, ed. by Goldhahn, pp. 1–32 (p. 19).

²¹ Urpilainen, pp. 159–60.

²² Urpilainen, pp. 199–201.

²³ Johanna Widenberg, *Fäderneslandets antikviteter: Etnoterritoriella historiebrik och integrationssträvanden i den svenska statsmaktens antikvariska verksamhet ca 1600–1720* (Uppsala: Uppsala universitet, 2006).

Researching the 'Finnish prehistory' at the Academy of Turku

Daniel Juslenius's (1676–1752, Professor of Greek and Hebrew 1712–27 and Theology 1727–34) work *Aboa vetus et nova*, published in 1700, introduced many claims about the Finnish past that were later to become lasting tropes of Fennomanian historiography, for example blaming the Swedes for destroying the evidence of a Finnish glorious past. Even though Juslenius does not explicitly consider archaeological research as a method for studying the past, his expression 'monuments' (monumenti) refers to all remains of the past, written sources as well as material remains, and the remark that some ancient objects could only be retrieved by 'leaving no stone unturned' (omnis esset movendus lapis), can be interpreted as an allusion to archaeology.²⁴ Both *Aboa vetus et nova* and its follow-up study *Vindiciae Fennorum*²⁵ were attempts to apply the Gothicist tradition to Finnish history and prove Finland a nation in its own right.²⁶ Historian Derek Fewster has called this initial phase of a 'national antiquarian consciousness', beginning in the seventeenth century and lasting until the early nineteenth century, a 'patriotic or proto-nationalistic antiquarianism'.²⁷ Besides the works of Juslenius and, to a lesser extent, Torsten Rudeen's studies on the Hyperboreans,²⁸ researchers of history at the Academy during the first two decades of the eighteenth century focused on Classical antiquity, literature, or mythology instead of Finnish or Scandinavian history.

When the Academy resumed its operations in 1722, after the Russian occupation during the Great Northern War (1700–21), Algot Scarin (1684–1771) was appointed Professor of History and the focus shifted more to Nordic past.²⁹ Scarin thought that the measurements of soil thickness on top of old structures performed by Olof Rudbeck clearly showed that the Nordic countries had already been inhabited a long time ago. He assumed that arriving in a few centuries after the Deluge to a newly dried land, the first inhabitants had subsisted on hunting and fishing.³⁰

²⁴ Daniel Juslenius, *Aboa vetus et nova* (Helsinki: SKS, 2005 [1700]), pp. 126, 144–5.

²⁵ Daniel Juslenius, *Vindiciae Fennorum* (Åbo: Wallius, 1703).

²⁶ Juha Manninen, *Valistus ja kansallinen identiteetti: Aatehistoriallinen tutkimus 1700-luvun Pohjoislasta* (Helsinki: SKS, 2000), pp. 76–89.

²⁷ Fewster, *Visions of Past Glory*, pp. 23–4.

²⁸ Torsten Rudeen/Johan Tälpo, *Monomakhian veterum Hyperboreorum* (Åbo: Wallius, 1703); Torsten Rudeen/Nikolaus Hahn, *De sacris, antiquorum Hyperboreorum* (Åbo: Winter, 1703), see also Anttila.

²⁹ Scarin as a historian has been studied by Erkki Urpilainen (1993), who focuses especially on Scarin's detachment from the Gothicist tradition.

³⁰ Urpilainen, pp. 168–71; Algot Scarin/Jacob Starckou, *Aboriginum Scandianorum praecipui vitae sustinendae modi*, I (Åbo: Kämpe, 1740); Algot Scarin/Asmund Carlander, *De gentis Vanorum priscis et hodiernis in Westrogothia sedibus*, I (Åbo: Kämpe, 1747); Algot Scarin/Samuel Chydenius, *De Askmannis, ultima, in exteros, Scandianorum colonia*, I (Åbo: Kämpe, 1747).

According to Trigger, even though the use of stone tools at some point in human history was already quite universally accepted as a fact among eighteenth-century scholars, the idea of technological epochs was not connected to the theory of stages of economic development, causing it to remain just a philosophical idea.³¹ However, in Scarin's vision of Nordic prehistory this idea is touched upon.

In a thesis from 1740, Scarin postulated that the first people to have arrived in the Nordic countries were 'ikhtyophagi', fish eaters, who had lived much as the 'samojeds of Novaja Zemlja' or 'the fishermen in America'. They were also associated with Tacitus's description of the poor and animal-skin-clad 'Fenni', who made arrowheads out of bone. The text described the ancestors of the Scandinavian people as seafaring people, or pirates (Vikings), who later arrived in the lands of these more primitive people.³² Thus, it assigned the earliest time period, one resembling the Stone Age, to the Finns and Sámi. In the eighteenth century, the origin of the Finns was commonly explained as not being of the same Gothic or Scythian origin as Swedes but having arrived in the north earlier, and then pushed into the forests and mountainous regions by subsequent Germanic colonization. Scarin compared the ancient Finns to Native Americans since both had receded in the face of colonization.³³

The works of Henrik Gabriel Porthan (1739–1804)³⁴ further discussed the origin of the Finnish people and their relationship to the Swedes and the Sámi. Porthan sought to prove that Tacitus's Fenni were a reference to the Sámi instead of the ancestors of the Finns and that the Finns' reputation as witches was also related to the Sámi. While Swedish historians thought that the ancestors of both the Finns and Sámi had formed the primitive, aboriginal population of the Nordic countries, Porthan wanted to present the Finns as a distinct group of people who gradually expelled the Sámi further north.³⁵ Despite a common origin evidenced

³¹ Trigger, p. 105; see also Pável Nicklasson, 'Johan Haquin Wallman, Sven Nilsson och den moderna arkeologins genombrott', *Fornvännen* 2 (2008), pp. 102–10.

³² Scarin/Starckou, pp. 8–14, 20, 23.

³³ Urpilainen, pp. 178–84; Henrik Hassel/Matthias Hallenius, *De Borea-Fennica* (Åbo: Kämpe, 1732); Algot Scarin/Israel Escholin, *Positiones historico-politicae e Chronico episcoporum m.scr. Pauli Justen excerptae* (Åbo: Kämpe, 1726). In the Gothicist tradition, the ancestors of the Finns were also sometimes depicted as having arrived after the Swedes; see Sarviaho, p. 4.

³⁴ Several studies have been published on Porthan in his many roles as historian, researcher, newspaper publisher, librarian, and antiquarian: e.g. *Porthanin monet kasvot: Kirjoituksia humanistisen tieteen monitaiturista*, ed. by Juha Manninen (Helsinki: SKS, 2000); Inkeri Kinnari, *Hyödyllisiä ja mielekkäitä oppeja kotiin vietäväksi. H. G. Porthanin väitösteesit ja akateeminen kasvatus* (Turku: Turun yliopisto, 2012).

³⁵ Henrik Gabriel Porthan, *Valitut teokset*, ed. and trans. by Iiro Kajanto (Helsinki: SKS, 1982), pp. 118, 123–4.

by language, these two groups were often set apart due to contemporary differences and habits.³⁶

This effort to separate the ancestors of the Finns and Sámi into two distinct groups continued in the works of the historians Johan Bilmark (1728–1801) and Gabriel Rein (1800–67). In their work, the nomadic lifestyle, reindeer herding, and hunting were attributes more associated with the Sámi, while the ancient Finns had lived more like the ancestors of the Swedes in villages practicing agriculture.³⁷

Stone artefacts

The folklore related to Stone Age stone artefacts, in addition to their alleged nature as natural curiosities, is a well-known aspect of the history of archaeology. For centuries, people were bewildered by stones with smooth polished surfaces and sharp edges resembling tools and weapons. Ancient, near universal beliefs, probably dating back to the time when the use of stone as a raw material had first faded from collective memory, connected these objects with thunder and especially with lightning. Believed to be so-called thunderbolts arriving with lightning, their supposed origin endowed them with various magical, protective, and healing properties, and therefore, they were often collected and preserved by people.³⁸

Lorraine Daston and Katharine Park have researched the concept of wonder in the history of science and pointed out how objects and events considered wonders faded from scientific thinking during the Enlightenment. This process, shifting the focus of natural science from curiosities and contingencies to recognizing systems and patterns, began in the seventeenth century. Wondrous or supernatural explanations for phenomena gradually changed into explanations based on empiricism.³⁹

³⁶ E.g. Anders Wetterblad/Israel Aiemelaeus, *Theses miscellanaea* (Åbo: Kämpe, 1745).

³⁷ Johan Bilmark/Fredrik Collin, *De origine Fennorum* (Åbo: Frenczell, 1764); Johan Bilmark/Christiern Björkgren, *An Svethia plures olim habuerit incolas, quam nostro aevo*, II (Åbo: Frenczell, 1769); Gabriel Rein/Johan Norring, *De vetere Carelia ante occupationem Svecanam*, I (Åbo: Frenczell, 1825); Gabriel Rein/Fredrik Cygnaeus, *De gente Sumorum* (Åbo: Frenczell, 1827).

³⁸ See e.g. Carl Blinkenberg, *The Thunderweapon in Religion and Folklore: A Study in Comparative Archaeology* (Cambridge: Cambridge University Press, 1911); Timo Muhonen, 'Kolme ajallista näkökulmaa ukonvaajoihin: Kivikauden kiviesineet myöhempien aikojen kuriositeetteina', *Kuriositeettikabi.net* 3 (2006), <http://www.kuriositeettikabi.net/numero3/Ukonvaajat.pdf>; Sonja Hukantaival, 'Ukonvaajojen monet kasvot: Luokittelu- ja tulkintakysymyksiä', in *Puukenkien kopinaa: Henrik Asplundin juhlaKirja. Karhunhammas* 19, ed. by Janne Harjula, Visa Immonen & Juha Ruohonen (Turku: Turun yliopisto, 2019), pp. 345–381.

³⁹ Lorraine Daston & Katharine Park, *Wonders and the Order of Nature 1150–1750* (New York: Zone, 1998), pp. 18–19, 329–30, 359–60.

During the eighteenth century, two main scientific explanations existed for the thunderbolts: either they were the results of meteorological or geological phenomena, related to meteorites or volcanic pyroclasts,⁴⁰ or they were analogous to the stone artefacts used by Native Americans or Polynesians, and therefore ancient tools. The latter opinion was backed up not just by ethnographic analogies, but also the descriptions of ‘barbarians’ in Classical sources.⁴¹ Eighteenth-century sources refer to these objects with many different terms, the most common being related to thunder (*ceraunia*, *pierres de foudre*, and *thorswiggas* or *åsk(e)wiggas*), but also *pierres de circoncision* (connecting the use of stone tools to passages in the Bible) or *casse-têtes*.⁴²

The terminology is often confusing and overlapping: *ceraunia* can mean actual stones falling from the sky or stones deliberately modified as tools by humans, and it can also be both. Kristiina Johanson, for example, has noted that objects catalogued as thunderbolts in museum collections are not just Stone Age artefacts found in later contexts, but are also natural stones, fossils, and even stones of actual meteoritic origin. In folklore, all of these had similar beliefs and ritual re-use attached to them.⁴³

The attempt to explain the terminology in a French dictionary from 1730 included several entangled meanings: *ceraunia*, or *pierres de foudre*, is a term erroneously used for ancient stones shaped like tools or weapons often kept in cabinets

⁴⁰ Matthew R. Goodrum, ‘The Meaning of Ceraunia: Archaeology, Natural History and the Interpretation of Prehistoric Stone Artefacts in the Eighteenth Century’, *British Journal for the History of Science* 35:3 (2002), 255–69. [Crossref](#); M. R. Goodrum, ‘Questioning Thunderstones and Arrowheads: The Problem of Recognizing and Interpreting Stone Artifacts in the Seventeenth Century’, *Early Science and Medicine* 13:5 (2008), 482–508. [Crossref](#)

⁴¹ For the history of the recognition of stone tools through analogies, see Kunnas-Pusa, ‘Function Follows Form?’

⁴² ‘Pierre de circoncision’ refers to passages in Exodus and the Book of Joshua depicting stone knives used for circumcision. It was used as a synonym for ‘pierres de foudre’ (thunderstones) during the eighteenth century, especially in French auction catalogues (but also in scientific texts) to refer to stone artefacts: e.g. *Catalogue raisonné des Antiquités & autres Curiosités du Cabinet de feu M. Picard* (Paris, 1779). The term is also used as a synonym for ‘åskewigga’ in Per Gadd/Alexander Ramstadius, *Om finska jaspis-arter och agater* (Åbo: Frenckell, 1776). ‘Casse-tête’ often refers to stone artefacts from America or the Pacific: e.g. Pierre Remy, *Catalogue des Curiosités qui composent le Cabinet de m. Le Duc de Caylus* (Paris, 1773). Still in modern French, ‘casse-tête’ means a puzzle, a challenge for one’s brain, but also tomahawk-like weapons. This is further discussed in Liisa Kunnas-Pusa, ‘Kieli ja käsittely tieteen ja tiedon historian peilinä: Esimerkkinä kivikautisten esineiden nimitykset 1700–1800-luvuilla’, in *Tiede ja tieto historiantutkimuksen kohteena*, ed. by Mikko Myllykangas, Annastiina Mäkilä, Johanna Skurnik & Veli Virmajoki (forthcoming).

⁴³ Kristiina Johanson, ‘Missing Interpretations: Tracing Natural Artefacts in Estonian Archaeological Material’, *Fennoscandia Archaeologica*, 35 (2018), pp. 87–106 (p. 9). See also Hukan-taival.

of curiosities. The dictionary clarified that real pierres de foudre exist, too. While they are stones that fall from the sky, they are not formed by thunderstorms, but instead the result of mountain erosion spread by wind.⁴⁴

Stone artefacts were discussed as a thunder-related phenomenon in a thesis published in 1744 under the supervision of Johan Browallius (1707–55). Browallius accepted that these objects had been used as tools, calling them ‘stridshamrar’ (stridsyxa, a battle-axe) and noting that stone tools were still being used in the Americas among indigenous people. Nevertheless, he still assigned the origin of these stones to thunderstorms and likened them to meteorites.⁴⁵ Instead of being deliberately formed by humans, they were natural stones once utilized as tools.

Eight years later, in 1752, the use of stone in history was discussed in a thesis by Gustav Allenius (1730–1808), with the Professor of Physics Carl Fredrik Mennander (1712–86) serving as the præses. This text clearly distinguishes between ancient stone artefacts and stones created by thunder, *ceraunia*: ‘These stones, considered by common people to be *ceraunia*, are not that, but weapons and tools, used by ancient people for many purposes before the discovery of metallurgy, as for example Mahudel has tried to prove.’ (Fig. 2)⁴⁶ Nicolas Mahudel had presented his theories about the relationship between thunderbolts and ancient tools in France in 1734.⁴⁷ In the theses used as source material for this article, this was the only explicit reference found to Stone Age artefacts as distinct from other thunderstones.

The ethnographic analogies between European thunderbolts and stone artefacts used by indigenous populations were known to Finnish and Swedish scholars. Nevertheless, in Pehr Kalm’s (1716–79) travelogue of his North American journey, he does not connect American stone tools to European finds, even though he had collected the former and wrote about them.⁴⁸ Native American cultures were also examined in Kalm’s study on the Inuit, published in 1756, with Andreas Indrenius

⁴⁴ Augustin Calmet, *Dictionnaire historique, critique, chronologique, géographique, et littéral de la Bible. Tome troisième* (Paris, 1730), pp. 222–3. ‘Thunderstones’ were also associated with volcanoes and meteorites in Petrus Hahn/Jonas Heurlin, *De tonitru* (Åbo, Wallius 1702).

⁴⁵ Johan Browallius/Carolus Polviander, *De fulmine* (Åbo: Kämppe, 1744), pp. 11–13.

⁴⁶ ‘Lapides quoque, quos pro Cerauniis vel fulminaribus vulgus vendidat, non esse, nisi instrumenta vel bellica vel oeconomica, quae ante metallorum usum cognitum variis negotiis adhibant prisci, post alios Mahudel prolixè evincere conatus est.’ Carl Mennander/Gustav Allenius, *De usu lapidum in historia* (Åbo: Merckell, 1752), p. 18.

⁴⁷ Nicolas Mahudel, ‘Sur les pretendues Pierres de Foudre’, *Histoire de l’Académie Royale des Inscriptions et Belles-Lettres avec les Mémoires de littérature tirés des registres de cette Académie, depuis l’année M. DCCXXXIV, jusques & compris l’année M. DCCXXXVII* (Paris: L’Imprimerie Royale, 1740), pp. 163–9; see also Kunnas-Pusa, ‘Functions Follows Form?’, p. 127.

⁴⁸ Pehr Kalm, *Matka Pohjois-Amerikkaan*, ed. by Anto Leikola (Helsinki: SKS, 1991 [1753]), pp. 88–92.

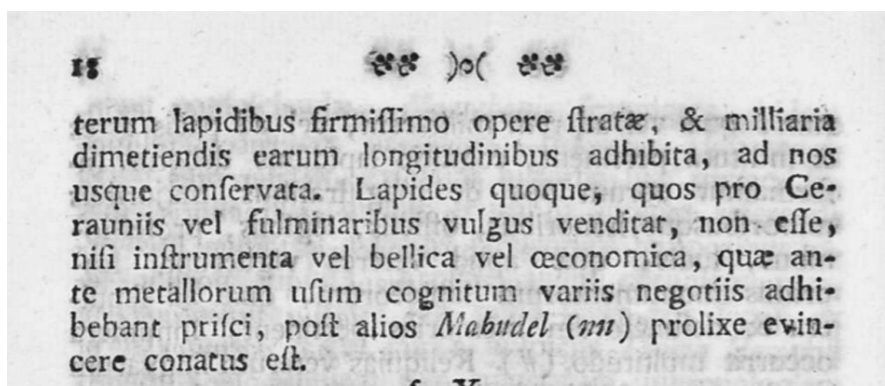

Fig. 2 Extract from Carl Menander / Gustav Allenius, *De usu lapidum in historia* (Åbo: Merckell, 1752). Digitised by the National Library of Finland. Public Domain

as the respondent. It included depictions of Inuit leather clothes, kayak making, and how they made stone and bone tools.⁴⁹

A mineralogical thesis written under the supervision of Professor of Chemistry Pehr Gadd (1727–97) in 1767 stated that, like all people, the ancient Finns also once made weapons out of stone. This was evidenced by a folk poem in which Väinämöinen is asked to produce a ‘sword made of stone’. The study also referred to excavating Bronze Age burial cairns in Reuharinniemi, Tampere.⁵⁰ Gadd discussed stone tools in other texts as well. He dismissed the belief that thunderbolts caused trees to splinter, attributing the phenomenon instead to electricity,⁵¹ and referred to them as ancient weapons that had also been sacrificed to Thor.⁵²

The contested nature of thunderbolts as a natural phenomenon continued to co-exist with explaining them as historical objects until the nineteenth century. In 1803, a three-part article published in *Åbo Tidningar* stated that ‘åskwiggår’ or ‘celestes carreaux’ (stones from the sky) are either pyroclastic matter from volcanoes, eroded material from mountains, stones from the Moon, or stones formed

⁴⁹ Pehr Kalm/Andreas Indrenius, *De esquimaux, gente Americana* (Åbo: Merckell, 1756). Kalm discusses many of the same things as Henry Ellis, *A voyage to Hudson's-Bay by the 'Dobbs Galley' and 'California' in the years 1746 and 1747, for discovering a North West Passage* (London: H. Whitridge, 1749). Kalm disapproved of the Native Americans' 'ignorance and contempt for science' in his travelogue (Kalm, *Matka Pohjois-Amerikkaan*, p. 92), while Ellis, in contrast, admired the ingenuity and skills of the Inuit.

⁵⁰ Pehr Gadd/Carl Giers, *Indicia mineralogiae in Fennia sub gentilismo* (Åbo: Frenckell, 1767), pp. 3–5, 13–14.

⁵¹ Pehr Gadd, *Satakunnan kihlakuntain pohjoisosan taloudellisen kuvaamisen yritys* (Tampere: Tampereen Historiallinen Seura, 1946 [1751]), p. 54.

⁵² Gadd/Ramstadius.

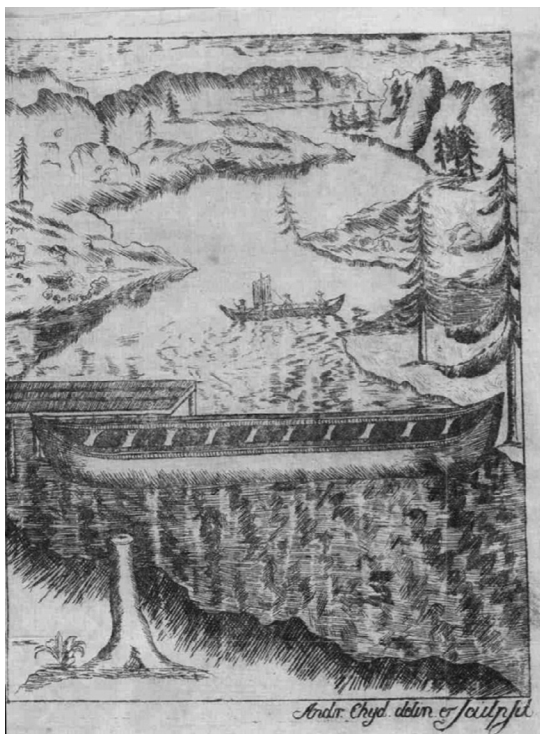

Fig. 3 Illustration from Pehr Kalm / Anders Chydenius, *Americanska näfwerbåtar* (Åbo: Merckell, 1753). Digitised by the National Library of Finland. Public Domain.

by electricity during thunderstorms, but the article did not mention their use as possible ancient tools.⁵³ By and large, stories about stones falling from the skies often featured in early nineteenth-century newspapers.⁵⁴

However, by the early nineteenth century the existence of the Stone Age was already fairly common knowledge. An 1821 article published in the newspaper *Turun Wiikko-Sanomat*, presumably written by Reinhold von Becker (1788–1858), educated the Finnish people on the subject:

Before people learned how to use metals, they only had sharp stones instead of knives, the tips of arrows and spears were made of flint and some other weapons were hammered out of stone with great effort. These kinds of stone weapons have up until now been found in Europe, Asia, and Africa.⁵⁵

⁵³ *Åbo Tidningar*, 10 Dec 1803, 14 Dec 1803, 17 Dec 1803.

⁵⁴ E.g. *Åbo Tidningar*, 16 July 1808; *Åbo Allmänna Tidning* 12 Jan 1811, 30 June 1812.

⁵⁵ *Turun Wiikko-Sanomat*, 11 Aug 1821: 'Ennenkuin ihmiset oppiivat tuntemaan ja takomaan metalleja, ei ollut heillä muuta kuin joku terävä kiwi weitsen asemesta: nuolien ja keihästen kärjet tehtiin piistä (eli limsiamesta) ja muutamat muut sota-aseet kalkuteltiin suurella waiwalla kiwestä. Sen kaltaisia kiwisiiä sota-aseita on wielä jolloin kulloin nykyisempinäkin aikoina löyty maan powesta sekä Euroopasta että Aasiasta ja Afrikasta.'

Conclusions

Stone Age artefacts appeared in the source material only rarely, but when they did, they were discussed in the framework of the transnational scientific discourse of the time. For example, the contemporary French sources were familiar to scholars at the Academy of Turku. The artefacts begin to be more frequently mentioned from the 1740s onwards. The attitudes towards accepting the stone tools as man-made objects, diverting from the Biblical depiction of world history, or connecting ethnographic analogies to European stone tools, seemed to vary according to scholars' personal preferences. Since the source material regarding the artefacts was scarce, and the artefacts themselves a marginal topic of interest, these personal opinions were probably more visible than they would if there was more source material. Therefore, conclusions should be drawn carefully.

However, it can generally be observed in the source material that scientific explanations gained momentum during the eighteenth century and became mainstream by the end of it. An example of this is the debate on the 'theory of diminishing water' (*vattuminskingsteorin*, Fi. *vedenvähenemisteoria*). Resulting from the last glaciation period, the topography of Sweden and Finland suggested much higher water levels during some point in history, and the coastal waters were continuously receding. The Deluge was considered a valid explanation in the early eighteenth century, but not anymore by the end of it.⁵⁶

Regarding the stone tools, this process of moving towards empiricism and scientific explanation is evident, for example, in Pehr Gadd's disbelief that striking lightning created them. Still, even when recognized as ancient artefacts, stone tools are associated with specimens of natural history. The historical background of entanglement between stone tools, fossils and meteorites was simply too strong and the division between artificial and natural was fluid in the antiquarian tradition.⁵⁷ Stones resembling tools were only one subcategory of strange stones. The connection between Stone Age and natural history has lasted until today, with the Stone Age later also being affiliated to indigenous peoples. For example, The American Museum of Natural History in New York also displays the 'evolution-

⁵⁶ Kinnari, pp. 101–2; Pehr Kalm/Johan Browallius, *De hypothesi diminutionis aquarum* (Åbo, 1757); Gadd, *Satakunnan kihlakuntain pohjoisosa*, pp. 40–1; Michael Ticcander, *Sysmän pitäjän* (Åbo, 1792/Sysmä, 1942), pp. 24–25; Urpilainen, pp. 177–8; Jensen, *Fortid i historien*, pp. 140–1; Christer Nordlund, *Det upphöjda landet: Vetenskapen, landhöjningsfrågan och kartläggningen av Sveriges förflutna, 1860–1930*, (Umeå: Kungl. Skytteanska Samfundet, 2001), pp. 15–16; Jari Pohjola, Jari Turunen, Tarmo Lipping, Anna Sivula & Marko Marila, 'Introduction', in *Historical Perspectives on Postglacial Uplift: Case Studies from the Lower Satakunta Region* (Cham: Springer, 2019), pp. 1–18 (pp. 1–2). [Crossref](#)

⁵⁷ E.g. Johanson.

ary story of the human family' and 'the cultures of Asia, Africa, North and South America, and the Pacific'.⁵⁸

On the other hand, prehistoric cairns and other interesting structures were considered historical objects in the source material.⁵⁹ Structures were perhaps more easily recognized as manmade. Also, the newspaper material contained several stories about stone cairns and other structures labelled as ancient tombs, but none about stone artefacts until the nineteenth century.⁶⁰

What then can be said about the eighteenth-century vision of the Stone Age? A period resembling the concept of prehistory could be detected in some sources, like Algot Scarin's vision of the 'ikhtyophagi'. Even when differences in the overall timeline of history are considered, there are some interfaces with the Stone Age as it is understood today. It is unreachable through written sources but can be approached using ethnographic analogies; tools and weapons were made of stone and bone, and the lifestyle was nomadic with hunting and fishing as the prevalent subsistence strategies.

In the nineteenth century, the narrative about the ancestors of the Finns having arrived in Finland during the Iron Age, forcing the Sámi, the remnants of a Stone Age population, off their lands, became an important building block of Finnish national history. This idea was already clearly visible, for example, in Henrik Gabriel Porthan's work. When the Scandinavian historiography portrayed the first inhabitants of the North as Finns and Sámi together as a Proto-Finnic tribe, it led to a pressure to prove the Finns equally civilized to the Scandinavians. Eighteenth-century ideas of proto-nationalism, natural determinism, the theory of 'nation character', cultural evolution, and the model of universal development became even more important in the formation of the concept of the Stone Age, when these notions were later combined with ideas of Darwinism and biological evolution.

List of primary sources

Newspapers⁶¹

Tidningar Utgifne af et Sällskap i Åbo

⁵⁸ Human Origins and Cultural Halls, Permanent Exhibitions. The American Museum of Natural History, <https://www.amnh.org/exhibitions/permanent>.

⁵⁹ E.g. Gadd, *Satakunnan kihlakuntain pohjoisosa*; Pehr Kalm/Eric Castrén, *Historisk och oeconomisk beskrifning öfwer Cajanaborgslän* (Åbo: Merckell, 1754); Sigfrid Henrik Porthan, *Descriptio paroeeciae Cuopio – Kuvaus Kuopion pitäjämästä* (Kuopio: Kuopion 200-vuotisjuhlien valmistelutoimikunta, 1982 [1775]).

⁶⁰ Stone structures, 'Lapp cairns', are at least mentioned in *Tidningar Utgifne af et Sällskap i Åbo*, 15 Feb 1777, 15 May 1777, 30 Sep 1778, 13 July 1782, 28 Oct 1784.

⁶¹ Digitally available through the National Library of Finland's digital archive database, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/etusivu>.

Turun Wikko-Sanommat
Åbo Allmänna Tidning
Åbo Tidningar

Theses⁶²

- Bilmark, Johan/Björkgren, Christiern, *An Svethia plures olim habuerit incolas, quam nostro aevo*, vol. II (Åbo: Frenckell, 1769)
- Bilmark, Johan/Collin, Fredrik, *De origine Fennorum* (Åbo: Frenckell, 1764)
- Browallius, Johan/Polviander, Carolus, *De fulmine* (Åbo: Kämpe, 1744)
- Gadd, Pehr/Giers, Carl, *Indicia mineralogiae in Fennia sub gentilismo* (Åbo: Frenckell, 1767)
- Gadd, Pehr/Ramstadius, Alexander, *Om finska jaspis-arter och agater* (Åbo: Frenckell, 1776)
- Hahn, Petrus/Heurlin, Jonas, *De tonitru* (Åbo, Wallius 1702)
- Hassel, Henrik/Hallenius, Matthias, *De Borea-Fennica* (Åbo: Kämpe, 1732)
- Juslenius, Daniel, *Vindiciae Fennorum* (Åbo: Wallius, 1703)
- Kalm, Pehr/Browallius, Johan, *De hypothesi diminutionis aquarum* (Åbo: Merckell, 1757)
- Kalm, Pehr/Castrén, Eric, *Historisk och oekonomisk beskrifning öfver Caajanaborgslän* (Åbo: Merckell, 1754)
- Kalm, Pehr/Chydenius, Anders, *Americanska näfverbåtar* (Åbo: Merckell, 1753)
- Kalm, Pehr/Indrenius, Andreas, *De esquimaux, gente Americana* (Åbo: Merckell, 1756)
- Mennander, Carl/Allenius, Gustav, *De usu lapidum in historia* (Åbo: Merckell, 1752)
- Rein, Gabriel/Cygnaeus, Fredrik, *De gente Sumorum* (Åbo: Frenckell, 1827)
- Rein, Gabriel/Norring, Johan, *De vetere Carelia ante occupationem Svecanam*, vol. I (Åbo: Frenckell, 1825)
- Rudeen, Torsten/Hahn, Nikolaus, *De sacris, antiquorum Hyperboreorum* (Åbo: Winter, 1703)
- Rudeen, Torsten/Tälpo, Johan, *Monomakhian veterum Hyperboreorum* (Åbo: Wallius, 1703)
- Scarin, Algot/Carlander, Asmund, *De gentis Vanorum priscis et hodiernis in Westrogothia sedibus*, vol. I (Åbo: Kämpe, 1747)
- Scarin, Algot/Chydenius, Samuel, *De Askmannis, ultima, in exteris, Scandianorum colonia*, vol. I (Åbo: Kämpe, 1747)
- Scarin, Algot/Escholin, Israel, *Positiones historico-politicae e Chronico episcoporum m.scr. Pauli Justen excerptae* (Åbo: Kämpe, 1726)
- Scarin, Algot/Starckou, Jacob, *Aboriginum Scandianorum praecipui vitae sustinendae modi*, vol. I (Åbo: Kämpe, 1740)
- Wetterblad, Anders/Aiemelaus, Israel, *Theses miscellanaea* (Åbo: Kämpe, 1745)

LIISA KUNNAS-PUSA (b. 1984), MA, is an archaeologist and a doctoral candidate at the University of Helsinki. She is currently working on her thesis 'Historiography and Conceptual History of Stone Age Archaeology in Finland c. 1700–1900'. Her research interests include historiography and the history of science in the eighteenth and nineteenth centuries, conceptual history, the history of museums and archaeological collections, representations of the Stone Age, and the use of history in nationalistic ideologies. E-mail: liisa.kunnas-pusa@helsinki.fi.

⁶² Digitally available through the National Library of Finland's database of Dissertations of the Academy of Turku, <https://www.doria.fi/handle/10024/50699>.

Fiktionalitet i F.C. Eilschovs Forsøg til en Fruentimmer-Philosophie: Introduktionen af en ny retorisk strategi i dansk videnskabelig kommunikation

Valdemar Nielsen Pold, Aarhus Universitet

Abstract: This article investigates how and why the Danish philosopher Frederik Christian Eilschov in *Forsøg til en Fruentimmer-Philosophie* as one of the first in Denmark uses fictionality as a rhetorical strategy to communicate science. I argue that Eilschov uses both global and local fictionality to transfer scientific content from a male, Latin and scientific public to a female, Danish and literary public by mimicking rhetorical strategies prevalent in the female public. The reason for his changing rhetoric is that it among other things allows the readers to identify with a woman philosopher and presents a certain knowledge praxis and culture. In addition, Eilschov also thinks women have greater imagination and therefore are conditioned to other rhetorical strategies than men. Though Eilschov has been acknowledged as one of the more influential rationalists in Denmark during the 18th century as well as an important language puritan his role as one of the first philosophers in Denmark that introduces fictionality as a rhetorical strategy to communicate science has been underemphasized. This article aims to change that.

Keywords: F.C. Eilschov; *Forsøg til en Fruentimmer-Philosophie*; fictionality; science communication; fictive dialogue; analogy

Recommended citation: Pold, Valdemar Nielsen, 'Fiktionalitet i F.C. Eilschovs *Forsøg til en Fruentimmer-Philosophie*: Introduktionen af en ny retorisk strategi i dansk videnskabelig kommunikation', *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 18 (2021). 28–43. <https://doi.org/10.7557/4.5741>

Copyright: © 2021 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

I litteratur- og videnskabshistorien har man traditionelt forstået litteratur og videnskab som to forskellige ting. Med denne adskillelse har man tenderet til at overse en væsentlig korrelation imellem videnskab og litteratur: Videnskabsfolks anvendelse af fikcionalitet forstået som videnskabsfolks brug af intentionelt signaleret påfund.¹ Eksempelvis videnskabsfolks brug af analogier og tankeeksperimenter eller hele fiktive dialoger, breve eller meditationer. Den traditionelle adskillelse af litteratur og videnskab har for eksempel præget de mange tværfaglige studier af litteratur og videnskab, hvor det ofte har handlet om litteraturens påvirkning på videnskaben eller omvendt videnskabens påvirkning på litteraturen.² Inden for sagprosaforskning, som har været i fokus i særligt Norge de seneste år, har videnskabsfolks fikcionalitetsbrug ofte handlet om studier af metaforbrugen.³ Den samme tendens med analysen af metaforbrug ser man inden for videnskabshistorien.⁴ Inden for narratologien har man trods vedvarende pointering af narra-

- ¹ I denne artikel tages udgangspunkt i Simona Zetterberg Gjerlevsen og Henrik Skov Niensens definition af fikcionalitet som intentionelt signaleret påfund i kommunikation fra 'Distinguishing fictionality' i *Exploring fictionality*, red. af Cindie Aaen Maagaard, Daniel Schäbler og Marianne Wolff Lundholt (Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2020). Definitionen bygger på Richard Walsh, der i værket *The Rhetoric of Fictionality* (Ohio: Ohio State University Press, 2007) pointerer forskellen mellem fiktion som genre og fikcionalitet som retorisk strategi.
- ² Se for eksempel Marjorie Hope Nicolsons omfattende forfatterskab om videnskabens betydning for den tidlig-moderne litteratur som *Newton Demands the Muse* (Princeton: Princeton University Press, 1946) og *Science and Imagination* (New York: Cornell University Press, 1956). Det samme perspektiv finder man inden for det tværvideenskabelige studie af litteratur og videnskab med Bruce Clarke et al. (red.) *The Routledge Companion to Literature & Science* (London: Routledge 2011). [Crossref](#); Siden Gillian Beers *Darwin's Plots* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983) har der dog været en voksende interesse i litteraturteoriens forklaringspotentiale i beskrivelsen af videnskabelig kommunikation, hvilket også afspejler sig i Stephen Meyers (red.) *The Cambridge Companion to Literature and Science* (Cambridge: Cambridge University Press, 2018). [Crossref](#).
- ³ Det er særligt den norske sagprosaforsker Johan Tønnesson som i *Hva er sakprosa* (Oslo: Universitetsforlaget, 2008) har argumenteret for metaforanalysen som central for forståelsen af sagprosa. I den engelske forskning i videnskabelig retorik har man for eksempel Alan Gross, Joseph Harmon og Michael Reidys omfattende analyse af den videnskabelige artikels retorik i Vesten i *Communicating Science. The Scientific Article from the 17th Century to the Present* (Oxford: Oxford University Press, 2002), hvor fikcionalitetsstrategierne dog er henvist til en ubetydelig kategori kaldet "poetisk sprogbrug", som dækker over metaforer og similer.
- ⁴ Både i Stephen Shapins *The Scientific Revolution* (Chicago & London: The University of Chicago Press, 1996) og Thomas L. Hankins' *Science and the Enlightenment* (London & New York: Cambridge University Press, 1985) nævnes metaforen som central for at forstå tidlig-moderne videnskab. Mere generelt for analyser af metaforbrug i videnskabshistorien se Andrew Ortonys (red.) *Metaphor and Thought* (Cambridge: Cambridge University Press, 1979).

tologiens udvidelsespotentiale til at beskrive videnskabelig kommunikation endnu ikke foretaget sådanne analyser.⁵ I litteraturhistorien optræder videnskabsfolk ofte kun med henblik på at afdække værker, som helt tydeligt kan betragtes som fiktion, mens man i videnskabs- og filosofihistorien ofte blot forstår fikcionalitet som en biomstændighed ved værker, der har et mere grundlæggende budskab. Der er generelt et hul i den historiske forskning i videnskabelig retorik på dansk, og især fikcionalitetsstrategierne er udover metaforbrugen både i nordisk og international sammenhæng stort set ubeskrevet.

I oplysningstiden kommer med Frederik Christian Eilschovs *Forsøg til en Fruentimmer-Philosophie* (1749–1750) et af de første værker på dansk, som på omfattende vis anvender fikcionalitet i sin kommunikation af videnskab. Værket består af en fiktiv dialog mellem en lærd mand og en kvinde, hvor videnskabens organisering og metode gennemgås. I værket præsenteres alt fra ontologi, psykologi, naturlig teologi, fysik og matematik til etik. Derudover giver Eilschov den første indføring på dansk i den nye eksperimenterende fysiks metode. Alt dette gøres gennem analogier, referencer til skuespil og digte samt humoristiske tankeeksperimenter. Eilschov adskiller sig med sin fiktive dialog i *Forsøg til en Fruentimmer-Philosophie* på den ene side formmæssigt fra den logisk-videnskabelige kommunikation, og på den anden side adskiller han sig indholdsmæssigt fra romanen. Eilschov bruger fikcionalitet ligesom romanforfatterne, men formidler det samme indhold som videnskabsfolkene. Eilschov oversætter altså ikke blot videnskaben fra latin til dansk, men “oversætter” også retorikken fra en logisk-videnskabelig til en fiktioniseret. Eilschov forstår selv dette som et opgør med “Den Mathematiske, eller saa kaldede strænge Lære-Maade” i fremstillingen af videnskaben.⁶ Eilschov vil i

⁵ Norbert Meuter skriver i ‘Narration in Various Disciplines’ fra *the living handbook of narratologi* red. af Peter Hühn (Hamburg: Hamburg University, 2011), at “a specifically narratological inquiry in the natural sciences remains a desideratum”, ligesom det er blevet pointeret tidligere af Gerard Genette, Nitsa Ben-Ari & Brian McHale i ‘Fictional Narrative, Factual Narrative’, *Poetics Today*, 11 (1990), s. 755–774. [Crossref](#); James Phelan i *Experiencing Fiction* (Ohio: Ohio State University Press, 2007) og Richard Walsh i *The Rhetoric of Fictionality* (Ohio: Ohio State University Press, 2007). Man har de tidlige studier af neo-kantianeren Hans Vaihinger i *The Philosophy of As if*, oversat af C. G. Ogden (London: Routledge & Kegan Paul Ltd, 1924 [1911]), der argumenterer for, at grundlæggende begreber ved Kant som frihed og tingen i-sig-selv må betragtes som ubeviselige fiktioner, samt Hayden Whites indflydelsesrige argumentation for narrativitetens epistemologiske nødvendighed i enhver meningsgivende proces som formuleret i ‘The Value of Narrativity in the Representation of Reality’, *Critical Inquiry*, 7 (1980), s. 5–27, [Crossref](#). Whites argument har fået fornyet form inden for den kognitive narratologi, som også Walsh har gjort sig til fortaler for i ‘The Narration of Scientific Facts’ i *Narrative Factuality*, red. af Monika Fludernik og Marie-Laure Ryan (Berlin: de Gruyter, 2019), s. 417–428. [Crossref](#).

⁶ Frederik Christian Eilschov, *Forsøg til en Fruentimmer-Philosophie* (København: Ernst Henrich Berling, 1749-1750), s. 44.

stedet aflæde filosofien “sin Akademiske Dragt, og føre den i en anden”.⁷ Som Eilschov skriver:

Philosophien fremsætter og beviiser sine Ting [...] uden Zirat og Prydelse i deres nøgne Beskaffenhed, uden Omsvøb. Skal den derfor lade sig see iblandt Fruentimmer, maa den forandre sin Dragt, og ligesom iføre sig Kiønnets Stads, for at glimre og behage des meere.⁸

Det er en af de første gange, hvor man på dansk så tydeligt omformer videnskaben, så den bliver begribelig for andre end videnskabsfolkene selv. Hvor Eilschov som sprogpuritanist har fået stor anerkendelse for sin oversættelse af videnskaben fra latin til dansk, så har man tenderet til at overse, hvordan Eilschov med *Forsøg til en Fruentimmer-Philosophie* for første gang på dansk bruger fikcionalitet som en gennemgribende retorisk strategi i videnskabelig kommunikation.⁹

I denne artikel vil jeg derfor vise, hvordan og hvorfor Eilschov bruger fikcionalitet som en ny retorisk strategi i dansk videnskabelig kommunikation. Det er denne artikels hovedargument, at Eilschov bruger fikcionalitet for at flytte videnskabeligt indhold fra en mandlig, latinsproget, videnskabelig offentlighed til en

⁷ Eilschov, s 45.

⁸ Eilschov, s. 43.

⁹ Eilschov bliver almindeligvis nævnt i dansk litteratur- og filosofihistorie, hvor særligt hans sprogpuritanisme, fokus på dyrerettigheder og relation til Wolff og Holberg fremhæves. Se *Bidrag til den danske Literaturs Historie* (København: Brødrene Berling, 1853–1861), *Illustreret dansk litteraturhistorie* (København: Bogforlaget Ernst Bojesen, 1902), *Filosofien i Danmark i det 18. og 19. århundrede* (København: Gyldendalske Boghandels Forlag, 1897), *Danske Filosofier* (København: Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag, 1909), *Dansk litteratur historie* (København: Politikens Forlag, 1964–1966), *Dansk litteraturhistorie* (København: Gyldendal, 1983–1985), *Dansk filosofis historie* (København: Gyldendal, 2002–2004) og *Hvor litteraturen finder sted* (København: Gyldendal, 2010–2011). I *Dansk litteraturs historie* (København: Gyldendal, 2006–2009) er Eilschov dog skrevet ud. Om Eilschovs sprogpuritanisme se også Johannes Lollesgaard, *Sprogfilosofien og Sprogforsken i Danmark ved det 18. Aarhundredes midte* (København: P. Haase og Søns Forlag, 1925), Johnny Christensen, ‘F.C. Eilschov og hans sprogdannende virke’ i *Litteratur og lærdom* red. af Marianne Alenius og Peter Zeeberg (København: Museum Tusulanums Forlag, 1987) og Erik Vive Larsen, ‘Sproget og oplysningen’ i *Oplysningens verden* red. af Ole Høiris og Thomas Ledet (Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2007), s. 371–382. Om Eilschovs fokus på dyrerettigheder se også Hans Hvass, *Eilschov, Holberg og begyndelsen til Dyrenes Beskyttelse* (København: Rosenkilde og Bagger, 1973). Litteraturhistoriker Anne-Marie Mai og filosofihistoriker Carl Henrik Koch synes at være de eneste, der har behandlet *Forsøg til en Fruentimmer-Philosophie* mere indgående. Carl Henrik Koch i *Dansk oplysningsfilosofi 1700–1800* (København: Gyldendal, 2003) og Anne-Marie Mai i *Hvor litteraturen finder sted. Bind 1. Fra Guds tid til menneskets tid. 1000–1800* (København: Gyldendal, 2010). Mais kapitel bygger på en mere udførlig artikel, hun har udgivet i *Lys og blade* red. af Johannes Nørregaard Frandsen et al. (Odense: Odense Universitetsforlag, 1995), kaldet ‘Forsøg til en fruentimmerfilosofi’.

kvindelig, dansksproget, litterær offentlighed. Eilschov giver med sin fikcionalitetsbrug blandt andet sine kvindelige læsere mulighed for at identificere sig med en filosoferende kvinde, ligesom Eilschov i dialogform kan fremvise en videnspraksis og -kultur, der står i skarp kontrast til den daværende skolastiske skoleform på Københavns Universitet. *Forsøg til en Fruentimmer-Philosophie* kan samlet set betragtes som Eilschovs forsøg på at mime retoriske strategier fra en kvindelig, litterær offentlighed for at kommunikere indhold fra en mandlig, videnskabelig offentlighed, der baserer sig på nogle helt andre retoriske strategier. Dette gør han blandt andet, fordi Eilschov forestiller sig at kvinder har større indbildningskraft og derfor er betinget for andre retoriske strategier end mænd. Jeg vil først præsentere, hvordan Eilschov bruger fikcionalitet til at omforme videnskaben for derefter at vise, hvorfor Eilschov benytter sig af fikcionalitet som en ny retorisk strategi i dansk videnskabelig kommunikation.

Den fiktive dialog som global fikcionalitetsstrategi

Man kan opdele Eilschovs fikcionalitetsbrug i to søjler. Den ene søjle er den globale fikcionalitetsbrug,¹⁰ som er Eilschovs brug af den fiktive dialog. Den fiktive dialog har siden Platon udgjort en hovedfiktionsgenre sammen med brevet og meditationen i den vestlige kulturs vidensformidling. Mest kendt er den fiktive dialog i vidensformidling før Eilschov brugt af Platon, Xenophon, Marcus Tullius Cicero, Galileo Galilei og Nicolas Malebranche.¹¹ Selv Gottfried Wilhelm Leibniz,

¹⁰ Forskellen på global og lokal fikcionalitetsbrug bygger på Richard Walsh, James Phelan og Henrik Skov Nielsens argument i 'Ten Theses about Fictionality', *Narrative*, 23, (2005), 61–73, [Crossref](#), om, at fikcionalitet i højere grad ligner ironi end genrer som tragedien eller komedien, idet fikcionalitet ligesom ironi ikke blot angiver en global rammesætning for forståelsen af en tekst, men også kan fungere på en lokalt niveau inden for en anden global rammesætning: "It may provide a framework for thinking about a text [...], but it may also appear intermittently within a text governed by a different generic framework". Hvor forskellen traditionelt er blevet brugt til at adskille brugen af fikcionalitet som global ramme for generisk fiktion fra anden brug af fikcionalitet, så kan den ifølge min overbevisning også kvalificere forståelsen af forskellene mellem Eilschovs forskellige typer af fikcionalitet, selvom Eilschovs dialog ikke er generisk fiktion.

¹¹ Xenophon, *Memorabilia*, oversat af Amy L. Bonette (Ithaca og London: Cornell University Press, 1994 [371 f.v.t.]). Marcus Tullius Cicero, 'A Dialogue concerning Oratorical Partitions' oversat af C. D. Yonge i *The Orations of Marcus Tullius Cicero, vol. IV* (London: G. Bell and Sons Ltd., 1913 [46 f.v.t.]). Galileo Galilei, *Samtale om de to hovedsystemer for verden, det ptolemæiske og det kopernikanske*, oversat af Conni-Kay Jørgensen (Skive: Forlaget Wunderbuch, 2019 [1632]) og *Dialogues Concerning Two New Sciences*, oversat af Henry Crew og Alfonso de Salvio (New York: The MacMillan Company, 1914 [1638]). Nicolas Malebranche, *Dialogues on metaphysics and religion*, oversat af Morris Ginsberg (London: George Allen & Unwin Ltd., 1923 [1688]).

der argumenterede for den matematiske metodes nødvendighed for al videnskabelighed, skrev sit modsvar til John Lockes *An Essay Concerning Human Understanding* som en fiktiv dialog.¹² Genren er også kendt som imaginære samtaler på baggrund af Walter Savage Landors storværk *Imaginary Conversations* (Boston: Robert Brothers, 1883 [1821–1828]) og er for nylig blevet brugt af professor i logik på Oxford University Timothy Williamsen med *Tetralogue* (Oxford: Oxford University Press, 2015).

Eilschovs brug af den fiktive dialog ligger dog ikke i direkte forlængelse af Platon, Cicero, Galilei, Leibniz og Malebranche, men knytter sig eksplicit til en anden tradition for at bruge den fiktive dialog i vidensformidling, som cementeres med den franske videnskabsmand Bernard Le Bovier de Fontenelles *Entretiens sur la pluralité des mondes*.¹³ Det, der adskiller, hvad man kunne kalde den platoniske tradition fra den fontenælske tradition, er, at forfatteren i den platoniske tradition enten selv opfatter eller bliver læst som om, at den fiktive dialog er selve videnskaben, hvilket ikke er tilfældet i den fontenælske tradition. Når Leibniz bruger den fiktive dialog, så er det ifølge ham selv, fordi det er lettere blot at lade Locke tale gennem en fiktiv karakter fremfor konstant at skulle referere til hans værk.¹⁴ Når Galilei bruger den fiktive dialog, så er det ifølge ham selv, fordi han dermed kan lave afstikkere fra hovedtesen, som kan være ligeså relevante af få med i det samlede argument.¹⁵ Men når Fontenelle bruger den fiktive dialog, så er det for at omforme den egentlige videnskab til et andet publikum end videnskabsfolkene selv.¹⁶ Fontenelle omformer altså de sværttilgængelige, esoteriske tekster til en fiktiv dialog, fordi han dermed kan kommunikere videnskab til andre. I den platoniske tradition er den fiktive dialog selve videnskaben, mens den fiktive dialog

¹² Gottfried Wilhelm Leibniz' *Nouveaux essais sur l'entendement humain* oversat til *New Essays on Human Understanding* af Peter Remnant og Jonathan Bennet (New York: Cambridge University Press, 1996 [1765]). John Locke, *An Essay Concerning Human Understanding* (London: Wordsworth Editions, 2014 [1689]).

¹³ Ligesom Eilschov følger Fontenelle, gør også den italienske newtonist Francesco Algarotti med *Il newtonisme per le dame* oversat til *Sir Isaac Newton's Philosophy Explain'd For the Use of the Ladies* (London: E. Cave, 1739 [1737]). Som forløbere til Fontenelle kan nævnes de to middelalderskrifter *Lucidarius* (København: G.E.C. Gad, 1909 [1190–1195]) og *Sydrak* (København: H.H. Thieles Bogtrykkeri, 1921 [1243]), der også præsenterer et bestemt verdensbillede gennem lærende, fiktive dialoger. *Lucidarius* og *Sydrak* har også fandtes i danske varianter.

¹⁴ Gottfried Wilhelm Leibniz, *New Essays on Human Understanding*, oversat af Peter Remnant og Jonathan Bennet (New York: Cambridge University Press, 1996 [1765]).

¹⁵ Galilei, *Samtale om de to hovedsystemer*.

¹⁶ Bernard Le Bovier de Fontenelle, *Samtaler om Meer end Een Verden*, oversat af Frederik Christian Eilschov (København: Christoph Georg Glasing, 1748 [1686]).

i den fontenælske tradition er, hvad man kunne kalde en populærvidenskabelig omformning af videnskaben.

Hvis man ser mere overordnet på den fiktive dialog i litteraturen, så har den eksisteret i alle mulige forskellige og mere lokale former på dansk i Eilschovs samtid. Man finder den fiktive dialog i Holbergs skuespil, Brorsons digtning, Pontoppidans skolebog samt de nye romaner. Eilschov introducerer dog en ny måde at bruge den fiktive dialog på, nemlig den fontenælske tradition for at bruge den fiktive dialog til at foretage en populærvidenskabelig omformning af videnskaben. Eilschov kalder selv genren for alvorlige og lystige samtaler, som angivet i den samlede titel på værket: *Forsøg til en Fruentimmer-Philosophie eller Alvorlige og lystige Samtaler med et Fruentimmer om det der er nyttigt og fornøjeligt i alle Philosophiens Parter efter Fontenelles Maade forfattede hvoraf Maanedligen udgives et Hefte*. Samtalerne skulle efter planen være forløbet over seks dage¹⁷, men Eilschov nåede kun at udgive de tre første hæfter inden sin tidlige død i 1750. Udover titlen og fortalens klare signalering af, at Eilschov ønsker at følge Fontenelles skrivemåde, så påmindes Eilschov læseren om den globale brug af fikcionalitet i begyndelsen og slutningen af hver af dagenes samtaler. Den første dags samtale begynder for eksempel således:

Saa snart vi i Dag have drukket Thee og spüst Frokost, sagde Fruen om Morgenens, ville vi begynde at philosophere, eller rettere, skal han begynde at lære mig Philosophie, og jeg at gaae i Skole, efter Aftale.¹⁸

Eilschov bruger ikke lang tid på denne rammesætning modsat Fontenelle, som bruger længere tid på at iscenesætte sine karakterer og deres miljø. Fontenelle har ligeledes indsat et forord af den fiktive, mandlige hovedperson, der forklarer, hvorfor samtalerne overhovedet er skrevet ned.¹⁹ Eilschov benytter sig derimod ikke af sådant metaperspektiv på sin fiktive dialog, men behandler genren som mere fast og etableret. I den forbindelse er det dog værd at bemærke, at Eilschovs dialoger modsat andre fiktive dialoger er opdelt i paragraffer, ligesom det er almindeligt for akademiske tekster i samtiden. Et udsnit af indholdsfortegnelsen ser for eksempel således ud:

§. 28. Forskæl imellem den Theoretiske og Praktiske Philosophie.

§. 29. Om Fornuft-Læren.

§. 30. Om Grund-Læren.

¹⁷ Eilschov, fortalen.

¹⁸ Eilschov, s. 1.

¹⁹ Fontenelle, s. 25–26.

§. 31. Om Verdens almindelige Betragtning.

§. 32. Om Siæle-Læren.

§. 33. Om den naturlige Videnskab om Gud.

§. 34. En Samling af disse fire Videnskaber kaldes Hoved-Videnskab (Metaphysik). Almindelig Forklaring over denne.

§. 35. Om Natur-Læren.²⁰

Dette giver oplevelsen af, at der reelt er tale om en lærebog. Selvom Eilschov altså ændrer den retoriske strategi i kommunikationen af videnskab ved at lægge sig i forlængelse af Fontenelle, så anvender Eilschov samtidig en paragraferet opdeling i forlængelse af den daværende videnskabelige retorik. Der er altså tale om en form for, selv for samtiden, genrehybrid, som afspejler Eilschovs ønske om på den ene side at anvende global fikcionalitet af typen fiktiv dialog, mens han på den anden side også ønsker at give indtryk af, at der er tale om en lærebog.

Analogien som lokal fikcionalitetsstrategi

Den anden søjle i Eilschovs fikcionalitetsbrug er den lokale fikcionalitet, hvor den mest betydningsfulde i Eilschovs retorik er analogien. Det interessante ved Eilschovs analogibrug er, at den adskiller sig tydeligt fra analogibrugen i samtidige videnskabelige artikler på dansk af videnskabsfolk som Christian Horrebow og Jens Kraft, ligesom selve det at bruge analogier i kommunikation af filosofi adskiller Eilschovs retorik tydeligt fra de mest brugte filosofiske grundbøger i samtiden af Christian Wolff og Alexander Gottlieb Baumgarten. Eilschov bruger analogien pædagogisk til at omforme videnskaben, hvor den ved Horrebow og Kraft oftest blot bruges som et kritisk værktøj til at latterliggøre aristotelismen eller cartesianismen.²¹ Hvor Eilschov konstant bruger sine analogier til at flytte det videnskabelige indhold til, hvad Eilschov forestiller sig er et kvindeligt erfaringsrum, så er det tydeligt i for eksempel både Wolffs *Fornuftige Tanker, om den menneskelige Forstands Kræfter* og *Fornuftige Tanker om det, som Menneskene have at Gjøre og Lade, til deres Lyksaligheds Befordring*, hvordan eksempler på filosofi oftest blot knyttes

²⁰ Eilschov, s. 74.

²¹ Jens Kraft, 'Betænkninger over Neutons og Cartesii Systemata, tillige med nye Anmærkninger over Lyset' i *Skrifter, som udi det Kiøbenhavnske Selskab af Lærdoms og Videnskabers Elskere ere fremlagte og oplæste i Aaret 1747. Tredie Deel* (København: Det kongelig Waysenhuses Bogtrykkerie, 1747). Christian Horrebow, 'Om Solens Eccentricitet, hvilken befindes at være bestandig, og ikke at aftage, som nogle af denjere Astronomis giette' i *Skrifter, som udi det Kiøbenhavnske Selskab af Lærdoms og Videnskabers Elskere ere fremlagte og oplæste i Aarene 1748, 1749 og 1750. Femte Deel* (København: Det kongelig Waysenhuses Bogtrykkerie, 1751).

til en videnskabelig kontekst.²² Analogier er stort set ikke at finde i de filosofiske grundbøger fra Eilschovs samtid som for eksempel Wolffs værker og Baumgartens *Metaphysica*.²³

Et godt eksempel på Eilschovs analogibrug er i kapitlet om ontologi, som Eilschov har kaldt "Om Grund-Læren". I dette kapitel bruger Eilschov hele tre analogier til at forklare, hvad ontologi er. Ontologi er for det første som "de uangeneme Sandørkener, som omringe fra de landfaste Sider af det angeneme Egypten".²⁴ Denne analogi har tydelige bibelske konnotationer og bygger videre på en mere generel landskabsanalogi i værket. Ontologien hedder for det andet grundlære ifølge Eilschov, da "den legger Grund-Vold til den heele philosophiske Bygning".²⁵ At sammenligne et videnskabeligt system med en bygning er almindeligt i videnskabsfolks kommunikation. Ontologi ligner for det tredje "de Klæder, som sidde nærmest ved Kroppen, og som man ifører sig til Legemets Nytte meer, end til Legemets Prydelse".²⁶ Denne analogi mellem påklædning og sprog er også almindelig i Eilschovs samtid. Eilschov kønner dog ofte påklædningsanalogien gennem værket ved at fremstille interessen for tøj og pyntning i det hele taget som særlig kvindelig.²⁷ De tre analogier til at forklare ontologien sammenblander sig med forskellige definitioner og er forsøg på at omforme det videnskabelige indhold, så det ifølge Eilschov bliver forståeligt for kvinder.

Udover analogier anvender Eilschov også tre andre centrale typer af lokal fikcionalitet. For det første anvender Eilschov kulturelle referencer, som han digter videre på. Som eksempel sammenligner Eilschov hovedkarakteren i Holbergs 'Den Politiske Kandstøber'²⁸ med en filosofisk pedant, der ligesom kandestøberen – som først forstår vanskelighederne ved at være borgmester, når han skal op på rådhuset – først ser at han intet forstår, når han skal fortælle om videnskab på sit modersmål.²⁹ Det er ikke fikcionalitet at referere til andres brug af fikcionalitet.

²² Christian Wolff, *Fornuftige Tanker, om den menneskelige Forstands Kræfter, og dens rigtige Brug i at kiende Sandhed* oversat af Andreas Lundhoff (København: Johan Jørgen Hopffner, 1742 [1712]) og *Fornuftige Tanker om det, som Menneskene have at Giøre og Lade, til deres Lyksaligheds Befordring, Sandheds Elskere meddelt* oversat af Andreas Lundhoff (København: Johan Jørgen Hopffner, 1744 [1720]).

²³ Alexander Gottlieb Baumgarten, *Metaphysics. A Critical Translation with Kant's Elucidations, Selected Notes, and Related Materials* (London: Bloomsbury, 2013 [1740]).

²⁴ Eilschov, s. 97–98.

²⁵ Eilschov, s. 99.

²⁶ Eilschov, s. 100–101.

²⁷ Eilschov, s. 8–9, 43, 101.

²⁸ Ludvig Holberg, 'Den Politiske Kandstøber' i *Comoedier sammenskrevne for den nye oprettede danske Skue-Plads ved Hans Mickelsen Borger og Indvaaner i Callundborg. Med Just Justesens Fortale første Tome* (København, 1723).

²⁹ Eilschov, s. 48.

Men det er fikcionalitet at bruge kulturelle referencer som basis for analogisering eller videre opdigtning, sådan som Eilschov i dette tilfælde gør med Holbergs kandestøber. For det andet bruger Eilschov humoristiske forestillinger, som når han siger, at metafysikken – som han kalder hovedvidenskab – lyder som en videnskab om at pynte hovedet:

Efter Fornuft-Læren kommer en Videnskab, som jeg plejer at kalde Hoved-Videnskab (metaphysique). Har hun hørt dette Navn før, Madame? Vel har jeg hørt det, svarede Fruen; men veed dog ikke, hvad egentligen for en Lærdom forstaas derved? Efter Klangen at dømmme, sagde jeg, skulde man snart tænke, at den indeholdt en Videnskab om et Hoved, eller om at pynte og coeffere et Hoved, Videnskab, Madame, hvori det smukke Kiøns fornemste Metaphysik bestaar. Nei, Nei! Svarede Fruen smilende. Den Videnskab, som hører Kammer-Piger til, er nok ingen Part af Philosophien; [...]³⁰

Humoren kommer også ofte til udtryk i analogibrugen og kunne siges at være helt generelt for Eilschovs retoriske strategi. For det fjerde udnytter Eilschov det fiktive rum, som hans karakterer tager del i. I sin gennemgang af psykologien bruger Eilschov for eksempel den fiktive hund Mops til at fortælle om dyrenes sjæle:

Ej, ej, spurgde Fruen, kand han sige mig, hvordan Siælen er i min lille Mops, som gaar der paa Gulvet? Forlad mig det, Madame, svarede jeg, endnu har jeg ikke været Mops, hvad jeg end kand blive, inden jeg dør; men dog, naar Tid er, vil jeg giætte saa meget, som mig mueligt er, baade om Mopses, og om andre Dyrs Sjæle. Nei giv Agt, hvor han seer paa mig, i det jeg nævner hand Navn, Mops? Hvor alvorligt et Ansigt sætter han ikke op? Jeg havde nær sagt philosophisk; thi dette bør være meget alvorligt. Lader det ikke, han vil sige³¹

Dette er også et tydeligt eksempel på Eilschovs brug af humor, specielt fordi den fiktive hund reagerer på dens navn. Det er med disse fire lokale fikcionalitetsstrategier, at man tydeligst ser forskellen mellem samtidens videnskabelige retorik og Eilschovs mere populærvidenskabelige retorik. Eilschov er dog ikke begrænset til blot at bruge analogier, men benytter sig af flere forskellige fikcionalitetsstrategier for at kommunikere videnskaben.

Hvorfor anvende fikcionalitet i kommunikationen af videnskab?

Der er to hovedforklaringer som traditionelt er blevet brugt til at begrunde, hvorfor videnskabsfolk anvender den fiktive dialog. I relation til Platon pointeres den

³⁰ Eilschov, s. 97.

³¹ Eilschov, s. 104.

fiktive dialogs muliggørelse af *kritisk stillingtagen*, fordi flere forskellige perspektiver på det samme spørgsmål kan præsenteres ligeværdigt og dermed læserindbydende.³² I relation til særligt Galilei pointeres den fiktive dialogs *mulighed for at afvige censur* ved at præsentrere sit synspunkt som del af en fiktiv samtale.³³ Begge disse to forklaringsrammer mener jeg ikke kan begrunde Eilschovs brug af den fiktive dialog. For det første fremlægger Eilschov kun ét perspektiv på videnskaben som legitim, mens andre perspektiver latterliggøres. For det andet kan man ikke forestille sig, at der skulle være nedlagt censur over fremstillinger af den nye fysik, naturretslæren eller den wolffianske rationalisme i midten af 1700-tallet i Danmark. Den nye videnskab havde derimod voksende opmærksomhed og anerkendelse i statsadministrationen,³⁴ mens mere kontroversielle idéer om for eksempel kønnenes lige åndsevner allerede var formuleret langt mere radikalt af Holberg.

Når Eilschov selv skal forklare, hvorfor han anvender en fiktiv dialog i *Forsøg til en Fruentimmer-Philosophie*, så nævner han tre ting: For det første vil han gerne undervise kvinder i filosofi, altså gøre filosofien tilgængelig for andre end videnskabsfolk. Han vil ganske enkelt skabe kvindelige filosoffer: “Kunde mit ringe Skrift iblant de ulatinske [lærde fruentimmere] formeere Tallet med philosophe-rende Fruentimmer, da havde jeg naaet alt, hvad jeg ønskede!”³⁵ For det andet vil Eilschov udover at undervise også gerne underholde: “Jeg vil baade lære og fornøje, baade være alvorlig og skiemtsom”.³⁶ Underholdningen vil betyde, at Eilschov får sine læses opmærksomhed og opmuntrer til interesse i videnskabelige spørgsmål.³⁷ I relation til dette vil Eilschov for det tredje gerne stå i modsætning til både den daværende videnskabelige kommunikation, der ifølge Eilschov er

³² Se for eksempel Johannes Sløk, der i *At læse Platon* (København: Hans Reitzels Forlag, 1992) tolker Platons filosofi dialogisk med den kritiske stillingtagen som del af forklaringen på den valgte retoriske strategi. Christopher Rowe har dog i *Plato and the Art of Philosophical Writing* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), [Crossref](#), afvist den filosofisk-dialogiske tolkning af Platons retoriske strategi til fordel for en pointering af Platons retorik som ren overbevisningsstrategi.

³³ Se for eksempel Maurice A. Finocchiaros *The Galileo Affair* (Berkeley: University of California Press, 1989). [Crossref](#).

³⁴ Helge Kragh, *Natur, Nytte og Ånd. Dansk Naturvidenskabs Historie, bind 2* (Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2005).

³⁵ Eilschov, fortalen.

³⁶ Eilschov, fortalen.

³⁷ Michael F. Dahlstrom nævner i ‘Using Narratives and storytelling to communicate science with nonexpert audiences’, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 111 (2014), s. 13614–13620, [Crossref](#), tilgængelighed, opmærksomhed og opmuntring til videre interesse som formål med at anvende narrativitet i formidlingen af videnskab.

kedeligt skrevet,³⁸ og den nye roman, som Eilschov mener for de flestes tilfælde er ren underholdning.³⁹

Brugen af den fiktive dialog har desuden fire andre effekter, som Eilschov ikke selv nævner, men som jeg mener kan supplere forståelsen af, hvorfor Eilschov anvender den fiktive dialog. Disse effekter er for det første, at brugen af den fiktive dialog giver mulighed for *identifikation*. Eilschovs værk er skrevet på et tidspunkt, hvor kønsidentiteten har haft stor betydning, og det har derfor gjort en stor forskel for en læser, der har identificeret sig som kvinde, at man i værket finder en filosoferende kvinde. Eilschov tillægger kvinden en række udtalelser om sin egen uformåenhed på grund af sit køn som for eksempel: “Naar vi først komme ind i Philosophien med hinanden, skal han ønske, at han i mit Sted havde et Mandfolk, eller en Student før sig, som bedre kunde begribe”.⁴⁰ Den mandlige karakter afviser denne påstand, men kvindens holdning kan være skrevet på denne måde, så en læser har kunne identificere den filosoferende kvindes usikkerhed om for eksempel den basale intellektuelle evne til at lære filosofi med, hvad Eilschov forestiller sig, også er læserens egen.

For det andet giver den fiktive dialog mulighed for *afstikkere fra hovedargumentet*.⁴¹ Selvom *Forsøg til en Fruentimmer-Philosophie* er opbygget som en lærebog, så tager Eilschov sig ofte friheden til at føre samtalen ud på et sidespor. Et eksempel er i kapitlet om fysik kaldet “Om Natur-Læren”, hvor Eilschov i forklaringen af magneters tiltrækningskraft sammenligner dette med kærlighedens kraft mellem to mennesker. Dette leder over til en længere diskussion mellem den lærde mand og kvinden om, hvad kærlighed er,⁴² selvom kapitlet i princippet er en gennemgang af fysikken.

For det tredje giver den fiktive dialog en mulighed for *en overdrivelse af positioner og karakterer*.⁴³ Dette hænger sammen med, at udsigelsespositionen i en fiktiv dialog til en vis grad bliver sløret. Et eksempel er i Eilschovs beskrivelse af skola-stisk filosofi,⁴⁴ hvor han fremstiller den som langt mere tåget og uforståelig, end

³⁸ Eilschov, s. 43–46.

³⁹ Eilschov, s. 13–14.

⁴⁰ Eilschov, s. 47.

⁴¹ Galilei nævner muligheden for afstikkere fra hovedargumentet som en af sine begrundelser for at bruge dialogformen i forordet til *Samtale om de to hovedsystemer for verden*, s. 31. Det samme gør Leibniz i indledningen til sin fiktive dialog *New Essays on Human Understanding*.

⁴² Eilschov, s. 118–119.

⁴³ Historikeren J. L. Heilbron argumenterer i *Galileo* (Oxford: Oxford University Press, 2010) for, at Galilei benytter den fiktive dialog, fordi det muliggør en karikeret overdrivelse af positioner og karakterer til fordel for det kopernikanske verdensbillede og til ulempe for det aristoteliske.

⁴⁴ Eilschov, s. 29, 41.

både hvad han selv gør i sine andre filosofiske skrifter, og hvad der er normalt i samtidens videnskabelige kommunikation.

For det fjerde har den fiktive dialog den effekt, at Eilschov får præsenteret en bestemt *videnspraksis og -kultur*.⁴⁵ Den fiktive dialog er en præsentation af en anden undervisningspraksis, end hvad der foregår på Københavns Universitet med latinske forelæsninger og skolestiske disputationer.⁴⁶ Der er dog ikke tale om fremvisningen af en videnspraksis, som man gør inden for den platoniske tradition. Eilschov har ikke en forestilling om, at det er gennem dialoger mellem en lærd mand og en kvinde, at man skal komme frem til nye videnskabelige resultater. Eilschov præsenterer til gengæld, hvordan ny viden opnås ved for eksempel at præsentere, hvordan forskning i fysik foregår ved hjælp af eksperimenter.⁴⁷ Dette er ikke i sig selv en direkte effekt af den fiktive dialog, da han sagtens kunne forklare eksperimenterets betydning for fysikken på andre måder. Det er dog en effekt af den fiktive dialog, at denne videnspraksis i fysikken bliver præsenteret for et kvindeligt publikum.

Udover disse effekter af den fiktive dialog, så er der to centrale idéer ved Eilschov som er afgørende for at forklare, hvorfor Eilschov overhovedet ønsker at flytte det videnskabelige indhold ved at bruge de retoriske strategier, som normalt tilhører den kvindelige, litterære offentlighed. For det første forestiller Eilschov sig, at videnskab kan gøre kvinder mere dydige.⁴⁸ I forlængelse af François Fénelons *Traité de l'éducation des filles*⁴⁹ argumenterer Eilschov for, at romanen – som på dette tidspunkt er tiltænkt et kvindeligt publikum – fordærver kvinder på grund af dens urealistiske, ofte romantiske fortællinger. Den fiktioniserede videnskab

⁴⁵ Den amerikanske medieforsker David A. Kirkby argumenterer i *Lab Coats in Hollywood. Science, Scientists, and Cinema* (Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 2011), [Crossref](#), for, at videnskabsfolks formål med at være konsulenter på store Hollywoodfilm blandt andet kan være, at man ønsker at fremme en bestemt videnskabelig forståelse eller en bestemt forståelse af videnskabens kulturelle relevans. I 'Science stories as culture: experience, identity, narrative and emotion in public communication of science', *Journal of Science Communication*, 18 (2019), 1–17, [Crossref](#), argumenterer Kirkby sammen med Sarah R. Davies, Megan Halpern, Maja Horst og Bruce Lewenstein for, at denne fokus på at fremvise og legitimere en bestemt videnspraksis og -kultur også kan gælde videnskabsfolks egen brug af narrativitet.

⁴⁶ Den skolestiske undervisnings- og eksamensform på Københavns Universitet i perioden er blandt andet beskrevet i Erik Pontoppidans *Den Danske Atlas. Tomus II* (København: Andreas Hartvig Godiche, 1764), s. 125 og Nicolai Jonges *Den Kongelige Hoved- og Residens-Stad Kiøbenhavns Beskrivelse* (København: Nicolaus Møller, 1783), s. 275–277.

⁴⁷ Eilschov, s. 139–141.

⁴⁸ Eilschov, s. 14.

⁴⁹ François Fénelon, *Traité de l'éducation des filles*, oversat af Johanna Maria Gamst til *Om Pigebørns Opdragelse* (København: Morten Hallager, 1776 [1687]).

står altså med både et moralsk og epistemisk potentiale i direkte kontrast til andre dele af den kvindelige, litterære offentlighed.

For det andet er brugen af fikcionalitet nødvendig, fordi kvinder ifølge Eilschov har større indbildningskraft end mænd:

Vi mangle ej heller Exempler paa de Fruentimmer, som til Kiønnets u-dødelige Ære har gjort Mandfolkene med deres indbildte naturlige Fuldkommenheder Fortrinnet tvivlsomt. I sandhed til det, som man kalder at studere, er det smukke Kiøn ligesaa beqvemt af Naturen som Mandfolk; ja der ere visse Videnskaber, saasom Digte-, Tale-, Skildre- og Tone-Konsten, som det kan gjøre større Fremgang i end vi. Deres levende Indbildnings-Kraft gjør dem i sær beqvemme til den Pøetiske Henrykkelse og de deraf flydende livagtige Forestillinger om alle de Fuldkommenheder, som mere kand fornemmes end forklares, som mere røre Sandserne end Fornuften. Det er Fuldkommenheder af dette Slags vi kalde Smukheder og da de omtalte Kunster har i sæt med dem at bestille, saa kand Fruentimmer og i samme erlange en større Indsigt og Færdighed end vores Kiøn.⁵⁰

Den traditionelle videnskab skrevet i et logisk-videnskabeligt sprog vil ud fra Eilschovs betragtning fremstå for kedelig for kvinder, og de vil grundet deres større indbildningskraft været kønsligt betinget for at blive undervist ved hjælp af fikcionalitet som retorisk strategi. Kvinder vil ifølge Eilschov også få noget ud af denne undervisning, da påståede forskelle i åndsevner alene skal begrundes i opdragelsen:

Skulde begge Kiøns ulig Beskikkelse omskiftes i Verden, og deres deraf flydende ulig Opdragelse forandres tillige; saa at Fruentimmers Fuldkommenhed herefter skulde kiendes af Forstand og Lærdom, og Mandfolks af net Syning, fin Spind, og velsmagenende Mad; da vilde man først tydeligen see, at der ligesaa vel kunde boe Mandfolks Fuldkommenhed i en Fruentimmer-Siæl, som Qvinde-Skrøbelighed i et Mandfolks, eller og, hvilket løber ud paa det samme: at Naturen, naar den danner menneskelige Siæle, aldeles glemmer Kiønnes Forskæl [...]⁵¹

Men Eilschov har altså stadig – i en kritik af mandens påståede fortrin over kvinden – en forestilling om forskelle i kønnenes epistemologi. Når Eilschov derfor skriver et helt værk, hvor han forklarer videnskaben gennem tøj- og syningsanalogier, hvilket kan virke paradoksalt, når han samtidig forestiller sig kvindens åndsevner som produkt af opdragelsen, så er det centralt, at Eilschov samtidig forestil-

⁵⁰ Frederik Christian Eilschov, *Beviis, at Naturens Lov ikke forbyder den Respect imod Fruentimmeret, som Moden har indført iblandt os* (København: Hans kongelige majestæts privilegerede bogtrykkeri, 1747), s. 9–10.

⁵¹ Eilschov, *Forsøg til en Fruentimmer-Philosophie*, fortalen.

ler sig, at kvinder har større indbildningskraft end mænd. Dette viser noget helt centralt ved Eilschovs fikcionalitetsstrategi, nemlig at den ikke blot baserer sig på en pædagogisk mulighed eller afspejling af lignende retoriske strategier. Eilschov forestiller sig nemlig desuden, at de retoriske strategier er kønsligt betinget, og det er denne forestilling som gør, at han vælger at omforme videnskaben og dermed introducere fikcionalitet som en gennemgribende retorisk strategi i dansk videnskabelig kommunikation.

Fiktionalitet som retorisk strategi i dansk videnskabelig kommunikation efter Eilschov

I denne artikel har jeg villet vise, hvordan og hvorfor Eilschov som en af de første anvender fikcionalitet som en gennemgribende retorisk strategi i dansk videnskabelig kommunikation. Artiklen er et supplement til en litteratur- og videnskabshistorie, der ikke før har haft hovedfokus på videnskabsfolks brug af fikcionalitet. Det er artiklens hovedargument, at Eilschov bruger fikcionalitet for at flytte videnskabeligt indhold fra en mandlig, latinsproget, videnskabelig offentlighed til en kvindelig, dansksproget, litterær offentlighed. Eilschovs brug af fikcionalitet trækker på den fontenælske tradition for at bruge den fiktive dialog i vidensformidling, som adskiller sig fra den platoniske tradition ved at have en mere populærvidenskabelig og eksoterisk hensigt. Udover de mange forskellige effekter som brugen af den fiktive dialog har i kommunikationen af videnskab, så er det centrale for at forstå, hvorfor Eilschov anvender fikcionalitet, at brugen af fikcionalitet baserer sig på en forestilling om kvinders større indbildningskraft. Videnskab formidlet til kvinder bliver derfor ifølge Eilschov nødt til at være fikcionaliseret, fordi kvinder ifølge Eilschov er betinget for andre retoriske strategier end mænd.

Med sine ni dialoger er Hans Christian Ørsted (1777–1851) en af mest prægnante efterfølgere til Eilschov. Ørsted kom desuden med sit eget bud på genrens muligheder og betingelser i det lille, uudgivne skrift 'Om Samtaleformen i videnskabelige Meddelelser', der til trods for stor enighed med Eilschov om dialogens muligheder i videnskabelig kommunikation langt fra har samme tolkning af de kønslige aspekter af den fiktive dialoges betingelser.⁵² Hvis man ser på det danske bogmarked i dag vil man også finde værker, som står i tydelig relation til Eilschovs *Forsøg til en Fruentimmer-Philosophie*. Mest åbenlyst er hjerneforsker Peter Lund Madsens *Dr. Zukaroffs testamente. En bog om menneskehjernen* (København: Gyldendal, 2012) og psykolog Svend Brinkmanns *Hvad er et menneske? En filosofisk*

⁵² H.C. Ørsted, 'Om Samtaleformen i videnskabelige Meddelelser' i *Samlede og efterladte Skrifter*, bind 5 (København: Universitetsboghandler Andreas Frederik Høst, 1851), s. 33–41.

dannelsesrejse (København: Gyldendal, 2019), som begge er værker, der anvender fikcionalitet som en overordnet retorisk strategi i deres vidensformidling. Den fiktive dialog er dog i disse tilfælde tillæg til en langt mere prosaisk fremstilling, end man ser ved Eilschov og Ørsted, ligesom særligt Lund Madsens værk er tydeligt præget af autobiografien, hvilket gør fikcionalitetsbrugen langt mere præker og intrigant.

Specielt i forhold til Eilschovs kønslige betingelser for valg af retorisk strategi, så er det værd at bemærke postdoc på CBS Sine Zambachs nye lærebog i kodning kaldet *Kvinde kend din kode* (Aarhus: Forlaget FILO, 2018). I dette værk gennemgås forskellige grundbegreber inden for kodning som variable, datatype, funktion, løkke og betingelse ved hjælp af blandt andet muffinbagnings- og tøjalogier. Zambach forklarer for eksempel variable på følgende måde:

Forestil dig en tom skål, du kan putte noget i. Du kan putte æbler og pærer i (frugt-typer); så er det en frugtskål, eller måske muffiningredienser og vupti, så bliver det en dejskål. På samme måde kan variabelen "x" indeholde forskellige typer "ingredienser", som fx tal, tekststreng eller logiske sandt/falsk-udsagn.⁵³

Zambach forestiller sig, at sådan en muffinbagningsanalogi i højere grad vil henvende sig til kvinder end de computerspilsanalogier, der oftest bruges i lærebøger om kodning. Dette bunder ved Zambach i en forestilling om, at kvinder skulle have et andet interessefelt end mænd.⁵⁴ Det er altså ikke fikcionalitet som sådan, Zambach forstår som særlig kvindeligt, men der findes dog stadig såkaldt "feminine" og "drengede" eksempler.⁵⁵ Zambachs lærebog er ikke blot et nutidigt eksempel på brug af fikcionalitet i vidensformidling, som har tydelige konnotationer tilbage til Eilschovs introduktion af denne retoriske strategi i midten af 1700-tallet, men er også eksempel på, hvordan man stadig i år 2018 kan møde kønnede forestillinger i relation til forskellige typer af fikcionalitet i kommunikationen af videnskab.

VALDEMAR NIELSEN POLD (f. 1994) er ph.d.-studerende ved Afdeling for Nordiske Studier og Oplevelsesøkonomi, Aarhus Universitet. Hans afhandling handler om, hvordan og hvorfor videnskabsfolk bruger fikcionalitet som retorisk strategi med særlig fokus på perioden fra F.C. Eilschov (1725–1750) til H.C. Ørsted (1777–1851). E-mail: vnp@cc.au.dk.

⁵³ Sine Zambach, *Kvinde kend din kode* (Aarhus: Forlaget FILO, 2018), s. 107.

⁵⁴ Zambach, s. 21, 24.

⁵⁵ Zambach, s. 23.

Heteronomi som forutsetning for autonomi

Fredrik Nilsen, Universitetet i Tromsø – Norges arktiske universitet

Abstract: In his major works in ethics, Immanuel Kant (1724—1804) does not pay much attention to the question how humans become moral. The main tasks for Kant in these works are to establish the moral law and discuss its application. However, in his minor works in ethics and pedagogy he draws our attention to the question mentioned and claims that humans first become moral when they get 16 years old. Before we reach this age, our will (*Willkür*) is able to choose, that means prioritize, between rationality (the moral law) and sensitivity (inclinations), but our will (*Wille*) lacks the capacity to impose the moral law on ourselves. To evolve in this regard so that our will becomes fully moral and autonomous, we need moral restrictions from other people with more moral experience. The relevant Kantian distinction in this regard is the distinction Kant draws between persons and moral actors in the wake of his formula of the categorical imperative called the formula of humanity. According to this distinction, a person needs to be educated heteronomously in order to reach the level of moral actor and become autonomous. Constraint is therefore a necessary condition for self-constraint.

Keywords: Immanuel Kant; ethics; pedagogy; autonomy; heteronomy; Wille; Willkür; free will; person; moral actor.

Recommended citation: Nilsen, Fredrik, 'Heteronomi som forutsetning for autonomi', *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 18 (2021). 44–65. <https://doi.org/10.7557/4.5207>

Copyright: © 2021 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Innledning

En ofte oversett side ved Immanuel Kant (1724—1804) sin etikk er hans pedagogiske modell for hvordan mennesket blir moralsk. På grunn av syndefallet blir

mennesket ikke lenger født uskyldig og naturlig innstilt på det moralske, men det må tilegne seg moralen og lære å prioritere denne fremfor tilbøyelighetene. Riktignok beskriver Kant moralloven som et "fornuftens faktum", det vil si at alle fornuftsvesener, mennesket inkludert, er utstyrte med en iboende morallov. Det krever imidlertid øvelse eller moralsk modning for at mennesket skal kunne anvende fornuften på en slik måte at det blir i stand til å pålegge seg moralloven, i form av det kategoriske imperativ, samt velge å følge dette moralbudet i faktisk handling. I noen av sine mindre pedagogiske og etiske skrifter, nærmere bestemt *Om pedagogikk* (heretter: *Pedagogikkskriftet*) og *Etikkforelesningene*, fastsetter Kant 16 år som aldersgrense for når mennesket potensielt blir kapabelt til autonomi.¹ Først da er mennesket på nivået av "moralisk aktør". Før dette tidspunktet er det bare en "person", det vil si et vesen utstyrt med fri vilje og følgelig med iboende verdi og verdighet, men som ennå ikke har utviklet evnen til å gjøre bruk av den frie viljen fullt ut. Fram til fylte 16 år er mennesket, barnet, henvist til å følge moralske påbud fra andre, det vil si heteronomi. For det er kun ved å følge moralske forpliktelser fra foreldre, foresatte, familie, lærere og eventuelt andre oppdragere at barnet modnes til en gang å utvikle evnen til å pålegge seg selv moralloven i form

¹ Kant, *ÜP*, 9:453; Kant, *VE*, 27:45, 469. Se også Kant, *MdS*, 6:280ff; Kant, *R*, 6:26f; Kant, *Mutmaßlicher Anfang der Menschengeschichte*, 8:116n. *Pedagogikkskriftet* er Kants sist publiserte verk. Det ble redigert av Kants venn Friedrich Theodor Rink (1770—1811) og utgitt i 1803, altså året før Kant døde. Manuskriptet er basert på en forelesningsrekke Kant holdt fem ganger ved Universitetet i Königsberg, første gang vintersemesteret 1776—77 og siste gang 1786—87. Verket kan således på mange måter sies å tilhøre den kritiske perioden i Kants forfatterskap. Kant benyttet først Johan Bernhard Basedow (1724—1790) sin metodebok *Das Methodenbuch für Väter und Mütter der Familien und Völker* (1770) og senere Friedrich Samuel Bock sin lærebok *Lehrbuch der Erziehungskunst zum Gebrauch für christliche Eltern und künftige Jugendlehrer* (1780) som grunnlag for sin undervisning i pedagogikk (Lars Løvlie, "Innledning", i Immanuel Kant, *Om Pedagogikk* (Oslo: Thorleif Dahls Kulturbibliotek, 2016), s. 3—43 (s. 21f)). – Ved referanser til Kants verk benytter jeg følgende forkortelser: "A" for *Antropologie in pragmatischer Hinsicht* (i teksten benyttes "Antropologien"), "EF" for *Zum Ewigen Frieden* (i teksten benyttes "Fredsskriftet"), "G" for *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* (i teksten benyttes "Grundlegung"), "I" for *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht*, "KdpV" for *Kritik der praktischen Vernunft*, "KdrV" for *Kritik der reinen Vernunft*, "KdU" for *Kritik der Urteilkraft*, "MdS" for *Metaphysik der Sitten*, "ÜP" for *Über Pädagogik* (i teksten benyttes "Pedagogikkskriftet"), "R" for *Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft* (i teksten benyttes "Religionsskriftet"), "SdF" for *Streit der Fakultäten*, "TP" for *Über den Gemeinspruch: Das mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis* (i teksten benyttes "Teori og Praksis"), "VA" for *Vorlesungen über Anthropologie* (i teksten benyttes "Antropologiforelesningene"), "VE" for *Vorlesungen über Ethik* (i teksten benyttes "Etikkforelesningene"), og "WA" for *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?* (i teksten benyttes "Opplysningsskriftet"). For øvrige verk benyttes full tittel. Alle henvisninger til Kants tekster er til akademiutgaven, med unntak av *Kritikk av den rene fornuft*, hvor jeg refererer til sider i A- og B-utgaven.

av det kategoriske imperativ. Tesen min er således at heteronomi er en nødvendig forutsetning for autonomi i Kants etikk. For mens dyr tar alle sine krefter i bruk av seg selv, må mennesket tvinges eller læres opp til å gjøre dette.² Mennesket er således, slik det heter i åpningssetningen i *Pedagogikkskriftet*, ”den eneste skapningen som må oppdras”.³

Jeg vil først presentere og diskutere det jeg mener utgjør begrunnelsen for at mennesket må oppdras og tvinges til autonomi hos Kant, nemlig hans teori om syndefallet i *Religionen innenfor grensene av den rene fornuft* (heretter: *Religions-skriftet*) fra 1793. Denne teorien, som for øvrig brakte Kant i kontakt med sensurmyndighetene, forklarer nemlig hvorfor mennesket ikke er kapabelt til moralske handlinger fra fødselen av, men at det snarere må gjennom en periode med heteronom tvang for å tilegne seg evnen til autonomi. Deretter vil jeg bevege meg inn på anvendelsen av det kategoriske imperativ med utgangspunkt i humanitetsformuleringen, slik denne skisseres i *Grunnlegging til moralens metafysikk* (heretter: *Grundlegung*) fra 1785. Grunnen til at jeg konsentrerer meg om humanitetsformuleringen, er at det er denne formuleringen som er relevant for teorien om moral tilegnelse i *Pedagogikkskriftet* og *Etikkforelesningene*. Det er nemlig i tilknytning til denne formuleringen at Kant utvikler de sentrale etiske og moralpsykologiske begrepsskillene mellom autonomi og heteronomi, og mellom person og moralsk aktør. For å klargjøre disse begrepsskillene, relaterer jeg dem til skillet mellom de to viljefunksjonene Wille og Willkür som Kant skisserer i *Moralens metafysikk* fra 1797. Endelig vil jeg vende oppmerksomheten mot *Pedagogikkskriftet* og måten han anvender begrepsskillene mellom person og moralsk aktør og mellom heteronomi og autonomi til å skissere menneskets utgang fra sin selvforskyldte hang for det onde.

Det moralske syndefallet

Et fundamentalt utgangspunkt for Kants etikk er at mennesker både er sansevesener og fornuftsvesener. I kraft av å være sansevesener er vi utstyrte med tilbøyeligheter, drifter, følelser og begjær, mens vi som fornuftsvesener er utstyrte med

² Kant, *ÜP*, 9:441ff, 447, 455, 466; Lotte Rahbek Schou, ”Immanuel Kant: Mennesket er dene neste skapning der har brug for opdragelse”, i *Pedagogikkens mange ansikter: Pedagogikkens idéhistorie fra antikken til det postmoderne*, red. av Kjetil Steinholt & Lars Løvlie (Oslo: Universitetsforlaget, 2004), s. 126—140 (s. 126f).

³ Kant, *ÜP*, 9:441. Se også Kant, *ÜP*, 9:443. Kant kommer med en lignende uttalelse senere, nemlig at ”mennesket er den eneste skapningen som må arbeide” (Kant, *ÜP*, 9:471). Se for eksempel også Jean-Jacques Rousseau, *Emile, eller om oppdragelse*, oversatt av Kirsten M. Bessesen (Oslo: Vidarforlaget, 2010), s. 18.

fornuft som pålegger oss visse moralske forskrifter. Viljen utgjør en slags formid-
lende instans mellom disse to sidene ved mennesket, da det nettopp er i viljen
at fornuftens fordringer, på den ene siden, møter sanselighetens tilbøyeligheter
på den andre. Selv om det ikke alltid er tilfellet, mener Kant at det i det typiske
tilfellet er en konflikt mellom det som jeg erkjenner at jeg skal gjøre i kraft av
fornuftens kategoriske fordring, og det som jeg har lyst til å gjøre i kraft av mine
tilbøyeligheter. Viljen er fri i den forstand at den kan velge å adlyde fornuftens
fordring eller velge å gi etter for sine tilbøyeligheter. Dette er den moralsk rele-
vante situasjonen for Kant, og avgjørende for at en handling, eller, rettere sagt, et
sinnelag, skal være ekte moralsk, er at mennesket skal velge å handle ut fra sin for-
nuft og dennes lover og prinsipp, ikke ut fra tilbøyelighetene. Det er nemlig ikke
handlingene, men snarere maksimene, bestemmelsesgrunnene for handlingene,
som skiller den moralsk onde fra den gode: "[M]an kaller ikke et menneske ondt
fordi det utøver handlinger som er onde (lovstridige), men fordi disse er av en slik
art at man kan slutte tilbake til onde maksimer i mennesket".⁴

Som Kant understreker i *Religionsskriftet*, er det som kjennetegner den onde
fremfor den gode at han i kampen mellom fornuften og tilbøyelighetene prio-
riterer tilbøyelighetene fremfor fornuften i sine maksimer, altså sine leveregler.⁵
Mennesket er nemlig ikke determinert av verken tilbøyelighetene eller fornuften,
det er kun affisert av disse. Både den gode og den onde inkorporerer dermed så
vel sanselige påvirkninger, det vil si tilbøyeligheter og følelser, som den rasjonelle
påvirkningen, det vil si aktelsen for moralloven, i sine maksimer.⁶ Med "aktelse"
(*Achtung*) mener Kant en slags rasjonell respekt, en type fornuftsfølelse, for moral-
loven.⁷ Poenget er altså at en tilbøyelighet i seg selv ikke representerer noe annet
enn en "drivfjær" (*Triebsfeder*) for meg, og at den først blir en "grunn" for handling
idet jeg fritt adopterer denne tilbøyeligheten i min maksime.⁸ Det er følgelig ikke
verken tilbøyelighetene eller fornuften som gjør en ond person ond eller en god
person god. Det som karakteriserer den onde, er at han gir tilbøyelighetene for-

⁴ Kant, R, 6:20. Se også Kant, KdpV, 5:45f.

⁵ Kant, R, 6:26ff, 30f, 36, 41, 44, 46f.

⁶ Kant, R, 6:23f. Se for eksempel også 6:44, 58n, 170n; Kant, *Mutmaßlicher Anfang der Men-
schengeschichte*, 8:111f, 115. Kantkommentatoren Henry E. Allison kaller denne tesen hos
Kant for "inkorporasjonstenen" (*Kant's Theory of Freedom* (Cambridge/New York, 1990), s. 40.
Se også s. 41, 52). [Crossref](#)

⁷ Kant, G, 4:400f, 401n, 403, 435, 436, 440, 460; Kant, KdpV, 5:72ff, 117; Kant, R, 6:8, 27;
Kant, KdU, 5:222, 257; Kant, MdS, 6:221, 387, 402f, 464; Kant, VE, 27:4f, 16, 253, 361.

⁸ Kant, G, 4:427. Se også 422; Kant, KdpV, 5:49; Christine M. Korsgaard, "Morality as Free-
dom", i *Creating the Kingdoms of Ends* (Cambridge/New York, 1996), s. 159—187 (s. 165).
[Crossref](#); Ketil Bonaunet, "Kants etikk og den transcendentpragmatiske diskursetikken",
doktorgradsavhandling (Universitetet i Tromsø, 1993), s. 256.

rang fremfor fornuften, mens den gode gjør motsatt prioritering.⁹ Kant bringer inn "syndefallet" eller "ursynden" (*peccatum originale*), da dette skjebnesvangre fallet nettopp skyldes at mennesket begynte å underordne moralloven under tilbøyelighetene i sine maksimer.¹⁰ Før syndefallet, i "uskyldstilstanden", hadde mennesket "naturanlegg" (*Anlage*) for det gode,¹¹ men etter syndefallet er menneskets "grunnleggende disposisjon" eller "sinnelag" (*Gesinnung*) derimot kjennetegnet av egoisme og "hang" (*Hang*) for det onde.¹² Da både den gode og den onde adopterer så vel sanselighetens tilbøyeligheter som fornuftens pliktfordring i sine maksimer, vil det følgelig alltid finnes et potensiale for det onde i den gode og for det gode i den onde.¹³

Kants prosjekt i *Religionsskriftet* er å skissere måten mennesket kan komme ut av tilstanden det befinner seg i etter syndefallet, altså skissere en slags gjenopprettelse av det opprinnelige anlegget for det gode i den menneskelige naturen. Denne gjenopprettelsen kan, slik blant annet Barbara Herman påpeker, ikke komme i stand ved skrittvis reformer, slik overgangen fra lovstridige til lovlige (legale) handlinger kan komme i stand, men kun gjennom en revolusjon i vårt "sinnelag" eller "intelligible karakter" (*Denkungsart*).¹⁴ Ved denne revolusjonen

⁹ Kant, R, 6:36, 43, 45n; Kant, MdS, 6:227; Kant, VE, 27:347; Allison, *Kant's Theory of Freedom*, s. 151.

¹⁰ Kant, R, 6:42. Se også 6:31. Dette syndefallet er akkurat like vanskelig å forstå som Adams fall (Kant, R, 6:19, 41ff; Korsgaard, s. 171). Se også Kant, *Mutmaßlicher Anfang der Menschengeschichte*, 8:115.

¹¹ Kant, R, 6:26; Kant, SdF, 7:43, 54f; Kant, ÜP, 9:448.

¹² Kant, R, 6:28f, 37; Kant, MdS, 6:542; Kant, SdF, 7:43, 54f; Kant, A, 7:219, 324. Det eksisterer en viss spenning mellom denne teorien i *Religionsskriftet* og den teorien Kant presenterer oss for i *Pedagogikkskriftet*, for der sier han at det i mennesket kun finnes en „kime“ (*Keime*) til det gode, ikke til det onde (Kant, ÜP, 9:448). Det onde skyldes derimot manglende eller feilaktig oppdragelse av det gode: „Er nå mennesket av natur godt eller ondt? Det er ingen av delene, for mennesket er av natur ikke noe moralsk vesen. Det blir et moralsk vesen kun når dets fornuft hever seg til begrepene om plikten og loven“ (Kant, ÜP, 4:492). - Termene "før" og "etter" brukes her i mangel av et godt alternativ, for et viktig poeng hos Kant er at syndefallet er atemporal.

¹³ Kant, R, 6:30, 36f, 46. Se også Paul Guyer, "Problems with Freedom: Kant's Argument in Groundwork III and its Subsequent Emendations", i *Kant's Groundwork of the Metaphysics of Morals: A Critical Guide*, red. av Jens Timmermann (Cambridge/New York, 2010), s. 176–202 (s. 179). [Crossref](#); Terence Irwin, *The Development of Ethics: A Historical and Critical Study*, Volume III: *From Kant to Rawls* (Oxford/New York, 2009), s. 84n; Fredrik Nilsen, "Fra Prohairesis til Wille og Willkür: En historisk og kritisk studie av fri vilje hos Aristoteles, Augustin og Kant", doktorgradsavhandling (Universitetet i Tromsø – Norges arktiske universitet, 2018), s. 248f. <https://hdl.handle.net/10037/14278>

¹⁴ Kant, R, 6:47f; Kant, ÜP, 9:481. Se også Kant, KdrV, A539/B567; Kant, KdU, 5:175f; 1Mos 1:2, Joh 3:5; Barbara Herman, "Training to Autonomy: Kant and the Question of Moral Education", i *Philosophers on Education: Historical Perspectives*, red. av Amalie O. Rorty (Lon-

omvendes menneskets ”hjerte”,¹⁵ det vil si dets vilje, fra å underordne moralloven under tilbøyelighetene til å underordne tilbøyelighetene under moralloven. Når revolusjonen er gjennomført, må mennesket gjennom gradvis reformasjon, det vil si gjennom skrittvis reformer, vende sin ”empiriske karakter” (*Sinnesart*) til dette nye underordningsforholdet.¹⁶ Den opprinnelige situasjonen kan således gjenopprettes, skjønt uskylden er tapt en gang for alle, og vi vil alltid ha en slags ”hang” til det onde selv om vi faktisk handler moralsk godt; til tross for at vi stadig kan og skal kultivere vår sanselighet gjennom såkalt ”etisk askese” eller ”etisk gymnastikk”,¹⁷ slik at gapet mellom fornuftens fordring og våre tilbøyeligheter minskes, vil det etter syndefallet aldri være mulig å viske ut gapet fullstendig. Dyd for Kant handler derfor om ”viljestyrke” til å underordne tilbøyelighetene under moralloven, og Kant definerer ”dyd” eksplisitt som så vel ”moralisk sinnelag i kamp [im Kampfe]”¹⁸ som ”styrken av et menneskes maksime [Maxime] når det følger sin plikt”.¹⁹

Humanitetsformuleringen av det kategoriske imperativ

Fornuftens bidrag er altså den moralske loven som for mennesker, det vil si for vesener som ikke bare har rasjonell, men også sanselig, streben, fremstår som et imperativ.²⁰ Jeg vil her vektlegge humanitetsformuleringen, da det er denne som, etter min mening, er mest relevant for Kants pedagogiske filosofi. Denne for-

don/New York, 1998), s. 255—272 (s. 257f). [Crossref](#) Hermans artikkel går argumentativt i samme retning som min, men vektlegger i det store og hele andre aspekter ved Kants etikk enn de jeg vektlegger. Også i *Antropologien* og *Antropologiforelesningene* skiller Kant mellom menneskets ”intelligible” (*Denkungsart*) og ”empiriske karakter” (*Sinnesart*) (Kant, A, 7:285; Kant, VA, 25:1384ff; Roe Fremstedal, *Kierkegaard and Kant on Radical Evil and the Highest Good: Virtue, Happiness, and the Kingdom of God* (Basingstoke/New York, 2014), s. 69.

¹⁵ Kant, R, 6:29.

¹⁶ Kant, R, 6:47f, 50f, 74, 117; Kant, A, 7:294, 324; Kant, VA, 25:1384ff; Fremstedal, s. 69.

¹⁷ Kant, MdS, 6:479f, 484f.

¹⁸ Kant, KdpV, 5:84. Se også 5:32f; Jörg Noller, *Die Bestimmung des Willens: Zum Problem individueller Freiheit im Ausgang von Kant* (München: Karl Alber, 2015), s. 171f.

¹⁹ Kant, MdS, 6:394. Se også 6:379, 380, 394, 396, 405f, 477; Kant, R, 6:161, 201; Jeanine Grenberg, *Kant and the Ethics of Humility: A Story of Dependence, Corruption, and Virtue* (Cambridge/New York: Cambridge University Press, 2005), s. 49ff. [Crossref](#); Robert Stern, *Understanding Moral Obligation: Kant, Hegel, Kierkegaard* (Cambridge/New York: Cambridge University Press, 2012), s. 241. [Crossref](#)

²⁰ Nilsen, s. 296ff; Odin Fauskevåg, ”Kant: Fridom gjennom fornuft”, i *Danningens filosofihistorie*, red. av Ingerid Straume (Oslo: Gyldendal, 2013), s. 147—159 (s. 155). For rene fornuftsvesener, det vil si Gud og gudommelige vesener, fremstår imidlertid moralloven som et indikativ, altså som en beskrivelse av hvordan rent rasjonelle vesener handler, og ikke som et imperativ, altså som et påbud til å følge fornuften (Nilsen, s. 294ff).

muleringen av det kategoriske imperativ lyder: ”Handl[e] slik at du alltid bruker menneskeheten [Menschheit] både i din egen person [Person] og i enhver annens person samtidig som et formål [Zweck] og aldri bare som et middel [Mittel]”.²¹ Kant slår således fast at mennesker har en iboende verdi eller verdighet som vi aldri skal forbyrte oss mot.²² Alle mennesker er formålssettende vesener og skal tilsvarende behandles som formål i seg selv, ikke bare som midler. Dersom jeg benytter meg selv eller andre som rene midler, redskaper, for å oppnå egne formål, vil jeg forbyrte meg mot den iboende verdien og verdigheten ethvert menneske er bærer av. Jeg kan for eksempel befinne meg i en desperat pengeknipe og innse at den eneste muligheten jeg har for å komme meg ut av knipen, er å be min venn om å låne meg penger under falsk løfte om å skulle betale dem tilbake ved første anledning. Jeg vet altså allerede at jeg ikke kommer til å betale pengene tilbake, men jeg avlegger likevel løfte om dette, da det er en nødvendig forutsetning for at vennen min skal låne meg pengene. I en slik situasjon behandler jeg vennen min som et rent middel for å oppnå et formål som jeg selv har satt meg, nemlig å komme ut av en desperat pengeknipe. Dette krenker min venns verdighet og iboende verdi. Menneskets iboende verdi ligger nemlig i at vi alle er frie, autonome og formålssettende vesener, og det å behandle meg selv eller en annen person vilkårlig som et rent middel, vil da være å krenke ham som formålssettende og autonomt vesen.

Man kan skille mellom to former for kontradiksjon i forbindelse med humanitetsformuleringen.²³ På den ene siden har man handlingsmaksimer som står i motsetning til menneskets iboende verdi som sådan, for eksempel tilfellet av falsk løfte. Dette er et eksempel hvor maksimen innebærer at man bruker seg selv eller andre som rene midler. Jeg behandler min venn som et rent middel dersom jeg

²¹ Kant, G, 4:429. Se også 4:436, 438; Kant, KdpV, 6:87; Kant, MdS, 6:395, 416, 462; Kant, ÜP, 9:488f.

²² Se for eksempel Kant, MdS, 6:422f, 436, 464; Kant, KdpV, 5:131f; Kant, KdU, 5:437, 443..

²³ Christine M. Korsgaard, ”Kant’s Formula of Humanity”, i *Creating the Kingdoms of Ends* (Cambridge/New York: Cambridge University Press, 1996), s. 106—132 (s. 125ff). [Crossref](#) Kant trekker ikke dette skillet eksplisitt, men det synes samtidig rimelig klart at han skiller mellom disse to formene for kontradiksjon. Skillet er analogt med skillet mellom handlingsmaksimer som vi ikke kan tenke som allmenne lover uten kontradiksjon (*nicht denken können*) og handlingsmaksimer som vi ikke kan ville som allmenne lover uten kontradiksjon (*nicht wollen können*), et skille Kant eksplisitt formulerer i forbindelse med universaliseringsformuleringen av det kategoriske imperativ (Kant, G, 4:424). Se for øvrig Christine M. Korsgaard, ”Kant’s Formula of Universal Law”, i *Creating the Kingdoms*, s. 77—105 (s. 92). [Crossref](#); Richard Galvin, ”The Universal Law Formulas”, i *The Blackwell Guide to Kant’s Ethics*, red. av Thomas E. Hill, jr. (Oxford: Blackwell, 2009), s. 52—82 (s. 67ff). [Crossref](#); Nilsen, s. 271ff.

avlegger falsk løfte til ham. På den andre siden har man handlingsmaksimer som ikke direkte står i motsetning til menneskets iboende verdi, men som likevel ikke "harmonerer" med denne, for eksempel tilfellet med å unnlate å hjelpe andre i nød.²⁴ En maksime om å unnlate å hjelpe andre i nød står trolig ikke i noe direkte motsetning til å utvise aktelse for menneskets iboende verdi, da det ikke innebærer å behandle andre som rene midler. Likevel er en slik maksime uforenlig med den iboende verdien "ånd", hvis man kan uttrykke seg slik, da det å behandle andre som formål i seg selv innebærer å behandle dem godt og verdig, noe som for eksempel vil si å hjelpe dem ut av nød og elendighet. I så måte kan humanitetsformuleringen sies å ha dels en negativ funksjon, da den gir oss retningslinjer for hvordan vi ikke skal behandle oss selv og andre ("ikke bare som middel"), men dels også en positiv funksjon, da den samtidig sier noe om hvordan vi faktisk skal behandle oss selv og andre ("som formål i seg selv").²⁵

Den iboende verdien og verdigheten er avgjørende med hensyn til hele Kants etiske tenkning, da det nettopp er mennesket, eller mer presist humaniteten i mennesket, som er formålet for vår handling. Våre handlinger vil alltid, i motsetning til hva som er tilfellet med dyr, ha karakter av å være en formålsrettet virksomhet, og derfor må også alle handlinger ha ett eller annet "formål" (*Zweck*).²⁶ Selv om det er slik at våre formål velges helt fritt, må det likefullt i det minste finnes ett obligatorisk formål for at det i det hele tatt skal finnes en morallære; dersom alle formål hadde en kontingent status, ville alle imperativ bare være hypotetiske, og vi ville følgelig ikke kunne operere med noe allmenngyldig prinsipp for moralen.²⁷ Finnes det dog i det minste ett obligatorisk formål, er vi derimot

²⁴ Kant, G, 4:430.

²⁵ Barbara Herman, "Mutual Aid and Respect for Persons", *Ethics*, 94,4 (1984), 577—602 (s. 600ff). [Crossref](#); Onora O'Neill, "Universal Law and Ends-in-Themselves", i *Constructions of Reason: Explorations of Kant's Practical Philosophy* (Cambridge/New York: Cambridge University Press, 1990), s. 126—144 (s. 137ff). [Crossref](#); Nilsen, s. 280.

²⁶ Kant, MdS, 6:385, 392. Se også Kant, G, 4:437.

²⁷ Skillet mellom kategoriske og hypotetiske imperativ angår hvorvidt påbudene henholdsvis gjelder ubetinget eller betinget (Kant, G, 4:414ff, 431f; KdpV, 5:20f; Kant, KdU, 5:172f; Kant, MdS, 6:221, 222; Kant, VE, 27:245f, 255f, 486, 491, 29:598, 606, 619f; Irwin, s. 12f). De hypotetiske imperativene angår kun det middelbart gode eller nyttige, og det er langt fra sikkert, rent bortsett fra lykken, at vi finner de samme formålene hos ulike mennesker. Derfor er den ene formen for hypotetiske imperativ, som Kant kaller både "tekniske" og "problematiske" imperativ så vel som "dyktighetsregler", relative, kontingente og betingede av ethvert menneskets subjektive preferanser. I tillegg opererer han med en annen form for hypotetiske imperativ, som han kaller både "pragmatiske" og "assertoriske" imperativ så vel som "klokskapsråd", og som angår lykken. Også denne formen for hypotetiske imperativ er subjektive, relative og kontingente, for selv om lykken ligger fast som objektivt formål *a priori*, finnes det like fullt mange måter å bli lykkelig på. Lykken er slik relativ og avhengig av våre tilbøyeligheter og begjær (Kant, G, 4:414ff; Kant, KdpV, 5:20f; Kant, KdU, 5:430;

i stand til å kunne operere med et slikt prinsipp: ”Dersom det ikke fantes noen [formål som på samme tid er plikter] så ville – siden ingen handling [Handlung] kan være uten et formål – alle formål [Zwecke] til den praktiske fornuft [praktische Vernunft] alltid bare være midler til andre formål og et kategorisk imperativ [ein kategorischer Imperativ] ville være umulig”.²⁸ Tilbøyeligheter leder oss til å anta formål som kan være i strid med plikten, og den lovgivende fornuftens eneste botemiddel mot at alle forpliktelser derfor skulle være hypotetiske, er, slik Kant ser det, å fremsette et moralsk formål som står i motsetning til tilbøyelighetenes formål.²⁹ Robert B. Louden formulerer dette poenget slik: ”We cannot accept the claim that reason categorically requires us to do certain things unless we accept the companion claim that reason categorically requires us to adopt certain ends”.³⁰ Med andre ord påbyr det kategoriske imperativ oss å utføre bestemte obligatoriske handlinger, og da enhver handling involverer ett eller annet formål, følger det at det må finnes obligatoriske formål. Det er nettopp mennesket som rasjonelt, fritt, autonomt og formålssettende vesen som utgjør det ytterste formålet for vår moralske streben, og derfor er det denne siden ved mennesket som er gjenstand for aktelse.³¹

Som formålssettende vesener har mennesket to formål som samtidig er plikter, altså to obligatoriske formål, nemlig moralsk fullkommenhet og lykke. Siden humanitetsformuleringen slår fast at rasjonelle vesener har iboende verdi simpelt hen i kraft av å ha evner til rasjonelt aktørskap, følger det at vi har plikt til å ha som obligatorisk formål å fremme, respektere og kultivere våre rasjonelle evner, samt det som resulterer fra den rette utøvelsen av disse evnene. Ifølge Kant utgjør streben etter ”egen fullkommenhet” og befordring av ”andres lykke” de to positive hovedforpliktelsene som ethvert menneske plikter å ha.³² Kant kaller våre for-

Kant, VE, 27:258, 29:598, 606). Et kjennetegn ved hypotetiske imperativ generelt, som alle må beskrives som *a posteriori*, er at forpliktelsen bare gjelder betinget, for dersom jeg går bort fra et subjektivt formål som jeg har satt meg eller dersom jeg redefinerer hva lykke innebærer for meg, vil jeg også fri meg fra den forpliktelsen jeg er underlagt. Det ”kategoriske” eller ”apodiktiske” imperativ står i motsetning til de hypotetiske i den forstand at vi kan forutsette at det er gyldig for ethvert menneske *a priori*, hvilket vil si at det gjelder forut for erfaring, absolutt, ubetinget og med nødvendighet. Jeg kan ikke fri meg fra å være underlagt den kategoriske moralske forpliktelsen ved å gi opp formålet, slik som ved hypotetiske imperativ, da dette nettopp gjelder ubetinget og rigoristisk ligger fast for ethvert menneske (Kant, G, 4:416f. Se for eksempel også Kant, R, 6:22; Kant, MdS, 6:215, 216).

²⁸ Kant, MdS, 6:385. Se også Kant, G, 4:428, 431.

²⁹ Kant, MdS, 6:380ff.

³⁰ Robert B. Louden, ”Kant’s Virtue Ethics”, *Philosophy*, 61 (1986), 473—489 (s. 482f). [Cross-ref](#)

³¹ Kant, G, 4:429; Kant, KdU, 5:427, 429, 435f, 443, 448. Se for eksempel også Korsgaard, ”Kant’s Formula of Humanity”, s. 122ff, 128ff; Irwin, s. 41.

³² Kant, MdS, 6:385ff; 391ff.

pliktelser i forhold til disse to formålene for ”dydsplikter”, da disse pliktene ikke bare angår maksimenes form, men også deres materie. Det vil si at det avgjørende ikke bare er at maksimen har en form som er universaliserbar, men at den angår formålene som samtidig er plikt, altså ”egen fullkommenhet” og ”andres lykke”.³³ Den viktigste komponenten i forpliktelsen til å fremme egen fullkommenhet er at man skal kultivere sin evne til moralsk dyd, det vil si å gjøre pliktmotivet til tilstrekkelig motivasjon for viljen, utvikle en ”andre natur” hvor det kategoriske imperativ fungerer som tilstrekkelig ”beveggrunn” (*Bewegungsgrund*).³⁴ Som Kant understreker i *Grundlegung*, kan vi dog aldri med sikkerhet vite om en handling har moralitet, det vil si at pliktmotivet selv fungerer som tilstrekkelig beveggrunn, eller bare legalitet, altså at vi utfører en riktig moralsk handling ut fra andre motiver enn plikten selv.³⁵ I motsetning til spørsmålet om handlingens legalitet, er det nemlig vanskelig for oss å avgjøre spørsmålet om dens moralitet, altså fastslå om det egentlig er pliktmotivet eller tilbøyeligheter som motiverer en aktør. For å være mer presis, er det lettere å avgjøre spørsmålet om umoral enn moral, for da moralitet forutsetter legalitet, kan vi slutte fra manglende legalitet til manglende moralitet.³⁶ Det er dog en asymmetri forbundet med dette, da vi ikke likeledes kan slutte fra legalitet til moralitet; selv om en handling er legal, kan vi ikke vite, i hvert fall ikke sikkert, hvordan den er motivert og er således ute av stand til å avgjøre spørsmålet om moralitet.³⁷ Forpliktelsen til egen fullkommenhet sier dog at vi skal strebe mot å gjøre pliktmotivet til tilstrekkelig motivasjon, selv om vi aldri kan være helt sikre på at dette motivet faktisk er tilstrekkelig.

Som Jens Saugstad understreker, er forpliktelsen til egen fullkommenhet den mest fundamentale, for dersom det ikke finnes noen forpliktelser overfor oss selv, finnes det heller ikke forpliktelser overfor andre.³⁸ Selv sier Kant at dersom det

³³ Kant, MdS, 6:394f; Kant, G, 4:401n, 430; Kant, VE, 27:543f.

³⁴ Kant, MdS, 6:386f, 391ff, 419, 446f, 457, 473, 484f; Kant, KdpV, 5:28, 72; Kant, R, 6:3, 22f, 61; Kant, VE, 27:348, 502f; Herman, ”Training to Autonomy”, s. 256, 261.

³⁵ Kant, G, 4:397, 406, 407. Se også Kant, KdpV, 5:99; Kant, MdS, 6:392, 447, Kant, R, 6:20, 36f, 47f, 51, 63, 67, 71, 75, 98f; Kant, KdrV, A551n/B579n; Kant, TP, 8:284. Se også O’Neill, ”Kant after Virtue”, i *Constructions of Reason*, s. 145—162 (s. 151); Bonaunet, s. 351n112. Om skillet mellom legalitet (”lovens bokstav”) og moralitet (”lovens ånd”), se Kant, G, 4:390, 397f, 406; Kant, KdpV, 5:71f, 72n, 81, 118, 151f; Kant, MdS, 6:214, 219, 225, 398; Kant, R, 6:30f, 42; Kant, SdF, 7:63f; Kant, KdU, 5:327.

³⁶ Se for eksempel Kant, R, 6:20.

³⁷ Gitt at vi kunne være sikre på dette, altså at en handling har moralitet, kunne vi omvendt ha sluttet fra moralitet til legalitet, da en handling med moralitet alltid er en handling med legalitet. Vi kunne dog ikke slutte fra manglende moralitet til manglende legalitet, da et svært viktig poeng hos Kant i denne sammenhengen er at det kan finnes handlinger med legalitet som mangler moralitet. Se for eksempel Fremstedal, s. 32; Herman, s. 257.

³⁸ Jens Saugstad, «Kant versus Levinas», *Norsk filosofisk tidsskrift*, 34,1–2 (2001), 120—127 (s. 121, 125). Se også Kant, MdS, 6:417f; Kant, VE, 27:343f, 521, 572; Lara Denis, ”Freedom.

ikke finnes plikter overfor oss selv, ”vil det ikke finnes plikter overhodet, heller ikke engang eksterne plikter”.³⁹ Begrunnelsen for primatet til forpliktelsen om å fremme egen fullkommenhet, er at det mest grunnleggende ved alle våre forpliktelser er begrepet om å ”binde oss selv”,⁴⁰ og denne evnen oppøver vi nettopp gjennom å perfektionere oss selv i moralsk forstand. Dette vil egentlig si det samme som å utvikle ”dyd” i kantiansk betydning, det vil si viljestyrke.⁴¹ Dersom vi ikke oppøver evnen til å ”binde oss selv”, vil vi følgelig i neste omgang heller ikke være i stand til å ivareta vår forpliktelse til å fremme andres lykke.⁴² Plikten til å fremme andres lykke består i at jeg hjelper andre til å fremme deres universaliserbare, altså tillatte, formål, ikke paternalistisk å fremme andres lykke ut fra min oppfatning av hva som vil gjøre dem lykkelige. Det innebærer, som Kant sier, at jeg ”gjør deres formål til mitt formål”.⁴³

Ting, person og moralsk aktør

I forbindelse med humanitetsformuleringen innfører Kant noen viktige moralpsykologiske begrepsskille. Dette gjelder skillene mellom ting og person og mellom person og moralsk aktør.⁴⁴ Skillet mellom person og ting representerer skillet mellom det som vi ut fra humanitetsformuleringen henholdsvis har og ikke har moralske forpliktelser overfor. En person er et vesen som er utstyrt med fri vilje og har

Primacy and Perfect Duties to Oneself”, i *Kant's Metaphysics of Morals: A Critical Guide*, red. av Lara Denis (Cambridge/New York: Cambridge University Press, 2010, s. 170—191 (s. 170). [Crossref](#)

³⁹ Kant, MdS, 6:417, min oversettelse. Se også Kant VE, 27:341.

⁴⁰ Kant, MdS, 6:417.

⁴¹ Kant, MdS, 6:394. Kant bestemmer altså ”dyd” som ”moralisk viljestyrke”, men legger umiddelbart til at denne definisjonen for menneskers del ikke er presis nok, da vi også kan tale om viljestyrke hos hellige vesener. En nærmere bestemmelse vil derfor være at dyd er en evne til å ”tvinge seg selv ifølge det indre moralske prinsipp” (Kant, MdS, 6:405). Hos mennesket er det således involvert et viktig element av tvang, forstått som selvtvang, fra menneskets egen vilje (Wille), i dyden. Derfor fremholder Kant at ”selvkontroll” og ”moralisk apati” utgjør nødvendige betingelser for å være dydig; dyd krever at man ”mestrer seg selv” og er ”herre over seg selv”, noe som gjør at vi må temme våre affekter og beherske våre lidenskaper (Kant, MdS, 6:407f; Kant, VE, 27:360f). Noe slikt er ikke tilfelle hos guddommelige vesener, hvilket gjør at de heller ikke kan kalles dydige (Kant, VE, 27:13, 29:611).

⁴² Kant, MdS, 6:448f.

⁴³ Kant, MdS, 6:387f. Det finnes dog ikke noen forpliktelse til å hjelpe andre med å forfølge umoralske formål (Kant, MdS, 6:388, 393f, 450).

⁴⁴ Kant, G, 4:428f. Se også Kant, KdpV, 5:76, 86f; Kant, MdS, 6:223, 280f, 358, 434f, 454; Kant, VE, 27:343, 372f, 1427f; Irwin, s. 89f; Patrick Kain, ”Kant's Defense of Human Moral Status”, *Journal of the History of Philosophy*, 47,1 (2009), 59—101 (s. 67). [Crossref](#)

derfor krav på å bli behandlet som formålsettende vesen, et vesen med ”iboende verdi” og ”verdighet” (*Würde, dignitas*); en ting har derimot det som Kant kaller ”pris” (*Preis*), hvilket betyr at vi kan sette noe annet i stedet for dette som utgjør det samme.⁴⁵ Ting mangler fri vilje og således også iboende verdi, og følgelig kan vi behandle ting som rene midler. Med denne teorien legitimerer Kant at vi kan behandle dyr som rene midler, da de, med sin ”dyriske valgevne” (*tierische Willkür*), ikke er utstyrte med fri vilje og således befinner seg på nivået av ”ting”.⁴⁶ Som Saugstad viser til, befinner også et menneskefoster seg på nivået av ting på et tidlig utviklingsstadium, noe som gjør at Saugstad mener at det på kantianske premisser er mulig å forsvare både selvbestemt abort og stamcelleforskning.⁴⁷ På et eller annet stadium i fosterutviklingen får fosteret del i den frie viljen og avanserer opp til nivået av person.⁴⁸ Personen evner likevel ikke å gjøre bruk av sin frie vilje, da en slik bruk forutsetter at vedkommende er i stand til å gi seg selv det kategoriske imperativ og la sin maksime bestemmes av dette moralske påbudet. Dette er noe vi mennesker først evner når vi har nådd 16 år, da det er avhengig av at vi har utviklet vår fornuft til et slikt nivå at vi er i stand til å pålegge oss det kategoriske imperativ.⁴⁹ Først da kan vi karakteriseres som moralske aktører, for som Kant sier, kan mennesket (der Mensch) ”bare bli menneske gjennom oppdragelse [Erziehung]. Mennesket er intet annet enn det oppdragelsen gjør det til.”⁵⁰ Kant legitimerer dermed at vi kan behandle barn, som befinner seg på nivå av person, heteronomt, for frem til fylte 16 år vil de ikke selv være i stand til å føre et moralsk liv.⁵¹

⁴⁵ Kant, G, 4:434f; Kant, MdS, 6:434f, 462; Irwin, s. 12; Sarah W. Holtman, ”Autonomy and the Kingdom of Ends”, i *The Blackwell Guide to Kant's Ethics*, s. 102—117 (s. 108). [Crossref](#)

⁴⁶ Vi har riktignok indirekte moralske forpliktelser overfor dyr, da det kan hende at gjennomgående hard og dårlig behandling av dyr i neste omgang fører til at vi begynner å behandle våre medmennesker tilsvarende. Vi har dog ingen direkte moralske forpliktelser overfor dyr (Kant, MdS, 6:443. Se også 442; Kant, KdpV, 5:76 Kant, VE, 27:413, 458ff, 709f).

⁴⁷ Jens Saugstad, ”Abort”, i *Etikk – en innføring*, red. av Kjell Eyvind Johansen (Oslo: Cappelen, 1994), s. 280—320 (s. 303ff) og ”Kants Syn på Fosterets og Spedbarnets Moralske Status”, i *Menneskeverd. Humanistiske perspektiver*, bind I, red. av Jon Wetlesen (Oslo: Skriftserie for HFs Etikkseminar, 1992), s. 72—108 (s. 72ff).

⁴⁸ Saugstad, ”Abort”, s. 309ff; Saugstad, ”Kants Syn på Fosterets”, s. 73ff. I *Antropologien* synes dog Kant å mene at det avgjørende kriteriet for å bli tilskrevet personstatus er at man implisitt eller eksplisitt evner å gi uttrykk for et ”jeg” (Kant, A, 7:127). For en utførlig diskusjon av personstatus og forholdet mellom ting, person og moralsk aktør i lys av Kants relativt ”ukjente” skrifter om biologi, psykologi og antropologi, se Kain, s. 71ff.

⁴⁹ Kant, ÜP, 9:453; Se også Kant, MdS, 6:280ff; Kant, R, 6:26f; Kant, *Mutmaßlicher Anfang der Menschengeschichte*, 8:116n; Kant, VE, 27:45, 469; Løvlie, s. 28f; Herman, s. 259f. I *Antropologien* sier Kant et sted at vi kanskje ikke kan sies å ha etablert en moralsk karakter før i 30-40-årsalderen (Kant, A, 7:294).

⁵⁰ Kant, ÜP, 9:443. Se også 492; Kant, A, 7:323f.

⁵¹ Kant, ÜP, 9:441ff, 452f, 455, 475; Nilsen, s. 283f.

Et svært sentralt begrep for Kant i denne sammenheng er "autonomi". Autonomi innebærer at vi er våre egne lovgivere, og det er denne evnen til selvlovgivning som for Kant hever mennesket over resten av skaperverket.⁵² Prinsippet innebærer nemlig at det er mennesket selv, ikke noen ytre instans, som gir viljen loven i form av det kategoriske imperativ: "Viljen [Wille] blir altså ikke bare underkastet loven, men underkastet på en slik måte at den må ansees som selvlovgivende og nettopp av den grunn aller først underkastet loven (som den kan betraktes som opphavsmann [Urheber] til)".⁵³ I tråd med tesen om at vi skal betrakte oss som morallovens opphavspersoner, konkluderer Kant – tydelig inspirert av Jean-Jacques Rousseau (1712–1778)⁵⁴ – sin utlegning av frihetsbegrepet, i *Grundlegung* med følgende berømte men tilsynelatende paradoksale tese: "Følgelig er en fri vilje [ein freier Wille] og en vilje som står under moralske lover [unter sittlichen Gesetzen] ett og det samme".⁵⁵ Kant hevder med andre ord at en vilje som står under selvpålagte moralske lover er synonym med en fri vilje, for i slike tilfeller er mennesket ikke heteronomt, det vil si underlagt andre ytre lover, men er i en viktig forstand kun underlagt seg selv; frihet er således ikke å forstå som uavhengighet fra enhver lov overhodet, men snarere som uavhengighet av lover jeg ikke selv er forfatter til. Ufrihet er derimot heteronomi, altså fremmedlovgivning, hvor enten "ytre" autoriteter som samfunnet og religionen, eller "indre" autoriteter som tilbøyeligheter og følelser, bestem-

⁵² Kant, MdS, 6:456. Kant, G, 4:433, 440f, 452; Kant, KdpV, 5:33, 39, 43; Kant, VE, 27:499.

⁵³ Kant, G, 4:431.

⁵⁴ Rousseau, *Om samfunnspakten, eller statsrettens grunnsetninger*, oversatt av Haakon Hofgaard Halvorsen (Oslo: Bokklubbens Kulturbibliotek, 2001), s. 21f; Kant, ÜP, 9:442; Kant, A, 7:326f; Irwin, s. 869f, 873f; Noller, s. 53; Jerome B. Schneewind, *The Invention of Autonomy: The History of Modern Moral Philosophy* (Cambridge/New York: Cambridge University Press, 1997), s. 475, 500f. [Crossref](#)

⁵⁵ Kant, G, 4:447. Se også 4:450, 452f; Kant, KdpV, 5:29, 72f, 109; Kant, KdU, 5:354; Kant, VE, 27:268f, 506. Allison har gitt denne tesen navnet "gjensidighetstesen" (*Reciprocity Thesis*): se Allison, *Kant's Theory of Freedom*, s. 7, 201ff og "Morality and Freedom: Kant's Reciprocity Thesis", *The Philosophical Review*, 95,3 (1986), 393–425 (s. 394f). [Crossref](#) Se for eksempel også Hud Hudson, "Wille, Willkür and the Imputability of Immoral Actions", *Kant-Studien*, 82,2 (1991), 179–196 (s. 192ff). [Crossref](#) Denne betegnelsen er riktignok ment som generell betegnelse på at moralloven og friheten hos Kant impliserer hverandre gjensidig (se særlig Kant, KdpV, 5:29, 94; Kant, G, 4:401, 447), og er ikke begrenset til passasjen jeg viser til her. Den nære forbindelsen mellom moralloven og friheten kommer ikke minst til uttrykk i *Kritikk av den praktiske fornuft*, hvor Kant lanserer tesen om friheten som morallovens "værensgrunn" (*ratio essendi*), mens moralloven på sin side fungerer som frihetens "erkjennelsesgrunn" (*ratio cognoscendi*) (Kant, KdpV, 5:4n. Se også 28f; Kant, R, 6:23n; Irwin, s. 77; Hudson, s. 188; Bonaunet, s. 187f). På denne måten kan friheten være betingelsen for moralloven, samtidig som moralloven igjen kan være den betingelsen under hvilken vi aller først kan bli oss friheten bevisste.

mer vår handling.⁵⁶ Det viktigste poenget for mitt anliggende er at selv om Kant gjentatte ganger understreker viktigheten av autonomi i betydningen selvlovgivning, er det altså langt ifra slik at vi er frie til å gi oss selv hvilken lov som helst. I *Kritikk av den praktiske fornuft* fra 1788 hevder nemlig Kant at moralloven er et "fornuftens faktum" (*Faktum der Vernunft*), det vil si at den er iboende i fornuften hos ethvert rasjonelt vesen og således gjelder universelt.⁵⁷

Som vi har sett, er ett av våre obligatoriske formål at vi skal fremme vår egen fullkommenhet. Vi har dog ikke noen forpliktelse til å fremme andres fullkommenhet, da dette, i kraft av vår autonomi, er noe som er opp til hver enkelt selv å gjøre.⁵⁸ Unntaket fra dette er barn,⁵⁹ for i kraft av at jeg selv er en moralsk aktør, har jeg plikt til å utvikle mine barns fullkommenhet slik at de utvikler seg til moralske aktører som selv er i stand til å føre moralske liv. Kants tanke synes å være at det er nødvendig å tvinge barn til å handle moralsk, for gjennom "tvang" (*Zwang*) lærer de i neste omgang, fra det tidspunktet hvor de blir i stand til å pålegge seg det kategoriske imperativ, å tvinge seg selv. Veien til autonomi og frihet ("selvtvang") går dermed gjennom heteronomi og ufrihet ("tvang").⁶⁰ Herved følger

⁵⁶ Kant, G, 4:432f, 441; Kant, KdpV, 5:35ff, 40ff, 64, 153, 157; Kant, VE, 27:270f, 499, 29:621ff, 625f; Irwin, s. 125.

⁵⁷ Kant, KdpV, 5:31, 32, 42, 43, 47, 55, 95, 104. Se også Kant, G, 4:389, hvor han henviser til moralloven som en "felles ide" (*gemeine Idee*) tilgjengelig for alle. Se dessuten Kant, KdrV, A807/B835; Kant, KdpV, 5:19; Kant, MdS, 6:221, 225, 252; Kant, KdU, 5:450, 468; Kant, ÜP, 9:494; Kant, *Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen*, 2:217; Noller, s. 137ff; Irwin, s. 78.

⁵⁸ Kant, MdS, 6:385f.

⁵⁹ Kant, MdS, 6:453; Kant, A, 7:323. Se for eksempel også Kain, s. 91.

⁶⁰ Se for eksempel Kant, ÜP, 9:442. Tesen om at vi må tvinges for gradvis å oppøve evnen til å tvinge oss selv har, etter min mening, sin ekvivalent i Kants politiske filosofi, hvor det nettopp er et poeng at det ikke finnes noen umiddelbar overgang fra naturtilstanden til republikken, det vil si fra en lovløs tilstand til en tilstand hvor vi kun er underlagt lover som har sprunget ut av vår vilje. Politisk står Kant i den kontraktsteoretiske og naturrettslige tradisjonen fra Hugo Grotius (1583–1645), Thomas Hobbes (1588–1679), Samuel von Pufendorf (1632–1694), John Locke (1632–1704) og Jean-Jacques Rousseau. Republikken må for Kant tuftes på prinsippene om "frihet" (*Freiheit*), "avhengighet" (*Abhängigkeit*) av en felles lovgivning, og "likhet" (*Gleichheit*) for loven (Kant, EF, 8:349f. Se også Kant, MdS, 6:314; Kant, A, 7:330f; Kant, TP, 8:290). I sin utdypning av prinsippene definerer Kant "frihet" som "rettigheten til ikke å adlyde andre ytre lover enn dem jeg kunne gitt min tilslutning til" (Kant, EF, 8:350n. Se også Kant, I, 8:23). Kant taler også om at republikken ikke lar seg realisere umiddelbart etter at menneskene har forlatt naturtilstanden og inngått "den opprinnelige kontrakten". For det er nødvendig at folket en periode styres, "tvinges", for at det i neste omgang skal bli i stand til å tvinge seg selv, "selvtvang". Det er således gjennom skrittvisse reformer, ikke gjennom revolusjon, at folket blir kompetente til egen lovgivning, altså realiserer republikken (Kant, EF, 8:372, 381; Kant, MdS, 6:321f, 340, 355, 372; Kant, SdF, 7:87f, 92f; Kant, TP, 8:299f). Kant ser således ut til å betrakte ulike autoritære styreformers som nødvendige overgangsstadier fra naturtilstanden til republikken.

det også at en person kun er i stand til å handle i overensstemmelse med plikten (*legalitet*), men det evner aldri å handle av plikt (*moralitet*), da dette forutsetter at vedkommende selv innser sin plikt og motiveres av denne til handling.

Et viktig poeng er at selv om barnet bare er person og ennå ikke moralsk aktør som evner å handle autonomt, fritt og selvstendig, er det bærer av den samme iboende verdien og verdigheten som moralske aktører.⁶¹ Barnet kan nemlig, i motsetning til en ting, tilskrives fri vilje. Som moralsk aktør har jeg derfor ikke bare forpliktelser overfor andre moralske aktører, altså at jeg skal betrakte dem som formålssettende og frie vesener, men jeg skal også betrakte alle vesener som bare er personer som formål i seg selv. Mens det første forholdet er symmetrisk, da andre moralske aktører også har plikter overfor meg og skal behandle meg som et formål i meg selv, er det sistnevnte forholdet asymmetrisk. Det betyr at jeg som moralsk aktør har plikter overfor barn selv om de ikke har, og heller ikke er i stand til å ha, plikter overfor meg.⁶²

Barnet ser slik ut til å være kapabelt til å prioritere rasjonaliteten fremfor sanseligheten, men det ser ennå ikke ut til å ha evnen til autonomi i betydningen

I naturtilstanden hersker den «lovløse» friheten, det vil si at menneskene er "autonome" på en lovløs måte og således frie til å gjøre hva de enn måtte ønske. På den andre siden er Kants statsideal, republikken, en tilstand preget av "autonomi", men denne autonomien er en "borgerlig" form for frihet, det vil si en autonomi som er lovstyrt snarere enn lovløs (Kant, EF, 8:354, 356f, 366. Se også Kant, G, 4:447; Kant, R, 6:49n, 95). Det finnes dog ikke noe direkte overgang fra naturtilstanden til republikken, men mellom disse to ytterpunktene på den tenkte historiske tidslinjen vil det være ulike former for autoritære styreformer (Kant, EF, 8:371; Kant, MdS, 6:318f). Grunnen til dette er at statsborgerne må modnes, for det er kun gjennom å bli behandlet heteronomt og tvingende under ulike autoritære styreformer at de gradvis blir i stand til å tvinge seg selv, det vil si å gi seg selv lover som er slik at alle borgerne kan gi sin tilslutning til dem og bevare sin autonomi. For som Kant selv sier i *Fredsskriftet*, er det gjennom tvang at borgerne "gradvis blir mottagelige for den blotte idé om lovens autoritet [Autorität des Gesetzes] [...], og slik blir ansett kompetent til egen lovgivning" (Kant, EF, 8:372. Se også 381). Det er således gjennom evolusjon at staten kan utvikle seg til en republikk. Derimot vil en revolusjon, som Kant gjentatte ganger advarer sterkt mot, alltid bety en tilbakevending til naturtilstanden (Kant, EF, 8:373n, 382f; Kant, MdS, 6:318ff). Fra et historiefilosofisk perspektiv kan revolusjoner dog innebære utvikling (Kant, EF, 8:372f, 373n; Kant, MdS, 6:323, 341f, 371f; Kant, I, 8:28, 30; Kant, SdF, 7:84ff).

⁶¹ Løvlie, s. 29.

⁶² Dette skal dog ikke forstås dit hen at jeg som moralsk aktør skal behandle andre moralske aktører moralsk riktig og godt *fordi* de har plikter til å behandle meg tilsvarende. Jeg skal nemlig handle riktig og godt mot andre alene fordi det er plikt for meg. Kant tar dermed avstand fra den gyldne regel i kristendommen, hvor det nettopp heter at jeg skal handle godt mot andre fordi jeg vil at de skal handle godt mot meg: "Alt dere vil at andre skal gjøre mot dere, skal også dere gjøre mot dem" (Matt 7:12. Se også Kant, G, 4:430n, hvor Kant eksplisitt distanserer det kategoriske imperativ fra den gyldne regel).

selvlovgivning. Dermed kan vi tydelig snakke om fri vilje i to henseender. For på den ene siden synes viljen å være fri i den forstand at den ikke er determinert verken av rasjonaliteten eller sanseligheten, men at den er fri til å velge, eller bedre: prioritere, mellom rasjonaliteten (moralloven) og sanseligheten (tilbøyelighetene). På den andre siden synes fri vilje å være avhengig av at aktøren er i stand til autonomi, altså evner å pålegge seg selv det kategoriske imperativ. For å klargjøre dette poenget er det etter min mening nødvendig å gå nærmere inn på skillet Kant trekker mellom Wille og Willkür.

Wille og Willkür

Skillet mellom Wille og Willkür⁶³ forekommer først i Kants siste etiske hovedverk, *Moralens metafysikk* fra 1797.⁶⁴ Wille er den lovgivende funksjonen i viljen, og er, som Kant selv understreker, synonym med praktisk fornuft.⁶⁵ Med andre ord er det fra denne viljefunksjonen at viljen pålegger seg den moralske loven, noe som innebærer at det er viljen selv (Wille) som pålegger viljen (Willkür) den moralske loven. Viljen som helhet er således positivt fri eller autonom i betydningen selvlovgivende.⁶⁶ Willkür er derimot den utøvende eller velgende funksjonen i viljen, selve valgevnen, og det er denne som velger å følge enten sanseligheten eller den moralske fornuftsfordringen, som altså stammer fra Wille. Dette betyr at Willkür er negativt fri, da den ikke er determinert til handling verken av fornuften eller tilbøyelighetene, men derimot fri til å velge, det vil si prioritere, mellom disse.⁶⁷

⁶³ Jeg skiller her mellom de to viljefunksjonene ved å beholde de tyske betegnelsene *Wille* og *Willkür* ettersom jeg anser det for å være den beste metoden. I engelskspråklig litteratur finnes det imidlertid to andre strategier for å skille dem, nemlig, på den ene siden, å oversette Wille med "will" og Willkür med "choice", og, på den andre siden, oversette dem som henholdsvis "will" og "will*". Som Jörg Noller påpeker, er termen "Willkür" sammensatt av termene "Wille", vilje, og "Kür", valg, med andre ord ville en mer direkte oversettelse være noe slikt som "viljesvalg" eller "viljens valg" (Noller, s. 28n49, 54). Dette viser den nære forbindelsen mellom Wille og Willkür, som ikke er å regne som to ulike viljer, men snarere som to funksjoner ved en og samme vilje. Kant overtar for øvrig begrepet "freie Willkür" (*franc-arbitre*) fra Gottfried Wilhelm von Leibniz (1646—1716) (Noller, s. 83f; Stephen Engstrom, "Reason, Desire and The Will", i *Kant's Metaphysics of Morals: A Critical Guide*, red. av Lars Denis (Cambridge/New York: Cambridge University Press, 2010), s. 28—50 (s. 49) [Crossref](#)).

⁶⁴ Kant, MdS, 6:213. Se også et tilsvarende skille mellom Wille og Willkür i forarbeidene til *Moralens Metafysikk* (Kant, *Vorarbeiten zur Metaphysik der Sitten*, 23:248).

⁶⁵ Kant, G, 4:396, 412; Kant, MdS, 6:226.

⁶⁶ Kant, MdS, 6:213f. Se også Kant, G, 4:446, 458f; Kant, KdpV, 5:33, 45, 46, 72; Noller, s. 141, 275.

⁶⁷ Kant, MdS, 6:213f, 226f. Se også Kant, KdrV, A534/B562, A802/B830; Kant, KdpV, 5:33, 80; Kant, G, 4:446, 453, 455, 458; Kant, R, 6:23f; Kant, *Mutmaßlicher Anfang der Menschen-*

Dersom Willkür velger å handle i tråd med sanseligheten, virkeliggjør den ikke sin frihet, sin autonomi, men må snarere betegnes som heteronom og ufri. Sanselighetens drivfjærer kommer nemlig utenfra, det vil si at vår medfødte sanselige natur trigges av forhold utenfor oss, og er slik ikke noe som stammer fra oss selv. Dersom viljen derimot prioriterer den moralske fornufordsdringen, virkeliggjør den sin frihet og den må sies å være autonom, siden den i og for seg ikke adlyder noen andre enn seg selv (Willkür adlyder Wille).⁶⁸ Den negative friheten er en nødvendig betingelse for menneskets mulighet for å være moralske vesener, i og med at det nettopp er valgfriheten som setter mennesket i stand til å adlyde den moralske fordringen. Hos mennesket er det typisk en konflikt mellom fornuft på den ene siden og følelser og tilbøyeligheter på den andre. Dersom vi lar vår handling bestemmes av fornuften, realiserer vi vår (positive) frihet, da vi ikke lar oss bestemmes av noe annet enn oss selv og den loven som springer ut av vår egen fornuft. Vi er således frie, rasjonelle og autonome. Dersom vi derimot lar vår handling bestemmes av følelser og tilbøyeligheter, realiserer vi ikke vår (positive) frihet; vi kan riktignok holdes ansvarlige for handlingen, da vår handling er (negativt) fri og ikke determinert av følelsene, men siden vi velger å prioritere våre følelser og tilbøyeligheter, som ikke har sine opphav i oss selv, velger vi egentlig vår ufrihet.

Poenget med å trekke frem denne distinksjonen, er at vi ved hjelp av den kan gi en mer presis beskrivelse av hva som karakteriserer personer og moralske aktører. Barnet, det vil si et menneske yngre enn 16 år, er fritt i den betydning at det er i stand til å velge mellom å følge sine følelser og tilbøyeligheter på den ene siden og moralske påbud på den andre. Med andre ord kan vi tilskrive barn fri vilje i betydningen negativt fri Willkür. Barnet har imidlertid ikke utviklet Wille eller praktisk fornuft til et nivå som gjør at det selv er i stand til å gi seg selv det moralske påbudet og velge å følge dette i faktisk handling. Dermed kan vi ikke tilskrive barnet Wille, og vi kan slik heller ikke tale om at viljen som helhet er positivt fri i betydningen kapabel til autonomi. Barnets Willkür må dermed beskrives som blokkert, for selv om Willkür er fri i betydningen at den kan prioritere mel-

geschichte, 8:111f, 115; Kant, VE, 27:267, 344f, 494, 29:611f; Noller, s. 129ff, 169f; Irwin, s. 81f; Allison, "Morality and Freedom", s. 409; Otfried Höffe, *Immanuel Kant*, oversatt av Marshall Farrier (New York: State University of New York Press, 1994), s. 51; Fredrik Nilsen, "Wille og Willkür: Et forsvar for Allison's interpretasjon av Forholdet mellom Vilje og Frihet i Kants Etikk", i *Festskrift til Hjørdis Nerheim i anledning 70-årsdagen*, red. av Lone F. Dybdal & Fredrik Nilsen (Oslo: Unipub, 2010), s. 19–42; Nilsen, "Fra Prohairesis til Wille og Willkür", s. 244ff; Fredrik Nilsen, "Kan kvinner handle moralsk? Om kjønnsdimensjonen i Kants etikk", *Filosofisk Supplement*, [15],5 (2019), 56–67 (s. 62). <https://filosofisksupplement.no/wp-content/uploads/Kant-FFF-Nilsen.pdf> (lest 21. juni 2021)

⁶⁸ Kant, MdS, 6:213f, 226f.

lom rasjonalitet og sanselighet, er denne Willkür fremdeles avhengig av moralske retningslinjer fra andre. En vilje som har en Willkür som bare er i stand til å prioritere mellom heteronome alternativer, kan ikke beskrives som ekte fri og autonom. Barnet er derfor bare en person og ikke en moralsk aktør som er i stand til å handle fritt og autonomt. En moralsk aktør er nemlig kjennetegnet av at han har utviklet en Wille med hvilken han pålegger seg selv det kategoriske imperativ, samtidig som han med sin Willkür er i stand til å velge å følge dette påbudet i faktisk handling. Idet en moralsk aktørs Willkür prioriterer loven stammende fra Wille fremfor følelsene og tilbøyelighetene stammende fra sanseligheten, realiserer denne aktøren sin evne til positiv frihet, altså autonomi.

Det pedagogiske paradokset

Som vi har sett ovenfor, mener Kant at vi er avhengige av andre mennesker for å utvikle oss moralsk, altså rett og slett for å utvikle oss til mennesker.⁶⁹ Kant kan dermed på mange måter sies å underskrive på den aristoteliske ideen om at mennesket er et felleskapsvesen, da det er gjennom samvær med andre, ved å følge lover og retningslinjer andre gir oss og som de tvinger oss til å følge, at vi på sikt blir i stand til å tvinge oss selv. Kant er selv i det lille essayet "Idé til en allmenn historie med verdensborgerlig hensikt" fra 1784 inne på tanken om at mennesket besitter en "usosial sosialitet" (*ungesellige Geselligkeit*):⁷⁰ Dels har vi en draging i oss til felleskap, til å sosialisere oss med andre, men dels søker vi også å unndra oss felleskapet og realisere oss som individ. For å bli et individ, er vi derfor avhengige av oppdragelse, for gjennom oppdragelse blir mennesket, slik Kant sier i *Pedagogikkskriftet*, skrittvis et "gangs medlem av samfunnsfellesskapet".⁷¹ Å delta i samfunnet er derfor, som Herman sier, som å inngå i et "offentlig klasserom" (*public classroom*).⁷² Dessuten er det Kants tanke at menneskeheten som sådan kontinuerlig gjør fremskritt mot fullkommenhet, for hver generasjon kan ta foregående generasjons kunnskaper med seg og bygge videre på disse: "Det er henrivende å forestille seg at menneskenaturen vil utvikles stadig bedre gjennom oppdragelse, og at man kan smi oppdragelsen i en form som passer menneskeheten. Dette åpner utsikten for oss til en fremtidig lykkeligere menneskeslekt".⁷³ Alle generasjoner må nemlig "søke å bringe etterslekten lengre enn de selv er kommet".⁷⁴ Kants pedagogiske

⁶⁹ Løvlie, s. 32. Se også Herman, s. 255.

⁷⁰ Kant, I, 8:20ff. Se for eksempel også Kant, ÜP, 9:484; Kant, MdS, 6:471, 473f; Herman, s. 265.

⁷¹ Kant, ÜP, 9:499.

⁷² Herman, s. 263.

⁷³ Kant, ÜP, 9:444. Se også Schou, s. 126.

⁷⁴ Kant, ÜP, 9:449. Se også 441f, 442f, 446; Kant, A, 7:324.

tenkning er således en del av hans større teleologisk historiefilosofiske prosjekt hvor han mener at menneskeheten, understøttet av krefter utenfor vår kontroll ("den store kunstnerinne, Naturen"), kontinuerlig beveger seg mot det bedre, mot fullkommenhet.⁷⁵ Samtidig skal vi også danne oss som individ, for det er avgjørende at vi utvikler evnen til selvstendig anvendelse av fornuften. I det berømte *Opplysnings-skriftet* fra 1784 taler jo nettopp Kant om viktigheten av å ha mot til å gjøre bruk av vår egen fornuft. Opplysning defineres nemlig som "menneskets uttreden fra dets selvforskyldte umyndighet".⁷⁶

Som Lars Løvlie påpeker i sin innledning til den norske oversettelsen av *Pedagogikkskriftet*, består det pedagogiske paradoks i at vi, ifølge Kant, må tvinges til å bli i stand til å tvinge oss selv. Vi må med andre ord tvinges for at vi i neste omgang skal bli frie.⁷⁷ Rousseau er kjent for sin tese i verket *Emile* fra 1762 om at barnet skal oppdras negativt, altså at det ikke skal tvinges til å ta inn over seg etablert kunnskap, kultur og sosiale omgangsformer før det er modent for det.⁷⁸ Barndommen har

⁷⁵ Kant, EF, 8:360. Kant kan se ut til å mene at denne forbedringen av menneskeheten har tre steg. For det første legalitet, altså at menneskene handler i overensstemmelse med det moralloven påbyr. For det andre moralitet, det vil si at mennesket ikke bare handler i overensstemmelse med moralloven, men at det også gjør dette for lovens egen skyld. For det tredje realiseringen av formålenes rike, som må sies å være endemålet for den historiske utviklingen. Dette riket er kjennetegnet ved at alle handler ut fra formål som er forenlige med alle andres formål. Det er dog uklart om Kant mener dette endelige målet er oppnåelig eller om det bare tjener som en regulativ idé, som et uoppnåelig ideal, en utopi (Kant, A, 7:328; Hannah Arendt, *Lectures on Kant's Political Philosophy*, utgitt av Ronald Beiner (Chicago: University of Chicago Press, 1992), s. 57. [Crossref](#)). Hvis det menes samsvar mellom rasjonalitet og sanselighet, er målet en utopi, for selv om det gjennom kultivering av tilbøyelighetene er mulig å minske avstanden mellom rasjonalitet og sanselighet, er det umulig å utsette den helt (Kant, KdpV, 5:4f, 122, 123n, 128, 132; Kant, G, 4:411; Kant, MdS, 6:383, 405, 409, 446; Kant, R, 6:27, 48, 66f; Kant, KdrV, A811/B839; Kant, KdU, 5:468ff; Kant, A, 7:199f, 234f, 238, 294f; Kant, VE, 27:490; Allen Wood, *Kant's Ethical Thought* (Cambridge/New York: Cambridge University Press, 1999), s. 27. [Crossref](#)).

⁷⁶ Kant, WA, 8:35, Kant setter hele passasjen i kursiv. Se for eksempel også §40 i *Kritikk av Dømmekraften* hvor en av de tre maksimene som Kant fremsetter i forbindelse med sin teori om en "felles sans" (*Gemeinsinn, sensus communis*) er nødvendigheten av å tenke selv (Kant, KdU, 5:294. Se også Kant, A, 7:200, 228; Kant, *Was heißt: sich im Denken orientieren?*, 8:146n; Arendt, s. 70ff; Mariann Solberg, "Om akademisk danning med utgangspunkt i Kants *sensus communis* og 'Hva er Opplysning?'" i *Festskrift til Hjørdis Nerheim*, red. av Dybdal & Nilsen, s. 51—68 (s. 57). <https://hdl.handle.net/10037/3077>; Fauskevåg, s. 148).

⁷⁷ Løvlie, s. 31ff; Kant, ÜP, 9:453, 455.

⁷⁸ Se for eksempel Rousseau, *Emile*, s. 18ff, 60, 72, 88, 104; Schou, s. 127. Med "barn" mener Rousseau her "gutter". Sophie, den kvinnelige protagonisten i *Emile*, skal derimot oppdras på en måte som vekker lyst og velbehag ved å gjøre det moralsk gode, da kvinner handler ut fra følelser og tilbøyeligheter, og ikke, slik som Emile, den mannlige protagonisten, ut fra fornuft og rasjonelle prinsipper (s. 461). Som jeg har vist annetsteds, følger Kant Rousseau i denne antakelsen (Nilsen, "Kan kvinner handle moralsk?").

nemlig en egenverdi og består ikke bare i en forberedelse til voksenlivet. Dersom vi unnlater å behandle barnet på dets egne premisser, og snarere dytter masse etablert kunnskap ned over det som det ikke er modent for, vil resultatet uunngåelig bli ufrihet.⁷⁹ Rousseaus påvirkning på Kant ser vi blant annet i Kants påpekninger om at barnet ikke skal utsettes for religiøs indoktrinering⁸⁰ eller seksualundervisning⁸¹ før det er modent for det. Likevel, på det moralske området ser Kant ut til å være av en annen oppfatning enn Rousseau. For at barnet skal utvikle seg i riktig moralsk retning, altså utvikle seg til et godt moralsk menneske, skal det pådyttes moralske retningslinjer fra andre, retningslinjer det foreløpig ikke er i stand til å innse gyldigheten av. For som Kant selv sier, er "[e]t av oppdragelsens største problemer [...] hvordan man kan forene underkastelsen under lovenes tvang [Zwang] med evnen til å betjene seg av sin frihet".⁸² Eller som han sier like etterpå: "Hvordan kultiverer jeg friheten ved tvangen? Jeg skal venne min elev til å tåle en tvang i friheten hans, og jeg skal samtidig lede ham til selv å bruke sin frihet på en god måte".⁸³ Kants anbefalinger er altså å tvinge barn til å arbeide seg ut av sin naturs "råhet" (Rohheit/Rohigkeit) gjennom å følge moralske retningslinjer.⁸⁴ Likefullt skal man vente med forklaringen på hvorfor de ulike retningslinjene er riktige til barnet er modent for det: "Med hensyn til dyktighet og klokskap må alt tilpasses alderen".⁸⁵

Det er tydelig at det for Kant går en fin balansegang mellom tvang og frihet, for selv om det er riktig å tvinge barnet til å handle moralsk, er det samtidig feil å underkue det for mye: "Å knekke barnets vilje fører til en servil [sklavische] tenkemåte, naturlig motstand derimot baner vei for føyelighet [Lenksamkeit]".⁸⁶ Det handler slik om å tvinge frem en utvikling av et kultivert, dannet og autonomt menneske, men samtidig ikke tvinge individet på en måte som ødelegger dets naturlighet, integritet og selvstendighet.⁸⁷ Kant sier for eksempel at man "[h]os barna [ikke] må [...] danne en borgers karakter, men et barns karakter".⁸⁸ Slik sett er Kant på linje med Rousseau, men det inngår altså et element av tvang, disiplinering, kultivering, sivilisering og dannelse hos Kant som vi ikke finner hos

⁷⁹ Rousseau, *Om samfunnspakten*, s. 6. Se også s. 109 samt Rousseau, *Emile*, s. 73.

⁸⁰ Kant, *ÜP*, 9:493f.

⁸¹ Kant, *ÜP*, 9:497.

⁸² Kant, *ÜP*, 9:453. Legg spesielt merke til at Kant både i denne passasjen og i *Pedagogikkskriftet* for øvrig, benytter det sterke uttrykket "tvang" (*Zwang*), og ikke det svakere "nødning" (*Nötigung*), slik tendensen er i hans tre etiske hovedverk.

⁸³ Kant, *ÜP*, 9:453.

⁸⁴ Kant, *ÜP*, 9:441, 442f, 444, 446f, 449, 451, 469, 492; Kant, *MdS*, 6:387; Kant, *WA*, 8:41; Kant, *A*, 7:323f.

⁸⁵ Kant, *ÜP*, 9:455. Se også 485.

⁸⁶ Kant, *ÜP*, 9:480. Se også 464f, 472, 478f, 480.

⁸⁷ Kant, *ÜP*, 9:481.

⁸⁸ Kant, *ÜP*, 9:481. Se også 485.

Rousseau.⁸⁹ ”Dannelsen” (*Bildung*) er dog noe som det, ifølge Kant, stod rimelig dårlig til med i samtiden: ”Vi lever i disiplineringens, kulturens og siviliseringens tidsalder, men langt fra den moralske dannelsens tidsalder”.⁹⁰ For Kant handler dannelse om å være et opplyst, selvstendig, fritt og autonomt vesen med integritet og mot til å gjøre bruk av sin egen forstand. I *Opplysningsskriftet* beklager Kant seg over at det er altfor mange som ikke har utviklet disse evnene og som heller overlater livets store og små spørsmål til ytre autoriteter.⁹¹

Poenget til Kant er at man først skal oppdra og disiplinere barnet ved å få det til å følge moralloven og ikke tilbøyelighetene, for eksempel ved å vise til forbilledlige eksempler på moralsk atferd eller ved å true barnet med straff dersom det ikke følger de moralske retningslinjene.⁹² Deretter er det viktig at barnet, gjennom så vel privat som offentlig oppdragelse og undervisning, kultiveres, det vil si at det utvikler seg og foredler sin dyktighet og sine egenskaper. For det tredje skal barnet utvikle ”klokskap” (*Klugheit*), det vil si at det skal bli et integrert og sivilisert medlem av samfunnet. Til slutt kommer den moralske dannelsen hvor det viktigste er at barnet skal få forklaringen på hvorfor de moralske retningslinjer er som de er, og at det etter hvert selv skal innse retningslinjenes riktighet og gyldighet:

Den første perioden for barnet [disiplineringen] er den perioden da det må bevise underkastelse og passiv lydighet. Allerede i den andre perioden [kultivering] lar man barnet gjøre bruk av refleksjon og sin frihet, men da basert på lover. I den første perioden er det en mekanisk tvang, i den andre perioden er det en moralsk tvang.⁹³

Barnet skal lære seg å handle moralsk ved instruksjoner for moralsk atferd og henvisning til forbilledlige moralske eksempler.⁹⁴ Det er dog helt avgjørende at barnet, for å utvikle seg til en selvstendig og autonom moralsk aktør, etter hvert lærer seg å følge moralloven av plikt, altså handler med moralitet, og ikke bare i overenstemmelse med plikten, for eksempel ut fra forbilledlige eksempler eller trussel om straff.⁹⁵ For ”maksimene må oppstå ut fra mennesket selv”.⁹⁶ Dersom man derimot bare disipliner og ikke kultiverer seg, altså følger moralske forpliktelser av andre grunner enn aktelsen for plikten selv, er veien tilbake til å følge tilbøyelighetene ikke lang.

⁸⁹ Kant, *ÜP*, 9:444, 449f, 481f, 483f.

⁹⁰ Kant, *ÜP*, 9:451. Se også Kant, *WA*, 8:40.

⁹¹ Kant, *WA*, 8:35f; Fauskevåg, s. 148f.

⁹² Kant, *ÜP*, 9:442, 449, 452, 486f; Kant, *KdpV*, 5:152ff, 165; Kant, *MdS*, 6:477ff; Herman, s. 256.

⁹³ Kant, *ÜP*, 9:452. Se også 442, 449f; Schou, s. 137.

⁹⁴ Kant, *ÜP*, 9:488.

⁹⁵ Kant, *ÜP*, 9:475. Se også 449f, 499; Schou, s. 137.

⁹⁶ Kant, *ÜP*, 9:481. Se også 475, 480.

Avslutning

I *Religionsskriftet* skisserer Kant sin teori om det moralske syndefallet hvor mennesket gikk over fra å være naturlig innstilt på det gode til å få en hang for det onde. Både det gode og det onde mennesket er predestinerte til å ha både rasjonalitet og sanselighet, både fornuft og tilbøyeligheter. Begge er også kjennetegnet av at de adopterer disse påvirkningene i sine maksimer, men det som skiller dem, er at den gode prioriterer rasjonaliteten fremfor sanseligheten, mens den onde er karakterisert av motsatt prioritering. Etter syndefallet har følgelig mennesket en klar tendens til å gi sanseligheten forrang. Likevel er det fremdeles mulig for mennesket å prioritere motsatt, men dette krever at vi tvinger vår vilje (Willkür) til å følge moralloven i form av det kategoriske imperativ, hvilket er en lov viljen (Wille) pålegger seg selv. Jeg har her tatt til orde for at Kants anliggende i *Pedagogikksskriftet* nettopp er å skissere måten barnet må oppdras for å lære å tvinge seg selv på denne måten og slik avansere fra nivået av person til nivået av moralsk aktør. På nivået av person, det vil si fram til fylte 16 år, skal barnet tvinges til å adlyde heteronome moralske retningslinjer, for det er gjennom å tvinges til å prioritere disse retningslinjene fremfor tilbøyelighetene at vi i neste omgang settes i stand både til å pålegge oss det kategoriske imperativ og til å gi dette påbudet forrang fremfor tilbøyelighetene. Ideelt sett avanserer vi slik fra fylte 16 år opp til nivået av moralsk aktør, noe som også betyr et nivå hvor vi blir kapable til handlinger med moralitet og ikke bare med legalitet. Veien til autonomi, frihet og selvtvang går dermed gjennom heteronomi, ufrihet og tvang.⁹⁷

FREDRIK NILSEN (f. 1983), ph.d., er førsteamanuensis i filosofi ved Universitetet i Tromsø – Norges arktiske universitet. Han har doktorgrad i filosofi fra 2018 med avhandlingen "Fra Prohairesis til Wille og Willkür: En historisk og kritisk studie av fri vilje hos Aristoteles, Augustin og Kant". Nilsen interesserer seg for filosofihistorie generelt og etikken og den feministiske filosofiens historie spesielt, og har særlig forkjærlighet for antikkens Hellas og opplysningstidens Tyskland.

⁹⁷ Artikkelen baserer seg på et foredrag jeg holdt ved Norsk selskap for 1700-tallsstudier sin konferanse "Danning og utdanning i det lange 18. århundre" på Kongsberg i august 2019. Jeg har holdt en tilsvarende presentasjon ved forskningsseminaret på Institutt for lærerutdanning og pedagogikk ved Universitetet i Tromsø – Norges arktiske universitet i oktober 2019, samt på en workshop i regi av "Ethics Research Group" ved Institutt for filosofi og førstesemesterstudier på samme universitet i desember 2019. Jeg vil takke de tilstedeværende ved disse anledningene for konstruktive kommentarer og spørsmål. Jeg vil dessuten takke Atle Måseide for gode kommentarer til et tidligere utkast, samt redaktørene og de anonyme fagfellene for deres innspill og merknader.

Böndernas agerande inför och anpassning till storskiftet i sydvästra Finland

Kirsi Laine, Åbo universitet

Abstract: This article examines peasants' goals and means of negotiation in the reallocation of land or enclosure reform called *storskifte* in the late eighteenth and early nineteenth century in Southwest Finland. It stresses the agency of peasants and their actions in the quest for best practices. The study is based on the meeting minutes of the *storskifte* reform of 230 villages with mainly freeholders or crown tenants as stakeholders. This article shows how peasants balanced between individualism and collectivism in their decision making because their goals were opposite. They aimed to increase the freedom of work and decision making in the household economy. At the same time, the cooperation with neighbours was an important method of decreasing the workload and costs of farming. Sources indicate that peasants made agreements with each other so they could combine both goals. They achieved independence as farmers as well as low costs by combining consolidation of land with mutual agreements about cooperation in specific issues, but they allowed each other to do individual decisions, too. This kind of flexible solution-seeking behaviour provides a new perspective on the discussion about peasants and agricultural change.

Keywords: peasants; enclosure; decision-making; household economy; agency; Finland.

Recommended citation: Laine, Kirsi, 'Böndernas agerande inför och anpassning till storskiftet i sydvästra Finland', *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 18 (2021). 66–83. <https://doi.org/10.7557/4.5906>

Copyright: © 2021 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Under 1700-talet prioriterade makthavare i det svenska riket ekonomisk utveckling som ett centralt politiskt mål. Detta intresse inbegrep bland annat ansatser för att öka jordbrukets produktivitet och antalet invånare i riket, samt att spara skog.¹ Ett av de främsta medlen för dessa strävanden var storskiftet. Det var ett jordskifte som syftade till att förenkla ägostrukturen på landsbygden genom att minska eller helt upphöra med tegsplittringen av åkrarna, och att dela upp byallmänningar mellan byalagets delägare. I Europa genomfördes liknande jordskiften efter olika förutsättningar, men i Norden styrdes dessa reformer starkt av staten.² I denna artikel undersöks hur de jordbrukande bönderna såg på dessa skiften samt hur de reagerade när reformerna nådde deras lokala verklighet. Antagligen var de inte lika oroliga över folkmängd eller spannmålsimport som de makthavande, utan mer upptagna vid mer lokala följder av reformen. Frågan för denna artikel är alltså följande: hur upplevde bönderna storskiftet och hur reagerade de på denna förändring?

Tidigare forskning i både Sverige och Finland har betraktat bönderna som motståndare till, eller åtminstone misstänksamma emot storskiftet.³ På 1980-talet började forskning om hur initiativ togs till skiftena att ändra bilden, och nu står det klart att många bönder på olika håll i riket i själva verket var initiativtagare och ville genomföra storskifte i sina byar.⁴ En liknande förändring i forskningen gäller böndernas och elitens respektive roller i jordbrukets utveckling mer generellt.⁵

¹ Kalle Bäck, *Bondeoppositionen och bondeinflytande under frihetstiden: Centralmakten och östgöta-böndernas reaktioner i näringspolitiska frågor* (Stockholm: LTs Förlag, 1984), s. 226; Arvo M. Soininen, *Vanha maataloutemme: Maatalous ja maatalousväestö Suomessa perinnäisen maatalouden loppukaudella 1720-luvulta 1870-luvulle* (Helsinki: Suomen Maataloustieteellinen Seura, 1974), s. 307–311. [Crossref](#).

² Peter M. Jones, *Agricultural Enlightenment: Knowledge, Technology, and Nature, 1750–1840* (Oxford: Oxford University Press, 2016), s. 203–214. [Crossref](#).

³ T.ex. Eli F. Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa, 2:1: Det moderna Sveriges grundläggning* (Stockholm: Albert Bonniers Förlag, 1949), s. 247; Folke Karlsson, *Mark och människor: Befolkning och försörjningsresurser i västra Småland 1800–1850* (Göteborg, 1976), s. 390–393; Eino Jutikkala, *Suomen talonpojan historia* (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1958), s. 246–249; Juhani Saarenheimo, ”Isojako”, i *Suomen maatalouden historia, osa 1: Perinteisen maatalouden aika esihistoriasta 1870-luvulle*, red. av Viljo Rasila, Eino Jutikkala & Anneli Mäkelä-Alitalo (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2003), s. 349–364 (s. 350–351).

⁴ Birgitta Olai, *Storskiftet i Ekebyborna: Svensk jordbruksutveckling avspeglad i en östgötasocken* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1983); Birgitta Olai, ”... till vinnande af ett redigt Storskifte...”: *En komparativ studie av storskiftet i fem häradar* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1987); Bäck, s. 184–279; Petri Talvitie, *Kyläosuudesta yksityiseen maanomistukseen: Isojako Länsi-Uudellamaalla 1700-luvulla* (Helsinki: Helsingin yliopisto, 2013); Kirsi Laine, *Maatalous, isojako ja talonpoikainen päätöksenteko Lounais-Suomessa 1750–1850* (Loimaa: Suomen maatalousmuseo Sarka, 2020). [Crossref](#).

⁵ Mats Olsson & Patrick Svensson, ”The Landlords Lag – Productivity on Peasant Farms and Landlord Demesnes during the Agricultural Revolution in Sweden 1700–1860”, *Scandinavian Economic History Review*, 64:1 (2016), 55–71 (s. 55–56). [Crossref](#).

Trots dessa omprövningar har det saknats forskning som går steget längre och undersöker böndernas bevekelsegrunder, påverkansmöjligheter och handlingar i storskiftesprocesserna.

Syftet med denna artikel är att genom ett närmare studium av storskiftesansökningar och delägares beteende under storskiftesmöten ta reda på vilka motiv som styrde böndernas agerande. Fanns det specifika problem som storskiftet ansågs kunna lösa? Kan böndernas syn på sin hushållsekonomi bidra till att kasta ljus över deras engagemang? Enligt den traditionella uppfattningen hade bönderna en tendens att undvika ekonomiska förändringar.⁶ Samtidigt har forskare också lyft fram aktivt agerande bönder som en sorts entreprenörer som själva drev igenom stora förändringar.⁷ Bondebefolkningen har naturligtvis inte varit en homogen grupp där alla agerat på samma sätt. Böndernas handlande har också förändrats genom tiderna beroende på deras föränderliga position i samhället.⁸ I de storskiftesprotokoll som ligger till grund för min studie figurerar bönder med olika ekonomiska förutsättningar. Jag kommer att undersöka hur stora förändringar bönderna var beredda att göra, med särskild hänsyn till deras ekonomiska möjligheter. Utgångspunkten är att studera bönderna inte som enhetlig grupp, utan istället belysa olika bönders agerande i relation till deras ekonomiska situation och möjligheter.

Dessa frågor kommer jag att utreda genom att studera källor från fyra stora socknar i sydvästra Finland: Hvittis, Loimijoki, Pöytis och S:t Mårtens.⁹ Det rör sig om ett område där skattebönder och kronbönder brukade cirka 90 procent av

⁶ Peter Henningsen, "Peasant Society and the Perception of a Moral Economy: Redistribution and Risk Aversion in Traditional Peasant Culture", *Scandinavian Journal of History*, 26:4 (2001), 271–296. [Crossref](#); James C. Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance* (New Haven: Yale University Press, 1985); Kåre Lundén, "Some Causes of Change in a Peasant Economy: Interaction between Cultivated Area, Farming Population, Climate, Taxation and Technology", *Scandinavian Economic History Review*, 22:2 (1974), 117–135. [Crossref](#); A. V. Chayanov, *Peasant farm organization* (Moscow: The Co-operative Publishing House, 1925).

⁷ Christopher Isett & Stephen Miller, *The Social History of Agriculture: From the Origins to Current Crises* (Lanham: Rowman & Littlefield, 2017); Frank Konersmann, "Land and Labour Intensification in the Agricultural Modernization of Southwest Germany 1760–1860", i *Growth and Stagnation in European Historical Agriculture*, red. av Mats Olsson & Patrick Svensson (Turnhout: Brepols, 2011), s. 141–165; Patrick Svensson, "Peasants and Entrepreneurship in the Nineteenth-Century Agricultural Transformation of Sweden", *Social Science History*, 30:3 (2006), 387–429. [Crossref](#).

⁸ Peter Aronsson, "Bondeidentitet i förändring: Från bonde till hemmansägare – från hushållsideologi till upplysning", i *Bondens självbild och natursyn*, red. av Bo Larsson (Stockholm: Nordiska Museet, 1994), s. 7–19.

⁹ Socknarna ligger cirka 40–80 km från Åbo mot nordost. De hittas på kartan med finska namn: Huittinen, Loimaa, Pöytyä och Marttila.

gårdarna, och där jordbruket vanligen var deras enda näring. Därför utgör dessa socknar ett representativt område för att studera bönder som jordbrukare och deras beslutsfattande i samband med storskiftet.

Enligt den första egentliga storskiftesförordningen år 1757 hade varje bydelägare skiftesvitsord eller rätt att söka skifte. Så huvudregeln var att storskiftesförrättningen började med deläggares initiativ. Trots detta infördes storskiftet som en allmän reform i de finska länen av riket som en följd av en skrift från rikets ständer till kungen år 1756. Syftet bakom skriften var att få Finlands ekonomi att växa efter de ryska ockupationerna 1713–1721 och 1742–1743.¹⁰ Så i sydvästra Finland var storskiftet en allmän delning som gjordes i alla socknar och i alla byar. Som allmän reform är storskiftet en utmärkt möjlighet att studera böndernas ekonomiska agerande. Storskiftet synliggör nämligen inte bara aktiva bönders agerande. Alla bönder, med olika ekonomiska förutsättningar, påverkades av reformen och framträder i källmaterialet.

Liksom på andra håll i riket började storskiftet i mitt undersökningsområde via deläggares skiftesinitiativ. I början kunde storskiftet inte utföras som allmän delning eftersom det inte fanns tillräckligt många lantmätare till det. Framåt slutet av 1770-talet hade dock varje socken i undersökningsområdet en egen lantmätare varpå takten ökade raskt och reformen genomfördes systematiskt i alla byar. Storskiftet påbörjades i alla byar i undersökningsområdet innan 1700-talet var till ända (bortsett från två herrgårdar som inte genomgick storskiftet förrän i slutet av 1800-talet och som jag därför har uteslutit ur undersökningen). Först delades åkrarna, med undantag för några byar där bönder ansökte om delning av ängarna. Nästan alla åkrar delades redan på 1700-talet. Ängarna delades för sig, efter åkrarna eller tillsammans med skogarna. Skogsdelningen var alltid det sista steget och den tog också mer tid. Gränser mellan byar var ofta osäkra, vilket orsakade rättsprocesser när ängar och skog skulle delas. En annan tidskrävande omständighet var att kronan från och med 1777 ville ge de finska byarnas överloppsjord till nybyggen, varpå lantmätaren måste anmäla om det fanns mer jord än 600 tunnland per mantal i byn. Fastän nybyggen sällan initierades tog processen mycket tid i anspråk. Trots dessa fördröjande omständigheter var det bara några enskilda byar i Hvittis, Loimijoki, Pöytis och S:t Mårtens som inte storskiftats år 1810.¹¹

Under en storskiftesförrättning skapades en rad olika dokument. Lantmätaren ritade en karta över byn. Dessutom upprättade han förteckningar över gårdarnas tidigare hävd och jordens avkastning, mötesprotokoll och ett delningsinstrument,

¹⁰ Toivo J. Paloposki, *Suomen talouden kehittäminen 1750–1760-lukujen valtiopäivöpolitiikassa* (Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1976); E. G. Elmgren, "Tvenne aktstycken från Frihetstiden", *Historiallinen Arkisto*, 6 (1878), 158–184.

¹¹ Laine, s. 87–91, 125–132. [Crossref](#).

ibland också en beskrivning av byn. De mest centrala källorna till böndernas tankar om storskiftet utgörs av mötesprotokoll. Varje lantmätare hade sin egen stil att skriva protokoll. Somliga är detaljerade och avslöjar mycket om den diskussion som förts under mötet. Andra protokoll innehåller däremot bara de obligatoriska punkterna: hur delningen framskred och hur resultat blev.

Jag har läst protokoll över storskiftesmöten i Hvittis, Loimijoki, Pöytis och S:t Mårtens.¹² Området omfattar 230 byar och över tusen gårdar. Jag har koncentrerat mig på vad mötesprotokollen säger om böndernas inställning till det pågående skiftet. Vad ville bönderna, och vad ville de inte? Vilka förslag hade de, och vilka förslag kunde de inte gå med på? En grundlig kvantitativ analys av skiftesresultat i byarna ligger till grund för de tolkningar som jag i det närmaste kommer att redovisa.¹³ Utöver skiftesresultaten har jag gått igenom de storskiftesansökningar som finns bevarade i lantmäterikontorens arkiv. Dessa ansökningar bidrar väsentligt till att förstå varför storskiftet var viktigt för bönderna.

Livet med grannarna

I undersökningsområdet fanns det i genomsnitt 4,9 gårdar i en by. Byarna var alltså ganska små. Dessa gårdar hade sina åkrar och ängar inom gemensamma hägnader samt gemensam skog utanför hägnaderna.

Jordbruket byggde på tvåsåde. Varje by förfogade över två åkerhägnader och varje gård hade åkertegar i båda åkrarna. Vanligen såddes höstråg på tre fjärdedelar och korn på en fjärdedel av den ena åkern. Tre fjärdedelar av den andra åkern låg i träda. På den överblivna fjärdedelen odlades ärt, rova och lin, ibland också kål, havre och hampa.¹⁴ Vårsåden var avgränsad med tillfälliga gärdesgårdar som årligen bytte plats. Utöver dessa två åkerhägnader hade nästan alla gårdar enskilda utåkrar. Utåkrarna låg inte i tegskifte eller inom gemensamma hägnader. På dessa åkrar odlades mestadels havre.¹⁵

Ängarna låg utspridda i byn eller var som helst där gräsväxten var god. Det var ganska vanligt att byar eller gårdar hade ängar också inom en annan bys gränser. En del ängar var samfällda och brukades genom tegskifte men enskilda ängar var

¹² En förteckning över storskiftesakter finns i Laine, bilaga 1, [Crossref](#).

¹³ Den kvantitativa analysen – presenterad i kapitlet ”Storskiftet som lösning” – bygger på två databaser som förvaras i arkiv för historia, kultur och konst vid Åbo universitet.

¹⁴ Jyväskylä, Lantmäteriverkets arkiv (LA), Alastaro 10, Charta Beskrifning; LA, Huittinen 24, Charta Beskrifning; LA, Loimaan kunta 22, Charta Beskrifning; LA, Loimaan kunta 40, Charta Beskrifning; LA, Pöytyä 7, Charta Beskrifning; LA, Pöytyä 28:1, Charta Beskrifning; Åbo, Riksarkivet (RA), Turun ja Porin läänin maanmittausarkisto III (TPM III), Kauvatsa 3, Charta Beskrifning; RA, TPM III, Keikyä 50:0, protokoll 28.7.1766.

¹⁵ Laine, s. 219–230, [Crossref](#); Soininen, s. 76, 171, [Crossref](#).

vanligare i det stora hela. Utmark eller skog användes samfällt för virke och bete. Tack vare vidsträckta utmarker fanns det i de flesta byar goda möjligheter att röja mer åker och äng.

Det finns mycket som tyder på att livet inte var oproblematiskt i en by där alla gårdar hade rätt till samma jord. I en och samma by fanns tegskiftade åkrar och ängar, enskilda åkrar och ängar, samfällda ängar och samfälld utmark. Rätten att använda dem varierade efter årstid. Åkertegar, till exempel, var enskilda när de bar säd. Efter skörden eller i träda var åkern däremot samfällt bete. Det var fördelaktigt om alla delägare ville använda jorden på samma sätt.

Bönder i Hvittis och Loimijoki började ansöka om storskiftesförrättningar på 1760-talet. Några ansökningsbrev finns bevarade i arkiv. Därutöver rapporteras det om ansökningsbrev i några lantmätares diarier och protokoll över storskiftesmöten. Ansökningsbreven handlar om olika problem i byar, men nästan alla brev präglas av ett återkommande tema: livet med grannarna.

Thomas Tohna var initiativtagare till storskifte i byn Vähäperä i Loimijoki år 1771. Han hävdade i sin ansökan att "[...] alla trätor som gierna uti ett byalag existera uphöra sedan en och hwar sine andelar efter mantals och örens storlek bekomma."¹⁶ Anders Välläri och Jacob Johan Corpolander berättade att de ville ha storskifte i byn Kuninkainen därför att "wi ej genom våre grannars vårdslösande må blifwa lidande."¹⁷ Om det inte fanns osämja i byn sedan tidigare kunde det kommande storskiftet framkalla den. Samtidigt fanns det en utbredd uppfattning om att skiftet bara var en tidsfråga, och inväntandet av reformen orsakade praktiska problem i form av att några bönder lät bli att gödsla och dika sina åkrar då de misstänkte att denna mark skulle tilldelas någon av grannarna. Några bönder högg ned träd endast i de delar av skogen som de antog skulle tillfalla grannen.¹⁸

Initiativtagarnas bekymmer hade dock oftast att göra med tegskiftade åkrar¹⁹ eller tegskiftade ängar,²⁰ och mer sällan med samfälld skog.²¹ Tegsplittringen i sig var inget stort problem i sydvästra Finland. I undersökningsområdet fanns i genomsnitt 22 åkertegar per gård.²² Johan Ryssä brukade en liten kronogård i byn Niinijoensuu i Loimijoki. Han ansökte om storskifte år 1760 med hänvisning till

¹⁶ Åbo, Riksarkivet (RA), Turun ja Porin läänin maanmittauskonttorin arkisto (TMK), Ec:1, utslag 26.1.1771; se också utslag 27.6.1768.

¹⁷ RA, TMK, Ec:1, utslag 21.8.1769.

¹⁸ RA, TMK, Ec:1, utslag 25.8.1770 & 5.10.1790; LA, Loimaan kunta 28, protokoll 13.9.1786.

¹⁹ RA TMK, Ec:1, utslag 24.6.1760 & 12.9.1769.

²⁰ RA, TMK, Hab:1, Diarium af Commissions Landtmätaren Jacob Ståhlström öfver alla dess Ämbets förrättningar uti Åbo Höfdingedöme för år 1765.

²¹ RA, TMK, Ec:1, utslag 26.1.1771.

²² Laine, s. 148–149. [Crossref](#).

att hans tegar var så smala att det var svårt att bruka dem.²³ Detta är den enda ansökan som handlar om praktiska problem med tegar. Däremot innebar tegskiftet osäkerhet. Historikerna Petri Talvitie och Mats Olsson har noterat att orättvist jordinnehav i förhållande till skattebördan utgjorde ett återkommande motiv till storskiftesansökning.²⁴ Också i sydvästra Finland märks påtagliga oklarheter i fråga om tegarnas gränser och oenigheter gällande rättvist jordinnehav.²⁵

Ett stort problem gällde rätten att nyodla utmark. Alla delägare i byn hade rätt att nyodla i samma proportion som de ägde del i byn. I princip skulle man ha ansökt om nyodlingsrätt i tingsrätt för att få göra röjningar. Praktiken var ändå flexibel. I byn Kojonperä hade alla åbon

af utmarcken intagit sig små gårdor eller teppor, derefter som hvar ock en haft åhåga at göra åker, eller mer och mindre manstyrcka, utan at i förra tider blifvit observerat hvad rättighet de dertill kunde hafva. Men i sednare tider har sådane intekter skiett efter Laga Syn.²⁶

Det fanns vidsträckt utmark och goda möjligheter att röja ny åker eller äng i de flesta av byarna i sydvästra Finland. När folkmängden ökade snabbt såg det ut att vara en fungerande lösning att röja mark. Men det gav också upphov till väsentliga problem. Om lagen följdes i byn och utmark röjdes bara efter laga syn var de största gårdarna missnöjda. De hade tillräckligt med arbetskraft och därigenom de bästa möjligheterna att göra uppodlingar. Om det däremot var fritt att uppodla mark i byn var de som inte hade tillräckligt med arbetskraft missnöjda. Till exempel ansökte Johan Kinkku i byn Kauvatsa i Hvittis om storskifte med jämkning av uppodlingar. Kinkku var en liten kronogård och hade inte möjlighet att tävla om röjningsmark med större granngårdar.²⁷ I en sådan situation var storskiftet ingen bra förrättning för dem som hade uppodlat mer än de hade rätt till. Bönderna gjorde sällan motstånd mot storskiftet, men om de gjorde det var orsaken vanligen rädsla för att förlora uppodlingar.²⁸ Till exempel ville hälften av bönderna i ett stort skifteslag med femton byar i Hvittis ha storskiftet i utmark medan den andra hälften var emot detta eftersom de, på goda grunder, befarade att de skulle gå miste om resultatet av sitt arbete.²⁹

²³ RA, TMK, Ec:1, utslag 24.6.1760 & 12.9.1769.

²⁴ Talvitie, *Kyläosuudesta yksityiseen maanomistukseen*, s. 136–137; Mats Olsson, *Skatta dig lycklig: Jordränta och jordbruk i Skåne 1660–1900* (Hedemora: Gidlunds förlag, 2005), s. 109–113.

²⁵ RA, TMK, Hab:1, Diarium af Jacob Ståhlström år 1765; Laine, s. 107–109. [Crossref](#).

²⁶ LA, Loimaan kunta 22, Charte Beskrifning.

²⁷ RA, TPM III, Kauvatsa 3, Charta Beskrifning.

²⁸ Petri Talvitie, "Hämäläistalonpojat ja isojako 1760-luvulla", *Ennen ja nyt. Historian tietosanomati*, 16:2 (2016) <https://www.ennenjanyt.net/2016/05/hamalaistalonpojat-ja-isojako-1760-luvulla> [hämtad 15.11.2020]; Laine, s. 119–123. [Crossref](#).

Böndernas mål verkar ha varit självständighet och oberoende. På 1700-talet fattade riksdagen flera beslut som ökade böndernas ekonomiska frihet. Till exempel mildrades restriktionerna mot hemmansklyvning, och skattebefrielse för nyodlingar beviljades. Strävan efter självständighet framträdde också genom skatteköp, alltså kronoböndernas vilja att köpa äganderätt till de kronogårdar som de brukade.³⁰ Skatteköpen och storskiftet blev mer allmänna samtidigt, både i undersökningsområdet och generellt i det svenska riket.³¹

Det var lättare att bo i en by och ha att göra med sina grannar varje dag om det fanns tydliga regler. Sockenborna i Pöytis och S:t Mårtens bestämde sig år 1745 att hålla sig till en mönsterbyordning i alla byar. Det kan vara en förklaring till att man endast sällan ansökte om storskifte i dessa socknar. I Hvittis och Loimijoki fanns det inga byordningar, vilket kan förklara det stora antalet ansökningar om storskifte. En annan förklaring kan vara att bönderna i dessa socknar var mer förmögna och att större socio-ekonomiska skillnader förelåg i Hvittis och Loimijoki än i Pöytis och S:t Mårtens. Skillnaderna mellan gårdarnas förmögenhet innebar att gårdarna hade olika resurser och därför olika behov av att använda jord. Förmögenhetsskillnader, liksom brist på entydiga regler, gjorde det svårare att leva med grannarna. Därför kunde bönderna se storskiftet som en möjlighet till förändring.³²

Storskiftet som lösning

För många bönder var storskiftet en möjlighet att lösa olika vardagliga problem. Storskiftets mötesprotokoll innehåller mängder av diskussioner om små och stora förändringar som kunde förbättra livet i byn. Hur kunde byatomten göras mindre trång? Fanns det goda platser för att vattna boskap, eller tillräckligt många och välplacerade fågator för att föra boskapen till betet? Men den viktigaste frågan gällde hur stridigheter mellan grannar kunde förhindras och lösas.

I Hvittis, Loimijoki, Pöytis och S:t Mårtens var storskiftet nästan uteslutande ett avtal mellan bönder. I de flesta byarna fanns inga ståndspersoner bland gårdsinnehavarna. Vid ett storskiftesmöte samlades lantmätaren, två nämndemän och gårdarnas representanter för att tala om jordens avkastning, skiftesgrund och

²⁹ LA, Huittinen 9:2, protokoll 15.5.1795.

³⁰ Aronsson, s. 14.

³¹ Veikko Laakso, *Suur-Loimaan historia II* (Loimaa: Alastaro, Loimaan kaupunki, Loimaan kunta ja Mellilä, 1994), s. 56; Raimo Viikki, *Suur-Huittisten historia II* (Huittinen: Huittinen, Kauvatsa, Keikyä, Kokemäki ja Vampula, 1973), s. 86; Petri Talvitie, *Taistelu perintökinjasta: Talonpojat, aateli ja kruununtilojen perinnöksiöstöt 1700-luvun Suomessa ja Ruotsissa* (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2020), s. 171–172.

³² Laine, s. 102–103. [Crossref](#).

skiftenas läge. Om det fanns kronogårdar i byn var också kronans delegat närvarande, men han blandade sig inte i avtalets praktiska sida. Mötesprotokollen visar att lantmätaren inte pressade delägarna att ingå avtal mot sin vilja. Hans mål var att nå ett avtal och att undvika tvister – mot stadgarna, om så behövdes.³³ På så vis kan storskifteshandlingar vittna om vad som kännetecknade ett bra jordskifte ur böndernas synvinkel.

Storskiftets resultat varierade väldigt mycket på olika håll i riket, exempelvis kopplat till att olika odlingssystem eller naturförhållanden gav upphov till olika antal åkerskiften.³⁴ I sydvästra Finland ville bönderna koncentrera marken kraftigt. Men ett delningsresultat var alltid en kompromiss. Delningen skulle vara rättvis och opartisk, och det fick inte förorsaka stora kostnader eller risker.

Ett eller två åkerskiften per gård var det vanligaste resultatet när de tegskiftade och samfällt hägnade åkrarna delades i sydvästra Finland. Cirka 38 procent av gårdarna hade ett enda skifte av de tegskiftade åkrarna efter storskiftet, medan cirka 48 procent hade två skiften. Cirka 14 procent av gårdarna fick tre, fyra eller högst fem skiften. Resultaten varierade mycket i början, men på 1770-talet stabiliserades praxis. Lantmätare, ägodelningsrättens medlemmar och storskiftets delägare lärde sig och vande sig vid att värdera jordmånen. Det ledde till att ett eller två skiften per gård blev de vanligaste resultaten, medan fyra eller fem skiften inte längre tillämpades. För jordmånens del var det ganska lätt att nå ett rättvist resultat på lerslätter.³⁵

Åkerdelningen blev mer koncentrerad om någon av grannarna flyttade sin tomt ut från byn. Cirka tio procent av gårdarna flyttade ut under storskiftet.³⁶ Bland de som flyttade kan två olika motiv skönjas: antingen ville de ha en större tomt³⁷ eller så önskade de försäkra sig om att få sina åkrar i ett och samma skifte³⁸. Ett åkerskifte var vanligast både bland dem som innehade de största och de minsta åkrarna. Detta hade att göra med ekonomiska risker. Stora gårdar hade större ekonomiska marginaler; medan små gårdar hade andra inkomster vid sidan om

³³ Se närmare Laine, s. 186–189, 244–246. [Crossref](#); se också Olai, "... till vinnande af ett redigt Storskifte...", s. 87.

³⁴ Carl-Johan Gadd, *Det svenska jordbrukets historia: Den agrara revolutionen 1700–1870* (Stockholm: Natur och Kultur/LT:s förlag, 2000), s. 277; Olai, "... till vinnande af ett redigt Storskifte...", s. 59–78; Saarenheimo, s. 356–358.

³⁵ Laine, s. 177–185. [Crossref](#).

³⁶ Jämför med cirka 30 procent i Orimattila, 17 procent i Tyrvis och 6 procent i Muurla. Olavi Mannila, "Isojaon vaikutus kyläyhteisön hajoamiseen Orimattilan pitäjässä", *Kotiseutu* 1956:2, 100–106; Erkki Kleimola, *Isojaot Tyrvään pitäjässä* (Opublicerad avhandling, Helsingfors universitet, 1959); Esko Louhimo, *Isojako Muurlan pitäjässä* (Opublicerad avhandling, Helsingfors universitet, 1952).

³⁷ T.ex. LA, Metsämaa 2:1, protokoll 17.11.1779; LA, Alastaro 3, protokoll 11.10.1793.

³⁸ T.ex. LA, Pöytyä 1, protokoll 21.10.1778; LA, Huittinen 29:5, protokoll 13.10.1802.

jordbruket. Det är också tydligt att man undvek att skapa väldigt små skiften. En stor del av bönderna var försiktiga. Två åkerskiften var en bra kompromiss: det gav jordbrukaren stor självständighet, och samtidigt mindre risker i jämförelse med ett enda åkerskifte. Med två skiften kunde också avstånd mellan tomter och åkerskiften utjämnas utan utflyttningar.³⁹

Bortsett från tegskiftade åkrar hade nästan alla gårdar enskilda åkerhägnader, utåkrar, vilkas delning kunde vara komplicerad. Utåkrarnas kvalitet varierade, de låg utspridda i byn och delades inte alltid samtidigt som andra åkrar. För den skull blev det genomsnittliga antalet åkerskiften i sin helhet 2,7 skiften per gård.

Ängsdelning var det svåraste pusslet för lantmätaren. Precis som i fråga om utåkrar varierade ängarnas kvalitet väldigt mycket och de låg utspridda på olika håll i byn. Bönderna ansåg att var och en i byn, i rättvisans namn, borde ha fått både bättre och sämre ängar och en blandning av närliggande tomter och avlägset belägna ängar. Det förväntades också att ängar skulle sättas i ett sammanhang med de egna åker- eller skogsskiftena. Skogsskiften delades utifrån solskiftets principer. Det betyder att skiftenas ordningsföljd motsvarade tomternas ordning i byn. Efter att alla faser genomförts uppgick jordskiftenas antal per gård till i genomsnitt 5,5.

Skiftesresultaten i sydvästra Finland hade ett ovanligt drag: delägare i samma by kom ofta fram till olika resultat. I Österbotten delades byar på samma grunder i hela socknen i samband med skattläggningen. Därmed blev jord användningens struktur ofta liknande för alla gårdar.⁴⁰ Svenska historiker har antagit att det var omöjligt att förhandla sig fram till olika resultat i samma by innan lantmäteriförordningen 1783. Den stadfäste att någon gård kunde få sin jord i ett skifte fastän alla grannar fick flera skiften.⁴¹ I sydvästra Finland hade emellertid lantmäteriförordningen ingen betydelse. Ända från början fanns det frihet att välja om en av grannarna ville ha sina åkrar i ett skifte fast alla andra i byn hade två eller mer. Därför synliggör resultaten av skiftet i sydvästra Finland olika bönders mål och prioriteringar bättre än i det övriga svenska riket.

Möjligen kunde bönderna koncentrera jord och sträva efter individuella lösningar därför att de upplevde att de hade en trygg ställning som skatte- eller kronobönder. I närheten fanns bara ett fåtal ståndspersoner eller stora jordägare som inte utgjorde något hot mot bönderna. Det fanns också sådana socknar i närheten

³⁹ T. ex. LA, Oripää 1, protokoll 10.7.1782; LA, Oripää 4:1, protokoll 18.9.1779; LA, Pöytyä 1, protokoll 29.10.1778.

⁴⁰ Sakari Kuusi, *Isojaon alkuvaiheet Pohjanmaalla* (Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1914), s. 127.

⁴¹ Henrik Svensson, "Enskiftena före enskiftet – pionjärerna i praktiken", *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 55 (2008), 39–56 (s. 44); Gadd, s. 277–279; Olai, "...till vinmande af ett redigt Storskifte...", s. 71, 78.

där adeln och andra ståndspersoner ägde mycket jord och frälseböndernas antal var stort. I sådana socknar ville bönderna inte genomföra storskifte, koncentrera jord eller sträva efter individuella lösningar.⁴² Kanske behövde de varandra för trygghetens skull.

Vad som hände efter storskiftet visar tydligt att böndernas planer avvek från varandra vad gäller användningen av jorden. Nyodlingar hade gjorts ständigt före och under storskiftet, men då i lugn takt. Efter storskiftet förändrades beteendet. Några gårdar gjorde i hastig takt stora uppodlingar. De hade mycket resurser som de inte kunnat använda innan det var fritt att göra så. En del av gårdarna gjorde däremot inga uppodlingar alls på många decennier. Storskiftets resultat gav sammantaget bönder frihet som jordbrukare. Åkerskiftet var så stora att var och en kunde sköta sitt skifte utan betydande inverkan från grannarna. Man hade två olika sätt att utveckla sin jordbruksproduktion: bonden kunde välja att utvidga sina åkrar eller att inrikta sig på förbättringar som dikning på sina befintliga åkrar.⁴³ Oavsett vilken väg bönderna valde odlade de fortfarande samma grödor i tvåsåde som tidigare.

Storskiftets resultat styrker den bild som förmedlades av storskiftesansökningarna, det vill säga att bönder ville ha större självständighet och oberoende. Mats Olsson har beskrivit jordskiftena i Skåne så att storskiftet var ett kollektivistiskt jordskifte och enskiftet var ett individualistiskt jordskifte.⁴⁴ När vi studerar skiftesresultat i sydvästra Finland ur samma synvinkel ser de ut att ha varit mer individualistiska än storskiftesresultat i Skåne. När vi betraktar närmare vilka överenskommelser bönderna slöt med varandra ser vi dock en kombination av individuella och kollektiva strategier. Bönderna ville inte att grannarna skulle kunna påverka deras arbete, men satte samtidigt värde på ekonomiskt samarbete mellan grannarna. I det närmaste ämnar jag belysa problemkomplexet kring individuella och kollektiva skiftesresultat genom att lyfta fram två olika frågor som präglades av samarbete i byn: gårdesgårdar och bete. Mina resultat indikerar att det inte förelåg något motsatsförhållande mellan böndernas ökade oberoende och samarbete bönderna emellan.

⁴² Ulla Heino, *Eurajoen historia 2* (Eurajoki: Eurajoen kunta ja seurakunta, 1990), s. 138–139; Olavi Anttila, *Kartanosta kunnaksi: Jokioisten historia* (Jokioinen: Jokioisten kunta, 1991), s. 55.

⁴³ Laine, s. 259–260. [Crossref](#). Olsson & Svensson har visat att i Skåne ökade åkrars produktivitet efter jordskiftena. Mats Olsson & Patrick Svensson, "Agricultural Growth and Institutions: Sweden, 1700–1860", *European Review of Economic History*, 14:2 (2010), 275–304 (s. 293–294). [Crossref](#).

⁴⁴ Olsson, s. 126.

Frågan om gärdesgårdar

Gärdesgårdar var ett viktigt och synligt element i byarna på 1700-talet. Åkrar och ängar var inhägnade med gärdesgårdar av trä. Det kunde finnas tiotals kilometer gärdesgårdar i en by.⁴⁵ Genom att bygga en gemensam hägnad omkring en tegskiftad åker kunde bönder dela på arbetsbördan. Efter storskiftet var det vanligen möjligt att bygga en egen hägnad omkring ett storskiftat åkerskifte, men det krävde både mycket mer arbete och högre kostnader för den enskilde bonden. I detta avsnitt undersöker jag hur möjligheten att bygga egna hägn, samt de ökade kostnaderna och arbetsinsatserna som detta medförde, påverkade böndernas inställning till skiftesreformerna.

Historikern Janken Myrdal har räknat ut att det tog nästan nio dagsverken att bygga hundra meter tät hankgärdesgård, om man sammanräknar alla tillhörande arbeten och om en fjärdedel av gårdslena och störrarna återanvändes.⁴⁶ Utöver arbetet krävde gärdesgårdar en stor mängd virke: hundra meter tät hankgärdesgård krävde fem kvadratmeter virke eller cirka sexhundra unga träd.⁴⁷

Hur mycket arbete och virke kunde man spara in genom att samarbeta med grannarna? Det är möjligt att ta reda på detta genom att mäta längd på bevarade kartor, eller att helt enkelt uppställa räkneexempel. Om en bonde har en fyrkantig åker med tio hektars vidd måste han bygga 1 265 meter tät hankgärdesgård omkring åkern. Om däremot två bönder har en fyrkantig åker tillsammans och båda har tio hektars andel av åkern räcker det att de tillsammans bygger 1 789 meter gärdesgård omkring åkern. Deras andelar av byggandet blir därmed 29 procent mindre än om de hade genomfört bygget på egen hand. Exemplet kan multipliceras. Om fyra bönder samarbetar blir varje bondes andel inte mer än hälften av arbetet för den enskilde bonde som genomför projektet utan samarbete med grannbönderna. Om nio medlemmar samarbetar blir varje bondes andel inte mer än en tredjedel av den ensamme bondens arbete. Vidare kan storskifteskartor bekräfta att det var ekonomiskt fördelaktigt att vara medlem i en byorganisation. En av gårdarna i byn Kaulanperä i Pöytis kallades Rontti. I närheten låg en ensamgård kallad Helttula. Rontti och Helttula ägde lika mycket åker, men Helttula byggde sina två åkerhägnader ensam medan Rontti genomförde företaget tillsam-

⁴⁵ I byn Vähäperä uppmättes 62 km hägnader år 1824; RA, TPM III, Mellilä 28:4, hägnadsdelningen 1824.

⁴⁶ Janken Myrdal, "Hägnaderna, arbetstiderna och bygdelaget", i *Landbon, ladan och lagen och hägnaderna, arbetstiden och bygdelaget samt ytterligare 20 agrarhistoriska artiklar*, red. av Anders Perlinge (Stockholm: Kungl. skogs- och lantbruksakademien, 1996), s. 135–145 (s. 140).

⁴⁷ Örjan Kardell, *Hägnadernas roll för jordbruket och byalaget 1640–1900* (Stockholm: Kongl. Skogs- och Lantbruksakademien, 2004), s. 173–174; Teppo Korhonen, *Aita: Perinteiset aidat ja portit* (Helsinki: Maahenki, 2013), s. 95–96.

mans med sina tio grannar. Ronttis andel av byns gärdesgårdar var 16,4 procent, vilket betydde cirka 950 meters andel av åkerhägnader. Helttula byggde däremot så mycket som cirka 2 250 meter gärdesgård för att skydda lika mycket åker som Rontti.⁴⁸ Skillnaden är betydande, särskilt om man beaktar kravet på att gärdesgården skulle hållas i gott skick.

Storskiftesstadgan medgav gärdesgårdarnas betydelse, men den uttryckte bara oro för träkonsumtionen, inte för arbetsbördan.

Widare, kunna de, som det åstunda, sedan, som förr, låta sina åker-gården ligga tillsammans inom en gemensam hägnad, såsom det nu sker wid många Byar, hwilke hafwa brist på ämnen til stängsel.⁴⁹

I sydvästra Finland var arbetsbördan den viktigaste faktorn. Samtidigt var det inte en lika viktig fråga för alla bönder. De som hade brist på arbetskraft var beroende av samarbetet med grannar, medan de som hade tillräcklig arbetskraft eller mer kunde basera sina beslut på andra hänsynstaganden.

Hägnaderna stod i förbindelse med betet i byn. Under tillväxtperioden skyddade hägnaderna odlingarna mot boskap. När skördetiden var över eller när åkern låg i träda kunde åkern användas som samfällt bete. Därför gällde frågan om hägnader inte bara arbetskraft utan också sättet att organisera betet. Betesrutiner behövde inte ändras om byamännen valde den gamla byorganisationen eller ingen byorganisation alls. Men de var inte de enda alternativen.

Skiftesresultat hade stor betydelse för hur samarbetet i byn skulle gestalta sig framöver. Om alla delägare i byn efter storskiftet hade åker i båda hägnaderna (eller i alla tre om det var fråga om tresäde) var det lätt att fortsätta som tidigare. På grund av de vanliga skiftesresultaten i Österbotten samt i de svenska länen levde de gemensamma hägnaderna kvar. I sydvästra Finland ger skiftesresultaten däremot inga säkra svar på frågan om hägnader. I tretton procent av byarna i undersökningsområdet var det omöjligt eller väldigt svårt för en enskild gård att ha sina åkrar inom enskilda hägnader. Det innebar att byorganisationen levde kvar även efter storskiftet. Om man ville använda åker som gemensamt bete fanns det i 40 procent av byarna inte möjlighet att ha gemensamma hägnader. I nästan hälften av byarna kunde åtminstone en del av gårdarna samarbeta och ha gemensamma hägnader, vilka kunde användas som gemensamt bete. Om betesrutinerna ändrades blev det möjligt att fortsätta inhägna åkrarna tillsammans i alla byar.

⁴⁸ LA, Pöytyä 11, kartan.

⁴⁹ R. G. Modée, *Utdrag utur alle ifrån 1754 års slut utkomne publique handlingar, placater, förordningar, resolutioner och publicationer; sjette delen, til 1758 års slut* (Stockholm: Grefning, 1761), s. 4602.

Utöver frågorna om arbetskraft och bete behövde bönderna beakta gränserna till grannarnas åkrar. Gränserna var ett av problemen med tegskiftet. Det fanns så många tegar att det var arbetsamt att underhålla goda gränser. Efter storskiftet var åkerskiftet så stora att man kunde anlägga en väg till respektive skifte, vilket gjorde att grannarna inte behövde trampa på varandras åkrar när de tog sig fram till sin egen odlingsmark. Det var också möjligt att gräva breda och djupa diken längsmed gränserna, men grundlig dikning tog tid. I byn Puujalkala i Loimijoki delades åkrar år 1774, men delningen ogiltigförklarades två år senare. När åkrarna delades om enligt en annan delningsgrund ville bönderna göra ändringar bara på den ena åkern. De hade hunnit dika gränser i den andra åkern och ville inte gå miste om resultatet av arbetet.⁵⁰ Med breda och djupa diken längs gränserna fick man frihet för sitt jordbruksarbete. Gärdesgårdar behövdes därmed inte för att markera var gränsen låg.

Det fanns två anledningar att anlägga en gärdesgård mellan åkrar: att beskydda betet på åkern eller att dra en absolut gräns mot grannen. Följande exempel visar att det fanns olika lösningar oavsett skiftesresultat.

I byn Halikkola i S:t Mårtens fanns sex bondgårdar. En av dem valde att flytta sin tomt en kilometer från byn och ha alla sina åkrar bredvid nya tomten i den ena åkerhägnaden. En annan gård fick alla sina åkrar i den andra hägnaden. Fyra gårdar fick ett skifte i den ena hägnaden och ett skifte i den andra hägnaden. I en sådan situation var det omöjligt att använda åkerhägnader som gemensamt bete och därför tedde sig den gamla byorganisationen olämplig. I Halikkola valde bönderna att spara arbete genom att behålla de gemensamma hägnaderna framför att använda åkerhägnaden som gemensamt bete. De fortsatte att bygga gärdesgårdar omkring åkrar gemensamt men tillät inte djur att beta fritt på åkern.⁵¹ I en gemensam hägnad kunde boskap vallas på eget åkerskifte, men denna praxis medförde risker.⁵² Historikerna Lars Nyström och Erik Hallberg har visat att motsvarande lösningar också förekom i Västergötland i början av 1800-talet efter enskifte och laga skifte. Där rådde brist på virke, vilket gjorde det omöjligt att inhägna alla åkrar enskilt.⁵³

Ett annat exempel från Pöytis visar att grannarna ibland hade förlorat samarbetsviljan helt och hållet. I byn Kaulanperä valdes gränslinjer mellan åkerskiftet

⁵⁰ LA, Loimaan kunta 11:1, protokoll 12.10.1780.

⁵¹ LA, Koski 1:1, protokoll 25.4.1809. Se också LA, Yläne 4:0, protokoll 12.10.1785; LA, Tarvasjoki 2, protokoll 13.7.1785.

⁵² Helsingfors, Riksarkivet, Ylä-Satakunnan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, KO a:107, Loimijoki vinterting 1774, § 101.

⁵³ Lars Nyström & Erik Hallberg, "Two parallel systems: the political economy of enclosures and open fields on the plains of Västergötland, Western Sweden, 1805–65", *Historia Agraria*, 76 (2018), 85–122 (s. 110). [Crossref](#).

på grund av byggandet av gärdesgården. Enligt protokollet ville många bönder få möjlighet att sluta samarbete med grannarna och i stället ha sina enskilda hägnader. Slutligen gav byns skiftesresultat en bra möjlighet för tre gårdar att ha gemensamma hägnader. Något samarbete kunde det inte bli fråga om i detta fall. En av bönderna deklarerade rentav att han var redo ”att gratis af sitt skifte öfverlämna åt honom några kappeland så gjorde han det med nöje endast att slippa honom”.⁵⁴

Också i några andra byar var upphörandet av gemensamma hägnader utgångspunkten för storskiftet.⁵⁵ I de flesta fall förhöll bönderna sig praktiskt och flexibelt till hägnader. Alla gårdar behövde inte fortsätta med gemensamma hägnader, även om somliga ändå gjorde det. Sist kan tilläggas att åkerskifterna mestadels var så stora att det var fullt realistiskt för bönderna att avsluta samarbeten som inte fungerade.

Frågan om betet

Utmarksbetet inleddes på våren. När höskörden var bärgad blev ängarna allmän betesmark. Efter spannmålsskörden fick boskapen beta på stubbåkern. Skogar hade en stor betydelse som bete, och både skogen och betet var gemensamma i alla byar före storskiftet. Efter skogsdelningen hade varje gård sin egen skog. Hurvida man borde låta sin boskap beta i egen skog efter storskiftet var en relevant fråga för bönder.

I likhet med frågan om samarbete om hägnader var överenskommelser om gemensamt bete ekonomiskt gynnsamma. Byn hade sitt gemensamma vallhjon som kunde ta hand om bybornas boskap och leda den till goda betesplatser i byns område. Att låta sin boskap beta i egen skog krävde ett eget vallhjon och gärdesgårdar längs skogsgränserna. Det medförde mycket större kostnader utan att ge några tydliga fördelar. Historikern Jesper Larsson har visat att det fanns en kollektiv mulbetesrätt kvar efter jordskiftena på många håll i fäbodområdena i Nordsverige där boskapskötseln låg till grund för jordbruksekonomin. Boskapen kunde beta fritt i skogen på privatägd mark.⁵⁶

Enligt mötesprotokollen stod det klart för bönderna att deras rätt att använda jord skulle förändras kraftigt genom storskiftet. Åkrar, ängar och skogar blev entydigt privata, och lika entydigt förblev till exempel vägar gemensamma. Intressant nog var det ändå möjligt att komma överens om undantag. Samfälld betesrätt

⁵⁴ LA, Pöytyä 11, protokoll 2.6.1780 & 6.6.1780.

⁵⁵ Tex. LA, Huittinen 16, protokoll 22.5.1764.

⁵⁶ Jesper Larsson, *Fäbodväsendet 1550–1920: Ett centralt element i Nordsveriges jordbrukssystem* (Östersund: Jamtli Förlag, 2009), s. 23.

var just ett vanligt förekommande undantag. Det var viktigt för nästan alla bönder att använda virke enskilt utan att förlora ekonomiskt lönande samarbete som var förenat med betet. Flera protokoll avslutas med orden: "mulbetet skall vara samfällt".⁵⁷ Några protokoll innehåller också en precisering om att grannarnas betesrätt inte skulle begränsa innehavarens rätt att använda sin jord så länge det inte hindrade betet.⁵⁸ Inte alla protokoll ger explicita upplysningar om huruvida något bestämdes om betet, men i vissa fall kan det utläsas ändå. I ett protokoll för storskifte från byn Pappinen i Loimijoki omnämns broar som förblev öppna för boskap. Omnämmandet skulle ha varit onödigt om betet inte skulle ha varit samfällt.⁵⁹

En stor majoritet av byarna ville ha ett samfällt bete efter storskiftet, men det var ingalunda självklart att betet skulle förbli gemensamt. I några byar i Hvittis fattades inget beslut i fråga om betet. Protokollet konstaterade att "[m]uhlbetet får vara samfällt, så länge vederbörande derom kunna förenas."⁶⁰ I byn Partela i S:t Mårtens beslöts däremot att man skulle behålla det gemensamma betet, men samtidigt antecknades att var och en hade rätten att bygga gärdesgård på skogsgränsen och ha sitt eget bete.⁶¹

I Kyrkoby i Hvittis beslöts entydigt att var och en hade sitt eget mulbete, och att grannar inte hade något att säga till om hur var och en använde sin mark. Också i grannbyn Matikkala var eget bete utgångspunkten.⁶² Om man läser mellan raderna fanns det också byar där mulbetet inte var samfällt. I byn Sieppala i Loimijoki beslöts om en väg "så att hvarje hemman derigenom kan slippa med dess boskap till sine tillfallande äng och skog lotter."⁶³ Fastän det inte står i protokollet att var och en hade sitt eget bete är det självklart att så var fallet när saken gällde behov av en väg för att föra *sin* boskap till *sina* lotter.

Samfällt bete var ekonomiskt gynnsamt men också en praktisk och rättvis lösning, som följande exemplar visar. I byn Hattula i Loimijoki ville Henric Houkka inhägnat sin skog och ha sitt eget bete. Ägodelningsrätten förbjöd honom att göra det med hänvisning till att de bästa betena i byn låg i hans skog.⁶⁴ I byarna Kallio, Majanoja och Metsämaa i Loimijoki skulle enskilt bete ha varit orättvist för några

⁵⁷ T.ex. LA, Koski 3, protokoll 15.11.1794; LA, Tarvasjoki 7, protokoll 29.7.1793.

⁵⁸ T.ex. LA, Loimaan kunta 42, protokoll 14.7.1785.

⁵⁹ LA, Loimaan kunta 37, protokoll 28.4.1794.

⁶⁰ LA, Huittinen 9:2, protokoll 18.2.1796; LA, Huittinen 9:4, protokoll 29.10.1801 & 15.3.1803.

⁶¹ LA, Koski 12, protokoll 2.9.1786.

⁶² LA, Huittinen 9:4, protokoll 26.10.1801 & 28.10.1801.

⁶³ LA, Loimaan kunta 44, protokoll 23.10.1782.

⁶⁴ LA, Loimaan kunta 8, protokoll 30.7.1787 & utdrag utur ägodelningsrättens protokoll 26.11.1787.

gårdar. Svämrvatten gjorde att en del av byarnas mark var oanvändbar på våren och hösten, och ett par gårdar skulle inte ha haft något bete alls utan tillgång till samfällda beten.⁶⁵

Så länge alla i byn ville använda det samfällda betet på samma sätt var det en ekonomisk och praktisk lösning. Var och en kunde använda sin skog på sitt eget sätt och boskapskostnaderna hölls på en låg nivå. Därför var samfällt bete i enskild skog en bra kompromiss för nästan alla. De som inte ville använda denna möjlighet redogjorde inte heller för sina motiv i protokollen. Det kunde bero på skillnader i kreatursmängd eller att grannar hade olika åsikter.

Storskiftet som böndernas reform

Storskifteshandlingar från sydvästra Finland ger en mycket mer detaljerad inblick i böndernas agerande vid storskiftet, och deras ekonomiskt betingade beslutsfattande, än den som framkommer i tidigare forskning. Bönderna har ofta karakteriserats som antingen initiativtagare eller motståndare. Min studie ger däremot en bredare bild av deras agerande. När bönderna reagerade på det kommande storskiftet, utifrån sin gård och sin hushållsekonomi, använde de detta för att lösa olika vardagliga problem. Storskifteshandlingarna som jag har studerat visar hur bönderna vidtog aktiva åtgärder för att styra sin hushållsekonomi. De flesta bönderna omorganiserade jordägandet med så låga kostnader som möjligt och utan att öka riskerna för sin hushållsekonomi. De valde de bästa delarna av storskiftet och anpassade förändringen till sin situation. Storskiftet kunde uppfylla olika mål för olika bönder eftersom olika resultat tilläts inom en och samma by.

Vidare visar ansökningsbrevens att tegskiftet och samfällda utmarker kunde skapa ansträngda relationer mellan grannar. Samarbetet med grannar var fördelaktigt och viktigt för många bönder, men den obligatoriska dagliga samvaron med grannar var på sina håll ansträngande. Initiativtagarnas vilja att nå självständighet kan utläsas i storskiftesansökningar och delningsresultaten visar att bönderna i allmänhet strävade efter oberoende. Byorganisationens inflytande över det vardagliga arbetet och produktionen reducerades kraftigt. Samtidigt utgjorde storskiftet en möjlighet att förbättra samarbetet. Om någon inte ville samarbeta eller betedde sig illa, tilläts dennes gård stå utanför samarbetet. Avtal om både hägnader och betesmarker visar att bönderna ville avsluta det obligatoriska samarbetet men fortsätta med det frivilliga. Därmed började samarbetet ändra form, och byn förlorade med tiden sin betydelse som arena för samarbetet.

⁶⁵ LA, Metsämaa 4, protokoll 20.3.1789.

Indragningen av den strukturella kollektivismen lade inte ner den kollektiva verksamheten. Trots fortsatt samarbete gav storskiftet utrymme för individualism. Nästan alla bönder hade möjlighet att välja hur, med vem och hur länge de ville samarbeta. Storskiftet gav upphov till en långvarig förändring av landsbygdsmiljön i sydvästra Finland. Så småningom ersatte enskilda hägnader de gemensamma åkerhägnaderna, samfällda beten blev enskilda och allt fler gårdar flyttade ut från byatomten. Hundra år senare såg undersökningsområdet helt annorlunda ut, som en följd av de möjligheter med storskiftet som bönderna beslutade om.

KIRSI LAINE (f. 1979) är fil.dr vid Åbo universitet och museipedagog vid Finlands lantbruksmuseum Sarka. Hon disputerade 2020 på en avhandling om storskiftet och böndernas beslutsfattande i sydvästra Finland ca 1750–1850. Hennes forskning rör jordbruk på 1700- och 1800-talen ur böndernas och torparnas perspektiv. Hon arbetar gärna med kartor och historisk GIS.

Pehr Strand och speluret på Lövestabruks herrgård

Johan Norrback, Göteborgs universitet

Abstract: Pehr Strand (c. 1758–1826) was the most prominent builder of organ clocks in Sweden around 1800. Strand built in the so-called Berlin tradition, but with clock cases decorated in the typical Gustavian style. The music on the barrels are examples of the repertoire performed at different venues in Stockholm, and published in the periodical *Musikaliskt Tidsfördrif*. A micro-history of the organ clock at the Lövestabruk Manor describes the current position of the research field, and provides, with related sources of different kinds, a reference point for a call to researchers from other fields to contribute in their respectively area of expertise.

Keywords: Pehr Strand; organ clock; mechanical instruments; Lövestabruk; Musikaliskt Tidsfördrif; Olof Åhlström; Johan Christian Knoop; digital humanities.

Recommended citation: Norrback, Johan, 'Pehr Strand och speluret på Lövestabruks herrgård', *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 18 (2021). 84–103. <https://doi.org/10.7557/4.5904>

Copyright: © 2021 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Inledning

Wolfgang Amadeus Mozart (1756–1791) är kanske den bäst kände wienklassiske kompositören, och tarvar därför ingen utförligare presentation. Bland hans många kompositioner finns dock två verk som sticker ut bland symfonier, operor och pianosonater. Det är två kompositioner "für eine Orgelwalze" (KV 608 respektive 616). Med "Orgelwalze" avses här ett automatiskt instrument där musiken är programmerad med metallstift och bryggor på en träcylinder, en så kallad stiftvals. Mozarts musik var högst troligt avsedd för en liten automatisk orgel byggd av Primitivus Niemecz (1750–1806), mekaniker och bibliotekarie åt prins Nikolaus

Esterházy. Niemecz räknas som en av de främsta byggarna av mekaniska musikinstrument under deras guldålder i slutet av 1700-talet. I begreppet mekaniska musikinstrument inryms allt från medeltida astronomiska ur i kyrkor som spelar enklare melodier, till självspelande pianon kring 1900 som "programmerats" av kompositören själv, bl. a. Edvard Grieg (1843–1907), genom att de själva spelade på instrumentet. Det var även vanligt att man byggde in dessa automatiska instrument i golvur, så när klockan slagit timmen så kunde ett musikstycke ljuda. Dessa mekaniska innovationer, benämnda spelur eller flöjtur, blev under sjuttonhundratalet oerhört populära vid hoven samt hos nyrika köpmän och bruksägare som hade råd med dessa mycket dyra maskiner.¹ Så även i Sverige.

Denna artikel har två huvudsyften: 1) genom att skriva en mikrohistoria om speluret på Lövstabruks herrgård, byggt av den främste spelursbyggaren i Sverige Pehr Strand (c. 1758–1826), presentera forskningsläget ur ett primärt musikvetenskapligt perspektiv, och 2) utifrån denna mikrohistoria visa på ämnets tvärvetenskapliga natur, och därmed tydliggöra vilka gränssytor som bjuder in till ett samarbete med andra forskare inom fältet digitala humaniora.

Speluret är ett komplext objekt att studera, och det finns förhållandevis lite forskning i ämnet. Troligen har det att göra med att speluret faller emellan flera olika fält såsom musikvetenskap, organologi (instrumentbygge), teknikhistoria och horologi. Alternativt behandlas speluret som en möbel och blir då ett objekt för konstvetare och experter på antikviteter. Miljöerna speluren stod i är däremot ganska väl beskrivna i exempelvis *Nordisk salonkultur: et studie i nordiske skønånder og salommiljøer 1780–1850* under Anne Scott Sørensens redaktörskap, och mera specifikt musikmiljöerna i Charlotta Wolffs relativa nya "Musikkultur och musiksmak i 1700-talets Sverige. Ett bidrag till lyssnandets historia".² Det finns ändå en del forskning inom detta smala område.³ I Sverige har ämnet behandlats sparsamt. Eva Helenius har i en översiktsartikel från 1977 om "Svenskt instrumentmakeri 1720-1800" och i avsnittet om instrumentbygge i *Musiken i Sverige* tecknat ut-

¹ För en beskrivning hur spelur fungerar se Johan Norrback och Jan Ling, "Flöjturet och tiden", *Kungl. Vitterhets Historie Och Antikvitetsakademiens Årsbok*, 2013, 37–62 (s. 40ff).

² *Nordisk salonkultur: et studie i nordiske skønånder og salommiljøer 1780–1850*, red. Anne Scott Sørensen (Odense: Odense Universitetsforlag, 1998); Charlotta Wolff, "Musikkultur och musiksmak i 1700-talets Sverige. Ett bidrag till lyssnandets historia", *Historisk Tidskrift för Finland*, 100,4 (2015), 420–52. Se även *Herrgårdskultur och salommiljö: rapport från en nordisk konferens på Leufsta bruk 12–14 maj 1995*, red. av Erik Kjellberg (Uppsala: Uppsala universitet, Institutionen för musikvetenskap, 1997).

³ Karl Bormann, *Orgel- und Spieluhrenbau: Kommentierte Aufzeichnungen des Orgel- und Musikwerkmeisters Ignaz Bruder (1829) und die Entwicklung der Walzenorgeln*, Veröffentlichungen der Gesellschaft der Orgelfreunde, 34 (Zürich: Sanssouci-Verlag, 1968). Huvudkällan till Bormanns studie är numera utgiven i faksimil: Ignaz Blasius Bruder, *Handbuch der Orgelbaukunst*, red. av Hermann Brommer (Waldkirch: Waldkircher Orgelstiftung, 2006).

gångspunkterna för området.⁴ I övrigt bör nämnas en licentiatavhandling från 2014 av Bjørn Bratsberg, ”Programmert interpretasjon. Serinetten som kilde til 1700-tallets musikalske fremførelsespraksis”⁵, samt några uppsatser inom musikvetenskap, särskilt då Andreas Kilströms C-uppsats från 1983: ”Fløjtur, äldre mekaniska musikinstrument och deras oppförandepraxis”.⁶ Internationellt är fältet bättre representerat. Jan Haspels avhandling *Automatic Musical Instruments*⁷ utgiven 1987, har varit avgörande för forskning som behandlar speluren som källa till musikalisk oppförandepraxis. Ett annat sådant exempel är Emily Baines avhandling från 2017, ”The Ghost in the Machine”.⁸ Dessa arbeten använder speluren och de programmerade stiftvalsarna som källor för att undersöka frågor som artikulation, tempo, samt hur noterade utsmyckningar (drillar etc.) är utförda på speluren. Utöver dessa akademiska texter finns det en stor mängd samlingsverk av katalogkaraktär som dock innehåller mängder av fakta av både biografisk och teknisk karaktär, samt arbeten om instrumentbygge som innehåller viktig information om hantverket och den kontext som föremålen tillkom i.⁹ Den enda större studien ägnad en enskild byggare eller familj är Karl Bormanns studie av Ignaz Bruder och hans efterföljare, verksamma i början av 1800-talet i Waldkirch i sydvästra Tyskland. Dessa utländska källor är oerhört värdefulla ur ett svenskt perspektiv då spelursbyggeriet inte var ett lokalt fenomen, utan ett hantverk som rörde sig över gränserna.

⁴ Eva Helenius-Öberg, ”Svenskt instrumentmakeri 1720-1800. En preliminär översikt”, *Svensk Tidskrift För Musikforskning* 59,1 (1977), 5–43, samt Eva Helenius-Öberg, ”Övrig instrumenttillverkning”, i *Musiken i Sverige*, vol. 2, *Friløstid och gustaviansk tid 1720–1810*, red. av Leif Jonsson och Anna Ivarsdotter (Stockholm: Fischer, 1993), s. 183–88.

⁵ Bjørn Bratsberg, ”Programmert interpretasjon. Serinetten som kilde til 1700-tallets musikalske fremførelsespraksis”, licentiatavhandling (Göteborgs universitet, 2014).

⁶ Andreas Kilström, ”Fløjtur, äldre mekaniska musikinstrument och deras oppförandepraxis”, C-uppsats i musikvetenskap (Stockholms universitet, 1983).

⁷ Jan Jacob Leonard Haspels, *Automatic Musical Instruments: Their Mechanics and Their Music 1580–1820 = Automatische Muziekinstrumenten: Hun Mechaniek En Muziek 1580–1820* (Utrecht: Nirota, 1987).

⁸ Emily Joye Baines, ”The Ghost in the Machine: The Role of Mechanical Musical Instruments as Primary Sources for Eighteenth-Century Performance Practice in England, and an Examination of the Style(s) Contained Therein”, Dissertation (Guildhall School of Music & Drama, London, 2017). <https://openaccess.city.ac.uk/id/eprint/23095>

⁹ Särskilt bör nämnas Arthur W. J. G. Ord-Hume, *Automatic Organs: A Guide to Orchestrions, Barrel Organs, Fairground, Dancehall & Street Organs Including Organettes* (Atglen, PA: Schiffer, 2007); Herbert Heyde, *Musikinstrumentenbau in Preussen* (Tutzing: Hans Schneider, 1994); Silke Kiesant, *Prunkuhren am Brandenburgisch-Preussischen Hof im 18. Jahrhundert: Mit einem Katalog Ausgewählter Uhren Friedrichs II. und Friedrich Wilhelms II. von Preußen* (Petersberg: Imhof, 2013); Herbert Jüttemann, *Mechanische Musikinstrumente: Einführung in Technik und Geschichte*, Fachbuchreihe Das Musikinstrument, 45 (Frankfurt/M.: Bochinsky, 1987).

Föreliggande artikel utgår från den inventering och dokumentation av spelur byggda av Pehr Strand som författaren genomförde 2014–15, under rubriken ”Speluret i Sverige”, finansierad av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, samt forskningsprojektet ”Stiftvalsen som musikarkiv” (2018–2020), finansierat av Riksbankens jubileumsfond.

Orgel- och spelursbyggaren Pehr Strand

”Herr *Strand* är en märkelig Instrumentmakare, som nu (d. 1 Febr. 1797) redan förfärdigat 14 Spel-Ur, de flesta efter Berlinske Methoden, såsom Fleute-traversier.”¹⁰ Denna korta beskrivning från slutet av 1700-talet är hämtad från Pehr Thams (1737–1820) reseskildring ”ifrån Westergöthland til Stockholm, gjord åren 1796 och 1797”. Thams, med ett stort intresse för historia och arkeologi, följde tidens praxis med reseskildringar. Han var hovintendent och rörde sig i kretsarna där Strands spelur senare kom att bli populära. Thams karaktärisering av Strands stil som varande i enlighet med den ”Berlinske Methoden” är en viktig samtida iakttagelse som även bekräftas av hantverket i Strands spelur. Detta återkommer vi till.

Pehr (Petrus/Petter/Per) Strand föddes i Arnäs församling, strax utanför Örn-sköldsvik i Ångermanland.¹¹ Hans födelse och dop finns inte noterade i kyrkoböckerna. När han senare återfinns i församlingens husförhörslängder tillsammans med sin familj, så är hans födelsedatum inte möjligt att otvetydigt fastställa. I litteraturen förekommer ofta 1756 som födelseår, ibland preciserat till den 15 januari, men någon källa för detta har inte anförts. I Strands bouppteckning anges dock att ”Orgelbyggeri Directeuren Pehr Strand” var 68 år gammal när han avled den 19 augusti 1826.¹² Ännu mera precis är angivelsen i notisen den 8 september i *Post- och Inrikes Tidningar*¹³ där det konstateras att Strand var 68 ½ år gammal då han avled. Dessa uppgifter pekar entydigt på att Strand föddes 1758, troligen i januari.

¹⁰ Pehr Thams, *Anteckningar under och i Anledning af en Resa ifrån Westergöthland til Stockholm, Gjord Åren 1796 och 1797: Notes Made during a Journey from Westergöthland to Stockholm in the Years 1796 and 1797* (Stockholm: Rediviva, 1980), s. 78.

¹¹ För en introduktion till Pehr Strand se Johan Norrback, ”The Pinned Barrel as Music Archive”, i *A Festschrift for Prof. Kerala J. Snyder* (Göteborg: Göteborgs universitetsbibliotek, 2019). [Crossref](#) [hämtad 18 januari 2021].

¹² Stockholms stadsarkiv (SSA), Justitiekollegium 1637–1856, Förmyndarkammaren 1667–1924, Rådhusrättens 1:a avdelning 1850-1924, Bouppteckningar (1827) F 1 A/449, bild 27–37.

¹³ *Post- och Inrikes Tidningar*; 8 september 1826. Tillgänglig i <https://tidningar.kb.se/> [hämtad 18 januari 2021]

Pehr Strands far var båtsman, vilket innebar att han periodvis tjänstgjorde i den svenska örlogsflottan. Med detta följde rätten till ett båtsmanstorp som tillhandahölls av ett antal gårdar i hemförsamlingen. Pehr växte alltså upp under ganska enkla förhållanden i båtsmanstorp, och flyttade som ung till Stockholm för att bli bildhuggare. Från 1777 gick han i lära hos en av de främsta bildhuggarna i Stockholm, Johan Ljung (1717–1787). Johan Ljung arbetade bland annat med utsmyckningen av Kungliga slottet i Stockholm.¹⁴ I oktober 1784 gifte sig Pehr Strand med Rebecca Nordström.¹⁵ Pehr och Rebecca Strand fick sju barn men endast tre levde till vuxen ålder: Jonas Samuel (1786–1860), verksam som organist och orgelbyggare i Vingåker; Pehr Zacharias (1797–1844), efterträdde sin far som orgelbyggare och som kom att driva utvecklingen av svenskt orgelbyggeri framåt; och Magdalena Henriette (1800–1884).

Pehr Strand utbildade sig alltså till bildhuggare, men fick snart flera strängar på sin lyra. Han är idag kanske främst känd som orgel- och spelursbyggare. Väl känt är att han 1791 ansökte om privilegium att få tillverka spelur med valsar.¹⁶ I ansökan intygas att han har nödvändiga kunskaper för detta, men tyvärr saknas originalhandlingar som visar var han lärt sig detta hantverk. En rimlig förklaring är att han lärde sig det finmekaniska hantverket hos någon etablerad urmakare i Stockholm. Något som tyder på det är att det i privilegiebeslutet konstateras att Strand lovar att inte själv tillverka urverken till speluren utan vända sig till någon etablerad mästare. Det kan ha varit en medveten taktik för att förekomma kritik från urmakarmästare om att han inkräktade på deras område. Vissa av speluren är dock på urtavlan signerade Pehr eller Petter Strand. Eventuellt kan detta betyda att de i sin helhet är tillverkade senare, när Strand etablerat sig och när urmakarämbetet försvagats, vilket skedde mot slutet av 1700-talet.¹⁷ Ett belägg för att Strand kunde bygga urverk är en signerad vägghängs pendyl, en gåva till dottern Henriette, som fortfarande finns i släktens ägo. Att signera urtavlan på en liten vägghängs pendyl han själv inte byggt vore förvånande.

Mindre känt har det varit att Strand även ansökt om och beviljats ytterligare ett privilegium. Det gällde korkskäreri, och den verksamheten kom att bedrivas paral-

¹⁴ För en översikt över Ljungs verksamhet se Hertha Boman, "Två Stockholmskonstnärer på 1700-talet. Ornamentbildhuggarna Johan Ljung och Pehr Ljung", *Sankt Eriks Årsbok*, 1964, 41–78.

¹⁵ SSA, Klara kyrkoarkiv, Lysnings- och vigselböcker, E I:3 (1773–1790), bild 61.

¹⁶ "drifva en Fabrique til förfärdigande af Musicaliske Spel-uhr". Riksarkivet, Stockholm, Kommerskollegium, Konzept (huvudserie), B II a:46.

¹⁷ För en översikt över skräväsens uppgång och fall ur ett Stockholmsperspektiv se Åke Abrahamsson, "Gå på skrå - En Historisk Återvandring", *Sankt Eriks Årsbok*, 2000, 13–34. För instrumentbyggeriet se Helenius-Öberg, "Svenskt instrumentmakeri" och samma författares doktorsavhandling, *Svenskt Klavikordbygge 1720–1820* (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1986).

Bildtext 1. Speluret på Lövstabruks herrgård. Urtavlan signerad "P; Strand Stockholm". Foto: Johan Norrback.

Bildtext 2: Orgeln i Arnäs kyrka, byggd av Pehr Strand (1808). Foto: Johan Norrback.

Bildtext 3. Väggar signerat "Pehr Strand Stockholm". Har sannolikt tillhört Henriette Löfman, född Strand. Foto: Johan Norrback.

lellt med hans lacktillverkning.¹⁸ Lacktillverkningen verkar inte ha krävt tillstånd, varför någon privilegieansökan från Strand inte finns för den verksamheten. Om det är fråga om lack för sigill eller för målning klargörs inte, men möjligen gäller det sigillack. Sådan tillverkning finns beskriven, medan lack för målning troligen tillverkades av hantverkaren själv efter behov.¹⁹ Hur korkskäreriet samverkar med övriga verksamheter är oklart men tillsammans med sigillacktillverkning verkar de ha utgjort sidoinkomster då dessa hantverk inte behövs för spelurstillverkning.

¹⁸ "2 September 1789. Uti ingifwen Skrift anhölt ... om Tillstånd att, jemte Lacktillverkningen, äfwen få drifwa Korkskärer." SSA, Hall- och manufakturätten, Privilegieböcker [sic!], E 3:4 (1757–1767), s. 254.

¹⁹ Se Irene Sigurdsson, "Manufakturerna i Stockholm år 1740", *Stadsvandringar*, 5 (Stockholm: Stockholms stadsmuseum, 1982), 9–29 (s. 23–25).

Utöver spelurstillverkningen är Strand i Sverige bäst känd som orgelbyggare. Den ljudalstrande delen i ett spelur med pipor, ett flöjtur, är i praktiken en liten orgel, så hantverket är i stor utsträckning detsamma. Redan 1789 anges han som byggare av orgeln i Tysslinge kyrka strax väster om Örebro.²⁰ Var han lärde sig orgelbyggerhantverket är inte heller känt, men stilistiskt ansluter han till det som kallas Stockholmsskolan inom det svenska orgelbyggeriet, med företrädare som Jonas Gren (1715–65), Petter Strähle (1720–65) och Olof Schwan (1744–1812). Den äldsta bevarade orgeln av Pehr Strand finns i Sundal-Ryrs gamla kyrka i Dalsland. Det är en liten kammarorgel med tre stämmor, byggd 1795 och signerad inne i väderlådan, på vilken alla pipor står uppställda. Allt som allt byggde Strand ett trettiotal orglar. Det var förmodligen särskilt hedersamt för honom att han fick uppdraget att bygga en ny orgel åt hemförsamlingen Arnäs strax utanför Örnköldsvik. Orgeln stod målad och klar 1808.²¹

Ur källorna framträder en bild av lärlingen, sedermera direktören, Pehr Strand som en driftig person med många olika kompetenser. Mot slutet av hans karriär växte också verkstaden, och enligt dokumentationen i Fabriksberättelserna på Stockholms stadsarkiv hade han flest anställda år 1819. Då var han registrerad både under Urfabriker och Musikaliska instrumentmakare, och antal arbetare var 7 respektive 8, totalt 15 personer.²² Strands första utbildning hos bildhuggaren Ljung gav honom också tillgång till ett kontaktnät där hans kommande kunder bland kungligheter, adel och bruksägare återfanns.

Speluret på Lövstabruks herrgård och den "Berlinske Methoden"

I stora salen på andra våningen i herrgården i Lövstabruk finner vi det vackra golvuret, med tydliga gustavianska drag i utsmyckningen av urfodralet. Urtavlan är signerad "P; Strand Stockholm", och speluret är signerat på spåntluckan 1795.²³ Detta spelur är ovanligt såtillvida att en av de två stämmorna består av metallpipor. Vanligtvis är alla pipor gjorda av trä. Att en stämma var tillverkad i metall antyder att priset bör ha varit betydligt högre än motsvarande spelur med endast träpipor. Speluret kom till Lövstabruk relativt sent, och fanns inte på herrgården under 1700-talet. När herrgården ägdes av Louis De Geer (1887–1953)

²⁰ Carl Theodor Söderberg, *Matrikel öfver folkskolelärare-, klockare- och organist-beställningarne inom Strengnäs stift med afseende på boställen och lönevilkor; innefattande jemväl orgelverkens ålder, storlek och beskaffenhet* (Nyköping, 1851), s. 18, samt Einar Erici och R. Axel Unnerbäck, *Orgelinventarium: bevarade klassiska kyrkorglar i Sverige* (Stockholm: Proprius, 1988), s. 495.

²¹ Se dokumentationen i Härnösands landsarkiv (HLA), Arnäs kyrkoarkiv, Sockenstämmoprotokoll, K I a:1 (1806–1841), bilderna 6ff.

²² SSA, Hall- och manufakturrätten, Fabriksberättelser, B III: 42 (1819).

²³ Pehr Strand, golvur med musikverk (flöjtur), 1795, Lövstabruk herrgård, Lövstabruk.

köpte han, enligt uppgift,²⁴ speluret till Lövstabruk. Detta är också förklaringen till att något spelur inte återfinns i bouppteckningarna kring 1800, vilket man väl kunde förvänta sig. Familjen De Geer hade nämligen en fin samling musikalier, en vanlig företeelse bland familjer med musikaliskt kunnande och intresse, precis den målgrupp Strand hade för sina spelur.²⁵ Även om speluret som nu står på Lövstabruks herrgård inte kan knytas till någon av ägarna kring 1800, så ger det oss en inblick i samtidens användande av speluren, vilket vi återkommer till nedan. Den förste ägaren till speluret bör troligen ha varit någon ur samma sociala kretsar som De Geer.

Thams ovan citerade karaktärisering av Strands hantverk som enligt den ”Berlinske Methoden, såsom Fleute-traversierer” är passande, då den andra hälften av piporna i speluret är byggda något vidare mot toppen av pipan. En sådan pipa får en lätt strykande ton som påminner om den då så populära traversflöjten. En sådan flöjt var i äldre tider byggd i trä och föregångare till dagens tvärflöjt, byggd i metall. Men det mekaniska spelverket i speluren har dessutom stora likheter med spelverken i spelur byggda av Christian Ernst Kleemeyer (1739–99). Kleemeyer var hovurmakare i Berlin hos Fredrik II (1712–86). Den preussiske kungen spelade själv traversflöjt och försökte även etablera Berlin som ett nav för spelurstillverkning genom att rekrytera framstående byggare.²⁶ Kontakterna mellan Berlin och Stockholm var även personifierade genom drottning Lovisa Ulrika (1720–82), Fredriks syster. Lovisa Ulrika fick dessutom 1781, trettio år efter hennes kröning, ett spelur i gåva av sin bror.²⁷ Gåvan, kanske för att fira jubileet, påvisar spelurets popularitet i högreståndskretsar och vid hovet samt kopplingarna mellan Berlin och Stockholm även avseende själva hantverket.

Likheterna mellan Strands och Klemeyers spelur är alltså stora med avseende på det mekaniska, men vissa särdrag skiljer dem åt som t.ex. formen på urfodren och vissa tydliga märkningar på de klemeyerska uren. På Strands spelur återfinns dessutom en stor del svensk samtida musik, vilken troligen inte var tillgänglig i Berlin. Frågan om varför Strands spelverk har vissa likheter med Klemeyers är dock intressant. Genom strikta regelverk i merkantilistisk anda försökte man försäkra sig om att hantverk och produktion förblev inhemsk och för att därmed

²⁴ Mejlkorrespondens (2017-12-25) mellan författaren och Louis De Geer (1944–), Sunnanå.

²⁵ Se Albert Dunning, ”Die De Geer’schen Musikalien in Leufsta”, *Svensk tidskrift för musikforskning*, 48 (1966), 187–210, samt Åke Vretblad, ”Charles de Geers samling av musikalier i Leufsta bruk”, *Svensk tidskrift för musikforskning*, 37 (1955), 156–160.

²⁶ Se Silke Kiesant, *Prunkuhren am brandenburgisch-preussischen Hof im 18. Jahrhundert: mit einem Katalog ausgewählter Uhren Friedrichs II. und Friedrich Wilhelms II. von Preußen* (Petersberg: Imhof, 2013).

²⁷ Kiesant, *Prunkuhren*, 161. Speluret finns numera utställt på Nationalmuseum i Stockholm (signum NMK 7/2004).

stärka landets ekonomi. Import av föremål kunde tillåtas, men krävde tillstånd. Ett exempel på hur instrumentmakare kunde få tillstånd till detta ges i Eva Helenius-Öbergs arbete om "Svenskt instrumentmakeri 1720–1800".²⁸ Särskilt intressant är det ärende från 1771 där möbelhandlaren Carl Adolph Grevesmühl (1744–1827) för Johann Christian Knoops (ca 1733–1808) räkning ansökte om tillstånd att föra in ett spelur från Danzig för att utgöra modell för tillverkningen av spelur.²⁹ Ansökan avslogs. Detta exempel ger oss en möjlig förklaring till hur Strand tjugo år senare kunde få tillgång till en modell för sin egen spelurstillverkning. Det vill säga: antingen hade han tillgång till ett spelur i Stockholm, byggt av Kleemeyer, att använda som förebild, eller så fick han via import enligt gällande föreskrifter tillgång till en förlaga. Några uppgifter om att han rest till Berlin för att lära sig hantverket har vi nämligen inte, även om det framförs i litteraturen³⁰, varför hypotesen om en importerad förlaga tillsvidare får utgöra förklaringsmodellen. Hantverket kan Strand knappast ha lärt sig på egen hand men vilka eventuella samarbeten han hade med urmakare i Stockholm är i nuläget oklart. Kontakter mellan olika hantverkare i Stockholm borde därför kartläggas, där bouppteckningar utgör en bra utgångspunkt då ekonomiska kopplingar ofta återfinns i redovisningen av dödsboets skulder och fordringar.

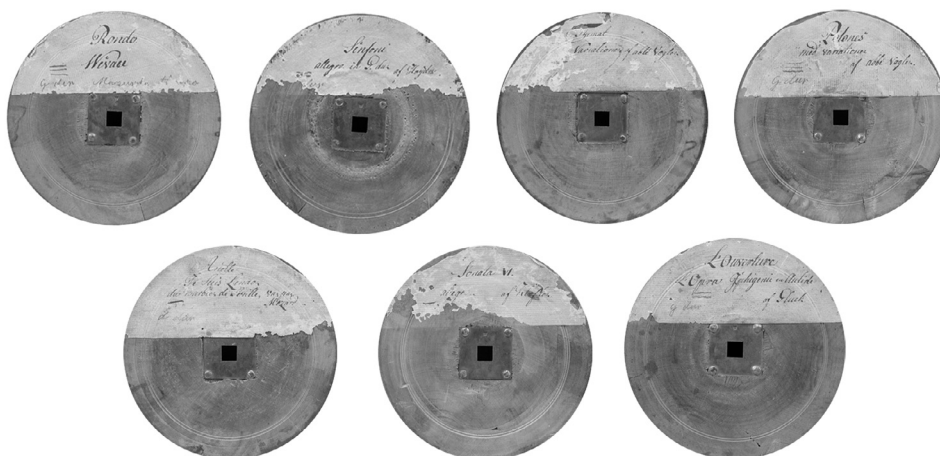
Musiken på speluret på Lövestabruk

Till speluret finns sju stiftvalsar bevarade. Ibland signerade Strand sina stiftvalsar med en kallstämpel, "P: Strand", i nederkant på stiftvalsens titelsida. Vanligtvis återfinns då även två svarvade spår, rillor, på samma sida. På stiftvalsarna på Lövestabruk finner vi endast de två svarvade spåren. I övrigt är etiketterna och handstilen typisk för andra spelur signerade av Strand, liksom stiftvalsarnas konstruktion och dimensioner. Alla etiketter är fullt läsbara. Utifrån denna information kan alla musikaliska verk på stiftvalsarna, utom två, identifieras. De två verk som inte kan identifieras enbart på basis av information på etiketterna är i ena fallet av en anonym kompositör och i det andra fallet med en titel alltför generell i förhållande till Joseph Haydns (1732–1809) omfattande symfoniska produktion – angivelsen en allegrosats i G-dur ur en symfoni av Haydn ger mer än tio möjliga symfonier att undersöka. Spelverket är för tillfället inte i funktion, vilket innebär att det inte heller är möjligt att identifiera musiken genom att lyssna på den. I övrigt är hela

²⁸ Helenius-Öberg, "Svenskt instrumentmakeri", särskilt s. 13ff.

²⁹ Helenius-Öberg, "Svenskt instrumentmakeri", s. 36.

³⁰ Axel Unnerbäck, "Pehr Zacharias Strand", *Svenskt biografiskt lexikon*. <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/20320> [hämtad 18 januari 2021]

Bildtext 4. Nammetiketter på de sju stiftvalsarna. Foto: Johan Norrback.

mekaniken intakt, varför speluret skulle kunna göras spelbart med hjälp av adekvat hantverkskompetens.

Musiken i övrigt består av tidstypisk musik. Två stiftvalsar innehåller musik av Georg Joseph (abbé) Vogler (1749–1814) medan övriga har musik av Wolfgang Amadeus Mozart (1756–91) och Christoph Willibald Gluck (1714–87) samt tidigare nämnde Haydn. Särskilt intressant är en titel av Johann Friedrich Klöffler (1725–90), en sällan återkommande kompositör på stiftvalsarna.

Abbé Vogler var en välkänd person i Stockholm och Sverige. Han kallades till hovet i Stockholm 1786 för att leda musiken vid operan och utbilda musiker. Detta gjorde han 1786–99 (med ett års uppehåll i samband Gustaf III:s död). I övrigt var Vogler känd som orgelimpromvisatör med tonmålningar av krigsscener och åskväder. På speluret på Lövstabruk är han representerad med två variationsverk: ”Tema med variationer” och ”Polonäs med variationer”. Variationsverken var populära vid denna tid, och förekom flitigt i notutgåvor som *Musikaliskt Tids-*

Tabell 1: Kompositörer och stiftvalsar

Kompositör	Stiftvalsar
Anonym	1
Joseph Haydn	1
Georg Joseph (abbé) Vogler	2
Wolfgang Amadeus Mozart	1
Christoph Willibald Gluck	1
Johann Friedrich Klöffler	1

fördrif, utgiven mellan 1789 och 1834. *Musikaliskt Tidsfördrif* innehöll musik anpassad för klaver, där målgruppen var den växande skaran av amatörmusiker i högreståndsmiljöer. Utgivare var Olof Åhlström (1756–1835) som hade privilegium på nottryck vid den här tiden. Med *Musikaliskt Tidsfördrif* och *Skaldestycken satte i musik* (1794–1823) blev Åhlströms musikutgivning normerande för de högre stånden som prenumererade på musikhäftena, i princip samma kundkrets som speluren hade. *Musikaliskt Tidsfördrif* utgör därmed ett viktigt referensmaterial för att undersöka frågan om huruvida ett musikstycke var väl känt i Sverige. Ovanliga musikstycken kan i bästa fall ge en ledtråd till proveniensens om det kan sammankopplas med andra privata samlingar, liknande den De Geerska. Titeln ”Thema med variationer”, och varianter på detta återfinns i *Musikaliskt Tidsfördrif* årgångarna 1789, 1791 och 1807. En ”Polonoise” återfinns vi i årgång 1792, men inte med variationer.

Mozart var mycket populär även i Sverige. På speluren är hans musik flitigt förekommande, likaså i *Musikaliskt Tidsfördrif*. Variationerna över arian ur operan *Barberaren i Sevilla* är ett verk för klaver av Mozart, publicerat 1778. Arian är inte komponerad av Mozart själv, utan tagen ur en opera av Friedrich Ludwig Benda (1752–92). Melodin till arian ”Je suis Lindor” i Bendas opera är troligen komponerad av en tredje person, Antoine-Laurent Baudrons (1742–1834). Mozarts

The image shows a page of handwritten musical notation for a piano piece. At the top, it is titled "MUSIKALISKT TIDSFÖRDRIF." with "Ar 1792." and "76" written above it. The tempo is marked "Allegretto." and the number "N° 19. 20. 21." is written below. The piece is identified as an "Ariette" from "Je suis Lindor du Barbier de Seville" by Mozart. The notation consists of five systems of music, each with a treble and bass clef staff. The first system is in 4/4 time. The second system is in 2/4 time and is marked "Var." (Variation). The third system is in 4/4 time and includes dynamic markings "f" and "p". The fourth system is in 4/4 time and also includes "f" and "p" markings. The fifth system is in 4/4 time and includes "f" and "p" markings. The notation is dense and characteristic of the late 18th century.

Bildtext 5. ”Je suis Lindor” ur *Musikaliskt Tidsfördrif* 1792. Ur Herbert Blomstedt Collection, Göteborgs universitetsbibliotek.

variationsverk för klaver återfinns vi i årgång 1792 av *Musikaliskt Tidsfördrif*. Variationerna verkar dessutom ha återgetts av Åhlström i *Musikaliskt Tidsfördrif* i det närmaste exakt efter någon samtida tryckt förlaga, vilket var fullt möjligt i en tid innan upphovsrättigheter reglerats.

På en av stiftvalsarna finner vi ”Sonata VI”, ett i Sverige sällsynt verk av Johann Friedrich Klöffler. Denne Klöffler var en produktiv kompositör och dirigent vid hovet i Steinfurt. Han gjorde flera konsertresor, och verkar ha rönt uppskattning i Stockholm eftersom han 1773 blev medlem av sällskapet *Utile Dulci*.³¹ Sällskapet bildades 1766 och var en föregångare till flera av de svenska akademierna. Sedan Kungliga musikaliska akademien bildats 1771 och Svenska akademien 1786 tycktes dessa akademier ha ersatt *Utile Dulcis* verksamhet. Sällskapet upphörde 1796. Sonata VI av Klöffler är såtillvida unikt då verket, som ingår i en utgåva om sex sonater för cembalo, endast finns registrerad i tre musikbibliotek.³² Sonaterna gavs ut i Amsterdam ca 1774 av den kände musikförläggaren Johann Julius Hummel (1728–98). Det fanns flera personer i Sverige som under sina utlandsresor köpte noter och tog med dem hem till bl.a. *Utile Dulci*. En sådan var Patrick Alströmer (1733–1804), bland annat direktör i Ostindiska kompaniet och medgrundare av *Utile Dulci* och senare även Kungliga musikaliska akademien. En annan var Carl Fredrik Fredenheim (1748–1803). I den fredenheimska musiksamlingen, numera på Universitetsbiblioteket i Göteborg, ingår ett vackert originaltryck av Klöfflers sonater.³³ Dock finns inte sonaterna återgivna i *Musikaliskt Tidsfördrif* varför källan till arrangemanget på stiftvalsen i Lövestabruk mycket väl kan härröra från kretsen kring Fredenheim eller någon annan medlem i *Utile Dulci*. Dock bör noteras att det i Carl Fredrik Fredenheims bouppteckning från 1803 inte upptas något spelur, och att speluret på Lövestabruk därmed inte kan kopplas till Fredenheim.³⁴

På den sjunde och sista stiftvalsen finner vi ett stycke som kan karaktäriseras som nummer ett på svensktoppen för spelur kring 1800. Av de sjutton spelur av Strand som jag undersökt innehåller nio av dem musiken till Ouvertyren till operan *Ifigenia i Aulis* av Christoph Willibald Gluck. Operan uruppfördes i Paris 1774 och dess popularitet i Stockholm bekräftas av att operan sattes upp årligen mel-

³¹ En innehållsrik beskrivning av sällskapets verksamhet, särskilt med hänseende till musiken, finns i Veslemøy Heintz, ”Sällskapet *Utile Dulci* och dess musikbibliotek”, *Dokumenterat. Bulletin Från Musik- och Teaterbiblioteket*, 43 (2011), s. 7–15.

³² Enligt förteckningen i Répertoire International des Sources Musicales (RISM). <https://opac.rism.info/search?id=00000990033748> [hämtad 18 januari 2021]

³³ Fredenheims notsamling tillhör den omfattande samling som dirigenten Herbert Blomstedt (1927–) donerat till Göteborgs universitetsbibliotek. Ett exemplar av Klöfflers sonater ingår i samlingen som inte är förtecknad i RISM.

³⁴ Svea Hovrätt, Adliga bouppteckningar, EIXb:166 (1803), bild 2900 / nr 24. Att fastställa proveniensens av speluret på Lövestabruk genom auktionsverk är mycket svårt då arkiven inte är offentliga.

Bildtext 6: Johann Friedrich Klöffler: Sonata VI. Ur Herbert Blomstedt Collection, Göteborgs universitetsbibliotek.]

lan 1778 och 1824.³⁵ Overtyren finns återgiven för klaver i *Musikaliskt Tidsfördrif* 1794, vilket inte är förvånande med tanke på musikens oerhörda popularitet.

Musiken på speluret på Lövstabruks herrgård är representativ för vad man i dessa kretsar lyssnade på. Huvudsakligen är det musik av de välkända kompositörerna och musikerna i Stockholm. Här kan Klöffler sägas utgöra avvikelser från den gängse repertoaren. I andra spelur finns det andra exempel på ovanliga namn: "Skallatty" (Domenico Scarlatti [1685–1757]), "Giornovich" (Giovanni Giornovich [1747–1804]) och "Kodlofsky". "Kodlofsky" anges som kompositör till en opera med titeln "Lodoiskan". I S:t Petersburg verkade Osip Antonovich Kozlovsky (1757–1831) som kompositör vid hovet. Han har inte skrivit någon opera med angivet tema. Däremot har Rodolphe Kreutzer (1766–1831) skrivit en opera med det namnet, vilken uppfördes i Stockholm 1795, varför "Kodlofsky" verkar ha sammanblandats med Rodolphe Kreutzer. Dessa exempel på ovanliga kompositörer med liten spridning i Sverige kan kanske ses som exempel där en köpare önskat ett specifikt musikstycke till sitt spelur. Att Strand själv skulle ha föreslagit dessa kompositörer är nog inte

³⁵ Fredrik August Dahlgren, *Förteckning öfver svenska skådespel uppförda på Stockholms theatrar 1737-1863 och Kongl. theatrarnes personal 1773-1863 med flera anteckningar* (Stockholm, 1866), s. 251.

Bildtext 7. "Iphigenie uti Auliden" ur Musikaliskt Tidsfördrif 1794. Ur Herbert Blomstedt Collection, Göteborgs universitetsbibliotek.

troligt då han själv inte var musiker. Hur och när hans två musikaliska söner, födda 1786 respektive 1797, bidrog i verkstaden är oklart. Jonas Samuel beskrivs dock som både musiker och byggare och Pehr Zacharias tog över faderns verkstad 1724.

I några få fall finns det exempel på melodier till skillingtryck, dansmusik (kontradanser och menuetter) och psalmer. Att det inte förekommer fler psalmer på de strandska speluren är intressant då det verkar ha varit raka motsatsen i den norska traditionen, där det huvudsakligen är psalmmelodier på speluren.³⁶ En eventuell förklaring till dessa skillnader får framtida forskning försöka finna.

Något om bruket av speluren

Hur användes speluren? Var de främst statussymboler eller uppfattades de som musikframföranden i en tid innan teknik för inspelning av musik fanns? I bouppteckningarna listas speluren ofta i samma kategori som möbler och kan därmed ge oss viss information om bruket utifrån placeringen i huset även om rummets bruk inte alltid är entydiga baserat på benämningen. Ibland sorteras uppteckningarna enligt

³⁶ Mats Krouthén, "Ikke bare tikk-takk. Om spilleur, makt og prakt i det norske lydlandskapet 1700-1900", i *Norges lyder. Stabursklokker og storbykakofoni*, red. av Frank Meyer, Skrifter fra Norsk lokalhistorisk institutt, 45 (Oslo: NLI, 2018), s. 52.

varje föremåls placering i rummen. I t.ex. Christina (född Wittfooth) och Samuel af Ugglas respektive bouppteckningar (Stockholm, 1811 och 1812) framgår det att speluret var placerat i "Mat Salen".³⁷ I en bevarad inventariebok från 1845 över lös-egendomen på Sölje bruk, söder om Arvika, finner vi detaljerad information rum för rum.³⁸ Familjen Nordström verkar ha haft ett aktivt musikliv för i förteckningen återfinns en orgel, två pianon, en gitarr, ett "Spelur, med tillbehör". Speluret stod i "Lilla Förmaket". Här fanns även ett "Fortepiano", en "Gitarr" samt ett "Notskåp med musikalier". Notskåpet, det svårflyttade pianot och antalet instrument antyder att det varit något av ett musikrum, ett musikaliskt nav för familjen Nordström.

Automatiska spelverk byggdes också in i andra typer av möbler såsom skåp och skrivpulpeter. Dessutom finns det i Scenkonstmuseets instrumentsamling två spinnrockar med inbyggt spelverk.³⁹ Med ett litet vred kunde man låta spinnrockens trampa driva även ett litet spelverk, inklusive pipor och bälg. På så sätt kunde man få musik till arbetet, ett av de vanligaste bruken av musik.

Tidigare nämnde Johan Christian Knoop reste periodvis runt i landet och förevisade sitt spelur mot inträde. Vi har notiser om dessa förevisningar i dags-tidningar från bland annat Göteborg, Karlskrona, Falun och Stockholm från pe-rioden 1769–91.⁴⁰ Här har vi tydliga exempel på när man aktivt lyssnar på ett spelur, mot betalning, vilket påminner om våra dagars konsertframträdanden. Från Knoops besök i Göteborg i juli 1774 finner vi tecken på en liten dispyt. Det verkar som om Knoop varit missnöjd med sitt besök, kanske var det få betalande. Knoop verkar ha framfört kritik, för ett genmäle publiceras veckan efter Knoops besök i Göteborgs Allehanda:

"Det är nästan obegripligt, hörde jag Hr Knoop säga, at et arbete som H:s Maj:t sjelf funnet värdt sin nådige attention, och som både i Stockholm och andre Rikets Städer af högre och lägre blifwet beundrat, ej kan winna Götheborgares upmärksamhet; Men wet, Hr Knoop! At Edert Ur, ehuru förträffeligt, hade det betydliga felet i Götheborg, at det war Swenskt och förfärdigat af Swensk man. I skullen intet hafwa satt sådant ut i edra intimationer. Jag gifbar, at I, som Fransos, Tysk, Italienare eller Ängelsman, stor sak hwad konst I medbragt, funnet bättre utkomst härstädes. Jag blygdes höra,

³⁷ Svea Hovrätt, Adliga bouppteckningar EIXb:188 (1811), bild 500 respektive EIXb:190 (1812), bild 1040. En systematisk undersökning av instrumentens placering i olika rum i högreståndsmiljöer skulle sannolikt bidra med ny information om bruket av dessa ur ett musiksociologiskt perspektiv.

³⁸ Värmlandsarkiv (VA), Sölje bruk (1828–1886). Speluret är numera utställt på Alsters herrgård utanför Karlstad.

³⁹ Inventarienummer M390 samt N67882. Båda är attribuerade till Pehr Strand.

⁴⁰ Se t.ex. Göteborgs Allehanda (16 juli, 1774); Carlsronas Weckoblad (3 januari, 1775); Fahlus Weckoblad (28 februari, 1789); Dagligt Allehanda (26 augusti, 1791). Tillgänglig på <https://tidningar.kb.se/> [hämtad 18 januari 2021]

at en av de minsta Städerna i granskapet wisat mera raisonabilité. [signatur] Svensk Slögde-Wän.”⁴¹

Denna notis ger oss ett viktigt samtida vittnesbörd om att även andra faktorer påverkar receptionen. I notisen nämns inte musiken över huvud taget, däremot spelurets ursprung, där göteborgarna på inget sätt var imponerade av det avancerade bygge ett spelur utgör. Här verkar importerade föremål värderas högre. Att Strands hantverk kategoriserades som byggt enligt traditionen i Berlin kan alltså ha haft betydelse för dess reception i Sverige.

Utifrån dessa arkivaliska uppgifter kan man säga att speluren användes i vardagen och till fest, i mångt och mycket på samma sätt som vi idag använder oss av musik. Men vi finner även publika tillställningar, något Johan Christian Knoops resor vittnar om. Det som på ett speciellt sätt kan komplettera dessa ofta ganska magra arkivkällor är samtida beskrivningar av annan art, där mer subjektiva reflektioner kommer till uttryck. En sökning på ordet ”spelur” i Litteraturbanken ger några träffar, där särskilt en text på ett tydligt sätt åskådliggör det subjektiva mottagandet. Malla Silfverstolpe skriver i sina memoarer:

”Malla omtalade icke sitt bref till Mörner och sin tvekan; men kl. 11 sedan alla tagit godnatt tog hon postväsknyckeln, gick upp till krogen och lade in i väskan det underliga brevet, som kanske innehöll hennes framtid! Hon återvände och tog med tillfredsställelse godnatt af sin mormor, som redan låg i deras samfällda kammare; hon ämnade nu uppfylla hennes innersta önskan och lade sig resignerad och lugn, som hon tyckte – men ingen sömn kom att stilla hennes oroligt klappande hjärta! I rummet voro två stående klockor, bara deras sekundknäpp oroade Malla, ännu mer då timmen slog, och den ena var ett spelur, som hvarje timme klingade länge, och för hvar gång tilltog Mallas ängslan. Hon tänkte på sin mosters åsikt, att man alltid borde anse hvad i allmänhet kallas *hazard* som en vink af Guds ledande hand, som styr och leder allt från det största till det minsta, att man därför i viktiga fall ej bör tro, att man själf kan styra utan med ödmjuk tillförsikt lämna sig till en högre makts afgörande, och hon lyddes efter posthornet som betydde väskans utlämnande. Ofta hade hon hört detta ljud då det tisdags- och fredagsnätter förkunnat efterlängtade bref – nu låg hon och väntade det som en dom öfver sig. Men det hördes icke och Mallas oro steg allt mer och mer. Hon kände nu så tydligt att hon ej kunde, ej borde lofva att framför alla andra älska Mörner. Längre kunde hon ej härda ut, kl. 4 steg hon sakta upp utan att väcka fru Rudbeck, tog tyst sina kläder, klädde sig hastigt i Majas kammare, och skyndade med postväsknyckeln till krogen. Hennes oro, att posten redan hämtat väskan var obeskriflig! Dock tänkte hon: är det så, så vill jag anse det som Guds vilja och rätta mig därefter. Men se! väskan låg kvar och

⁴¹ Götheborghs Allehanda (26 juli, 1774), s. 4. <https://tidningar.kb.se/> [hämtad 18 januari 2021]

det olyckliga brevet togs åter därur. På hemvägen i alléen hörde Malla posthornet – fem minuter senare hade brevet redan varit på väg!⁴²

Ljudet av posthornet, eller tystnaden när posthornet inte ljuder som väntat, spelar en viktig roll i ovanstående citat, liksom klockors tickande. Vi noterar att hon, sömlös av grubblerier, relaterar specifikt till ett spelur som tydligen spelade varje timme. Om speluret ifråga var ett stort golvur eller ett mindre bordsur som kunde ha ett klockspel framgår inte av texten, men att speluret spelade musik efter det den slagit timmen är tydligt. Ljudlandskapet kring sekelskiftet 1800 får genom sådana samtida skildringar en helt annan konkretion, och visar att beskrivningar av ljudlandskap spelar en viktig roll för vår förståelse av den immateriella sidan av både posthorn och spelur.

Gränssytor för samarbeten

Med Pehr Strand etablerades i Sverige en typ av spelursbygge med rötterna i den berlinska traditionen. Det berlinska speglas i de tekniska lösningarna i mekaniken och enligt Tham genom en speciell orgelstämma Strand använde sig av, nämligen traversflöjten. Det svenska karaktärsdraget är tydligt i den yttre gestaltning av speluren, starkt präglad av de gustavianska stilidealerna inom inredningsarkitekturen, och givetvis i musikvalet. Musik som framfördes i Stockholm kring sekelskiftet 1800 återkommer frekvent på stiftvalsarna. Detaljer om var Strand lärde sig det tekniska hantverket är fortfarande oklart, och vem som bidrog med arrangemang av musik för stiftvalsar är okänt. Ytterligare konkreta frågor som i skrivande stund är oklara för författaren är: Vad kostade ett spelur av Pehr Strand? Var det olika priser beroende på modell och antal stiftvalsar? Vem bestämde vilken musik som skulle programmeras på stiftvalsarna och vem programmerade musiken? Kunde man beställa nya stiftvalsar till uret vid ett senare tillfälle? Spelade man musiken bara när klockan slog timmen, eller använde man speluret vid andra tillfällen?

I arbetet med Pehr Strand och kontexten kring bevarade spelur i Sverige har dock nya uppgifter kontinuerligt hittats. Vad kan vi då finna i olika typer av källor? När det gäller bouppteckningar är läget gott i Sverige. De flesta är digitaliserade och därmed tillgängliga via Riksarkivets hemsida. Här finner man information om spelurens proveniens, ekonomiska värde vid bouppteckningen, och i viss utsträckning något om bruket genom placeringen i bostaden. Önskvärt vore att ha tillgång till ekonomiska räkenskaper i samma utsträckning, för att få en bild av inköpspris. Här är man beroende av yttre omständigheter, och i bästa fall tidi-

⁴² Malla Silfverstolpe, *Malla Montgomery-Silfverstolpes memoarer*, D. 2, 1804–1819 (Stockholm, 1909), s. 20–21.

gare forskning. I skrivande stund är inköpspris okänt för de bevarade speluren av Strand. Därmed kan heller ingen jämförelse göras mellan inköpspris och värdering vid bouppteckningen. Fanns det ett ekonomiskt värde i speluren eller var det andra värden som kom att styra huruvida speluren bevarats?

Även dagstidningar har digitaliserats i hög grad, och genom notiser och annonser kompletteras ibland bilden av bruket. Ett tekniskt problem är att optisk textigenkänning fungerar relativt dåligt i kombination med nötta blytyper i frakturstil i svensk dagspress kring 1800. Särskilt tydligt är det beträffande Pehr Strand och hans efternamn. En sökning på "Strand" ger många träffar som inte är ett namn, medan Strands samtida kollega Johan Christian Knoop (eller Knop, c. 1733–1808), och den ovanliga kombinationen av ett dubbelt "o" i efternamnet, ger en bättre träffbild. I dagspressen noteras även auktioner av dödsbon, och i vissa fall även lokaler där visning av objekt skedde. I det senare fallet, i kombination med bouppteckningar, kan man kanske skapa en bild av socioekonomiska relationer som hjälper till att tydliggöra kontakter mellan byggare, säljare och ibland köpare.

I exemplet ovan ur Malla Silfverstolpes memoarer ser vi att även litteraturen utgör en källa till forskningen kring speluren och deras bruk. Här är källor som Litteraturbanken ett ypperligt verktyg, särskilt då de texter de publicerar dessutom är korrekturlästa. Även Projekt Runeberg är en god resurs, men här är man beroende av andras insats beträffande korrekturläsning. Denna typ av källor har ett särskilt värde då de ger en bild av hur samtiden beskrev eller upplevde speluren. Även om miljöer inte är dokumentärt beskrivna så bygger de i någon mån på författarens eller andras relation till speluren.

I samband med dokumentationen av ett annat spelur av Strand har även samtida korrespondens visat sig innehålla ovärderlig information. Korrespondensen inbegriper inte ägaren, vilken endast omnämns och då även införskaffandet av speluret.⁴³ Att finna denna typ av information är ju i det närmaste omöjligt om det inte det sker av ett sammanträffande, eller genom tips från andra forskare.

Den språkteknologiska forskningen, t.ex. Språkbanken vid Göteborgs universitet, tillhandahåller viktiga resurser och verktyg för informationssökning. Sökfunktionen hos Litteraturbanken är ett sådant exempel. Med hjälp av Språkbankens verktyg Korp kan man söka i ett flertal korpusar, t.ex. digitaliserade svenska dagstidningar, och ur forskarens perspektiv är det att föredra att ha tillgång till en gemensam webbplats varifrån man kan söka i flera olika samlingar.

Ovan anförda exempel är några gränssytor som tydligt framträder. Syftet med denna artikel var bl.a. att tydliggöra dessa och därmed bjuda in till samarbete kring dessa. Troligen finns det fler. En utgångspunkt för ett sådant samarbete

⁴³ Se presentationen av det Bremerska speluret på <https://strand.dh.gu.se>.

kunde vara frågan om hur det ser ut i andra nordiska länder? Är denna materiella och musikaliska kultur representerad där, och hur ser det till exempel ut i de finländska herrgårds- och slottsmiljöerna, med tanke på den gemensamma historien?

* * *

När Pehr Strand 1824 överlät sin verkstad till sonen Pehr Zacharias, två år innan sin död, hade industrialismen vuxit sig stark på kontinenten och nya mekaniska musikinstrument utvecklades i rask takt. I och med nya och billigare tillverkningsmetoder kunde produkterna få en större spridning och därmed har tillgängligheten till musik för en bredare publik ökat dramatiskt. Bruket av musiken på speluren och dess efterföljare visar dock inga större avvikelser från hur vi idag använder musiken. Vi använder musik som rekreation, som bakgrund till olika sysslor och göromål, och vi lyssnar ibland mycket koncentrerat till en inspelning av ett musikstycke – det är i huvudsak reproduktionstekniken som utvecklats och förfinats.⁴⁴

En databas över Pehr Strands flöjtur finns tillgänglig på <http://strand.dh.gu.se>.

JOHAN NORRBACK (f. 1966). Organist och musikvetare, uppvuxen i Vasa, Finland. Efter studier vid Sibelius-Akademien i Helsingfors; påbyggnadsstudier vid Musikhögskolan i Göteborg; forskarutbildning i musikvetenskap vid Göteborgs universitet (2002); anställd som universitetslektor vid Högskolan för scen och musik, Göteborgs universitet. Forskningsintressen är Bach, 1700-talets musik, instrumentbygge och uppförandep Praxis. För tillfället bedriver han forskning om mekaniska instrument och musiken på dessa.

⁴⁴ Forskningen om Pehr Strand och hans spelur hade inte varit möjlig utan några specifika personers bidrag. Alf Åslund har följt mig på dokumentationsresor i fält och agerat pålitlig projektassistent i såväl slott som "koja"; Berit Ozolins stora erfarenhet från historiska arkiv har varit oumbärlig i arbetet med att tyda gamla handstilar; Mats Krouthéns och Niclas Fredriksson kunskap om mekaniska instrument respektive svenskt orgelbygge har likaså varit oumbärlig. Slutsatser och eventuella felaktigheter är dock författarens.

Progress or Mistake? The Introduction of Reindeer to Iceland

Unnur Birna Karlsdóttir, University of Iceland

Abstract: This article focuses on the ideas behind the introduction of reindeer to Iceland, how the Danish authorities played a role and the attitudes that prevailed among Icelanders towards this new species in Icelandic nature. The Danish authorities had reindeer exported from Finnmark in Norway to Iceland in the late eighteenth century. They adapted to the Icelandic environment and grew in numbers, except for the first imported little flock, which seems to have died out soon. The idea of bringing reindeer to Iceland came from a few Icelandic officials, who asked the Danish authorities for support. The reindeer kept themselves in the remote heaths and highlands in the districts where they roamed free from the beginning. Nevertheless, in harsh winters, they fled the highlands and came down to the lowlands to graze. This caused frustration among farmers, who complained to the authorities and demanded permission to hunt reindeer to defend their grazing land and obtain reindeer meat for their households.

Keywords: Reindeer; reindeer herding; reindeer husbandry; Iceland; Finnmark; Norway; Enlightenment; Sámi; moss; lichen.

Recommended citation: Karlsdóttir, Unnur Birna, 'Progress or Mistake? The Introduction of Reindeer to Iceland', *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 18 (2021). 104–126. <https://doi.org/10.7557/4.5682>

Copyright: © 2021 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Introduction

This article aims to analyse the ideas behind reindeer exporting from Norway to Iceland in the 1700s and the general conclusion on the matter a few years later, around 1800. The focus will be on the following questions: Was there an agreement between the authorities and local people? Was the undertaking supported

after reindeer had arrived in Iceland? In hindsight, was the introduction of reindeer to Iceland considered progress for the society or a mistake?

These questions have hitherto not been the focal point in writings about reindeer in Iceland. The history of the introduction of reindeer in Iceland has not been among the topics of earlier eighteenth-century history research. Historians in Iceland have not paid any attention to this subject until the author of this article got the opportunity to do such research in 2015–2019 and publish the results in Icelandic in a peer-reviewed book.¹ This article is an addition to that study.

The Danish authorities had some semi-domestic² reindeer brought from Norway to Iceland between 1771 and 1787. The existence of the reindeer in Iceland is a part of a familiar story in Man's relation to Nature, i.e. Man controls and changes

¹ The first detailed secondary sources on reindeer history in Iceland were written and published around the middle of the twentieth century, including short narratives about the introduction of reindeer in Iceland, see Helgi Valtýsson, *Á hreindýraslóðum: Örfatöftrar Íslands* (Akureyri: Norðri, 1945); Ólafur Þorvaldsson, *Hreindýr á Íslandi 1771–1960* (Reykjavík: Menningarsjóður, 1960). However, the complete history of reindeer in Iceland from the beginning until the recent years has not been a subject of academic history research until very recently, hitherto only available in Icelandic, see Unnur B. Karlsdóttir, *Örfahjörðin: Saga hreindýra á Íslandi* (Reykjavík: Sögufélag, 2019). Some aspects of the reindeer import to Iceland are discussed in one English publication within the humanities, see Karen Oslund, 'Nature in League with Man: Conceptualising and Transforming the Natural World in Eighteenth-Century Scandinavia', *Environment and History*, 10:3 (2004), 305–25. [Crossref](#); also, there has been a lot of interest in reindeer in Iceland within the natural sciences, e.g. in biology research in the last few decades. Some of its results on the natural habitat of reindeer in Iceland and the animal's habits and numbers, diseases, dispersion and means of survival are available in English, see three works by Skarphéðinn G. Þórisson: 'Status of Rangifer in Iceland', in *Proceedings of the Second International Reindeer/Caribou Symposium, 17–21 September 1979, Røros, Norway*, ed. by Eigil Reimers, Eldar Gaare and Sven Skjenneneberg (Trondheim: Direktoratet for vilt og ferskvannsfisk, 1980), pp. 766–70; 'The History of Reindeer in Iceland and Reindeer Study 1979–1981', *Rangifer*, 4:2 (1984), 22–38. [Crossref](#); 'Population Dynamics and Demography of Reindeer (*Rangifer tarandus* L.) on the East Iceland Highland Plateau 1940–2015: A Comparative Study of Two Herds' (master's thesis, The Agricultural University of Iceland, 2018). <http://hdl.handle.net/1946/30920>

² The terms *herding* and *husbandry* are used to describe and define the coexistence of humans and reindeer. Roughly speaking, the distinction is generally that herding refers to *semi-domesticated* daily caretaking of reindeer and moving along with the herd to its grasslands. It concerns the relationship between the herd and the herders, how they tend it, manage it, and use its produce. The herders move with their herd with the benefit and welfare of their animals in mind, as it goes hand in hand with their livelihood chances. The herd's prosperity and needs determine the herders' moves. They do not have a permanent residence but move according to the needs of the herd. *Husbandry* is a term used for the relationship between man and reindeer. The herd is a resource for its owner, as prey mainly, the animals roam free in their pastures and are seasonally hunted or gathered for slaughter and their products used. It is not a matter of following the herd to live by it on seasonal pastures, as in reindeer herding, see Bruce C. Forbes, 'The Challenges of Modernity for Reindeer Management in

the lives of animals and their habitats to serve his interests, whether it is a human life struggle or for other reasons. In the late nineteenth and early twentieth century, semi-domesticated reindeer were introduced in Alaska and South Georgia for reindeer herding, reindeer husbandry or as an animal of prey to hunt for food.³ However, the story that is the subject here happened over a century earlier, as the timeframe of this article is the eighteenth century.

This research builds on both primary and secondary sources. The primary sources are archival material from the late eighteenth century. The introduction of reindeer to Iceland is preserved in the National Archives of Iceland (Icelandic: Þjóðskjalasafn Íslands). These documents were created when Iceland was under Danish rule, and Icelanders received their higher education in Copenhagen. Some returned to Iceland for posts in the religious or secular sector, a few obtained positions in Denmark or Norway, at that time also under Danish rule.⁴ These are letters and reports sent between the officials in Iceland and the Danish authorities in Copenhagen and legal commands. Some of these documents were published in printed version in the nineteenth century.⁵

Could reindeer be the solution for Icelanders in times of difficulties?

Natural forces and their consequences hit people and livestock in Iceland hard in the eighteenth century, as the bishop Hannes Finnsson (1739–1796) describes in his late eighteenth-century essay about famine, hunger and epidemics in Iceland. He explains how the cold climate had repeatedly caused hardship, hunger and deaths of people and livestock, how eruptions poisoned grass and hay crops, add-

Northernmost Europe', in *Reindeer Management in Northernmost Europe*, ed. by Bruce C. Forbes and others, Ecological Studies, 184 (Heidelberg: Springer, 2006), pp. 14–21. [Crossref](#)

³ Several studies have dealt with the history of importation of semi-domestic reindeer from Norway and other reindeer herding areas in Eurasia, Alaska and other places in the nineteenth and the twentieth centuries, see e.g.: Bathseba Demuth, 'More Things on Heaven and Earth: Modernism and Reindeer in Chukotka and Alaska', *Northscapes: History, Technology, and the Making of Northern Environments*, ed. by Dolly Jørgensen and Sverker Sörlin (Vancouver: UBC Press, 2013), pp. 174–94; Darren Christie, 'Reindeer on South Georgia: Literature Review and Discussion of Management Options', <http://www.gov.gs/docsarchive/Environment/Invasive%20Species/South%20Georgia%20Reindeer%20Management.pdf> (accessed 16 June 2021).

⁴ On the political system and arrangements in the Nordic countries in the eighteenth century, see Harald Gustafsson, *Political Interaction in the Old Regime: Central Power and Local Society in the Eighteenth-Century Nordic States* (Lund: Lund University, 1994).

⁵ These printed publications are: *Lovsamling for Island*, ed. by Oddgeir Stephensen and Jón Sigurðsson, 21 vols. (Kjöbenhavn, 1853–89), III–VI (1854–56) and *Alþingisbækur Íslands*, 17 vols. (Reykjavík: Sögufélag, 1912–91), XVII: 1791–1800 (1991).

ing to the misery of humans and animals. In short, life in Iceland was a struggle for survival in a harsh environment in the middle of the North Atlantic Ocean. There were frequent climate extremities; sea ice filled up fjords and bays well into spring and even into summers. Such cold and rainy summers slowed down the growth of grass and ruined hay crops, leaving the livestock – sheep, horses and cows – victims of starvation in winter.⁶

Icelandic officials started to advocate that such hardships called for new ideas and methods in the coexistence of Man and Nature in Iceland. It was evident that Icelandic farmers needed more variety in their farming to survive. They should have some animals that could survive extreme winter better than the sheep. As history had shown, the sheep starved in bad years, with devastating consequences for the rural household that depended on them. Therefore, Icelandic farmers needed an animal that could survive without shelter and hay. Thus, the focus turned towards reindeer. Could reindeer live in Iceland? The Icelandic lawyer Páll Vídalín (1667–1727) was the first to put this thought in print in 1699, after some very harsh and cold years in Iceland. He suggested the export of horses from Iceland to sell abroad and use the profit to buy and import reindeer to Iceland.⁷

This idea lived on, but the focus shifted. Icelandic officials no longer considered how Icelanders themselves could finance the transfer of reindeer to Iceland. Instead, they pleaded to the Danish authorities to permit and pay all the cost of the pioneering experiment.⁸

In a letter to the ‘Rentukammer’ (Danish: Det kongelige rentekammer) in Copenhagen in 1747, Hans Wium (1715–1788), a bailiff (Icelandic: *sýslumaður*, Danish: *sysselmand*) in east Iceland, humbly asked the Danish Crown to transport reindeer to Iceland. It would be an experiment to see if they could survive and thrive in his country. His message to the Danish authorities was that the reindeer had better natural properties than the sheep to endure the harsh climate from which Icelanders and their livestock repeatedly suffered. The reindeer could provide meat and hides in times of climate hardships when herds of sheep died of hunger.⁹

⁶ *Hannes Finnsson: Mannfækkun af hallærum*, ed. by Jón Eyþórsson and Jóhannes Nordal (Reykjavík: Almenna bókafélagið, 1970), pp. 68–72.

⁷ *Udtag af afgangne Lavmand Povel Vidalins Afhandling om Islands Ophkomst under Titel Deo, Regi, Patriæ* (Sorøe: Jonas Lindgren, 1768), pp. 141–42. Páll Vídalín wrote *Deo, Regi, Patriæ* in Latin in 1699 and Jón Eiríksson republished it in Danish with additions in 1768.

⁸ Jón Vídalín, ‘Bréf frá Jóni biskupi Vídalín’, *Andvari: Tímarit hins íslenska þjóðvinafélags*, 39:1 (1914), 68–77 (p. 75); Jón Oddsson Hjaltalín, ‘Lýsing Kjósarsýslu 1746: Gerð samkvæmt fyrirskipun jústitsráðs Lafrentz heitins amtmanns til mín, dags. 11. október 1743’, *Landnám Ingólfs: Safn til sögu þess*, 3 vols. (Reykjavík: Félagið Ingólfur, 1935–40), III, pp. 25–34 (p. 31).

⁹ *Þjóðskjalasafn Íslands* (ÞÍ). Rentukammer 1928 B01/11–20. Hans Wium, 7. ágúst 1747; See also Birgir Thorlacius, ‘Um íslensk hreindýr’, *Freyr*, 56:8–9 (1960), 117–34 (p. 117).

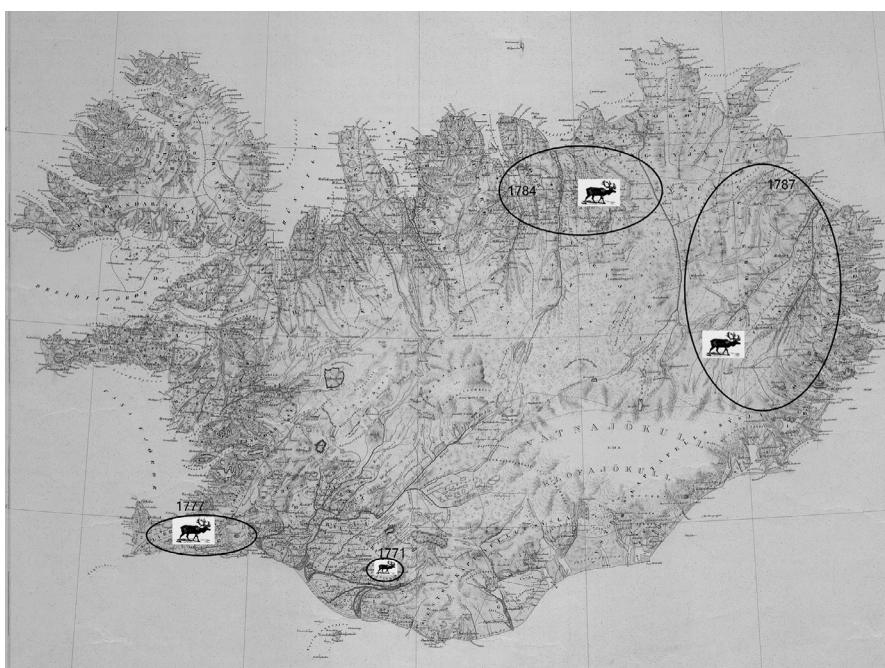

Fig. 1 Reindeer introduction to Iceland. Map of Iceland from the middle of the nineteenth century, with graphics added by the author showing the approximate habitats of imported reindeer from Norway as well as the year in which the animals were introduced. The exact dispersion of reindeer in Iceland in the late eighteenth and early nineteenth century is unknown due to a lack of sources. Original map: 'Uppdráttir Íslands', by Björn Gunnlaugsson/Olaf Nikolas Olsen, Copenhagen 1849. Digitized by the National and University Library of Iceland. <https://landsbokasafn.is/>

Could the reindeer be a solution to Icelanders' struggle with their country's harsh environment? Some Icelandic and Danish officials believed that could be the case. The initiative to import reindeer to Iceland came from Icelandic officials, but the Danish authorities were willing to respond. The first step was a Royal Resolution (Icelandic: *Konungstilskipun*, Danish: *Kongelig Resolution*), published in 1751, announcing that the Danish king, Frederick V, permitted the export of six reindeer in Norway, four females and two males, to Iceland.¹⁰ Despite this royal permission, however, nothing happened because there was no realistic plan for how and where to get reindeer in Norway and transport them to Iceland.¹¹

¹⁰ *Lovsamling for Island*, III, p. 63.

¹¹ *BÍ*. Rentukammer 1928 B01/18–56. Lövenhielm, 22. mars 1751; See also Þorvaldsson, pp. 16–17.

Some years passed, but the interest in importing reindeer to Iceland persisted. The reason was rooted in the prevailing ideology of the period. The eighteenth century in Iceland, labelled by some twentieth-century scholars as ‘the Age of Decline and Rise’, was a period of catastrophes and hardship caused by the natural elements and educational and progressive ideas related to the Enlightenment. Icelandic and Danish followers of this ideology encouraged Icelanders to take up new methods to strengthen industries in Iceland by increasing the variety of natural resources and to experiment by importing foreign species of vegetation and animals and learning to benefit from them. The introduction of the potato was a success in this experimental chapter of Iceland’s history, to develop agriculture and add to people’s means of survival. Unfortunately, it was not all a success. An experiment with breeding sheep in Iceland had a terrible result. The import of English rams in the 1750s had catastrophic consequences because with them came the sheep scab (*Psoroptes ovis*), and this plague hit the Icelandic sheep stock very hard. It was a tough time for Icelandic farmers, who suffered a severe epidemic and a significant sheep loss.¹²

This catastrophe and other developments led to cooperation between Icelandic officials and the Danish authorities in Iceland and Denmark to improve Iceland’s socioeconomics. A step on that path was the so-called Land Commission (Icelandic: *Landsnefndin fyrri*; Danish: *første Landkommissionen*), appointed in 1770 by the Danish authorities. Its task was to examine the economics and industries in Iceland in 1770–1771.¹³

The Land Commission received only a few letters proposing reindeer import to Iceland as a gesture of improvement for farming in Iceland. The fact that so few argued for the importation of reindeer as a solution to be considered for animal husbandry shows that interest in the subject was not widespread in Iceland, and perhaps only a few were aware of the issue at all. One of those letters was from a Dane, Hans Weinwitz, an employee in a fishing enterprise in Iceland’s Westfjords. He wrote that he had lived in Finnmark in Norway and got to know reindeer husbandry there. His opinion was that reindeer, males and females, should be imported to Iceland because they could benefit Icelanders as a semi-domesticated animal, providing them with meat, skin and antlers and even carrying and pulling a sledge, as practised in Finnmark. He also suggested hiring a few Sámi reindeer

¹² Lýður Björnsson, ‘18. öldin’, in *Saga Íslands*, ed. by Sigurður Líndal, 11 vols. (Reykjavík: Bókmenntafélagið and Sögufélag, 1974–2016), VIII (2006), pp. 5–289; Árni Daníel Júlíusson and Jónas Jónsson, *Landbúnaðarsaga Íslands*, 4 vols. (Reykjavík: Skrudda, 2013), I: *Púsund ára bændasamfélag 800–1800*, pp. 219–99.

¹³ Jóhanna Þ. Guðmundsdóttir, ‘Landsnefndin fyrri og verkefni hennar’, in *Landsnefndin fyrri 1770–1771*, ed. by Hrefna Róbertsdóttir and Jóhanna Þ. Guðmundsdóttir, 6 vols. (Reykjavík: Þjóðskjalasafn Íslands, 2016–), I: *Bréf frá almenningi* (2016), pp. 77–95.

herders to take care of these animals and teach Icelanders reindeer herding and reindeer hunting. He was convinced that Iceland, because of its abundance of lichens, on which reindeer feed, would be a suitable environment for the reindeer. Additionally, Iceland has no carnivores like Norway, where wolves and bears cause a great deal of damage to reindeer herders; therefore, as a natural resource, the reindeer could be very useful in Iceland for both people and trade, he adds.¹⁴

Two letters to the Land Commission suggesting that reindeer could be beneficial for Icelanders came from Icelandic farmers. Cold seasons and the ‘sheep plague’, the death toll of the sheep stock, were stated as the reason for supporting the import of reindeer to Iceland.¹⁵ These letter writers did not elaborate on any practical matters concerning the incorporation of the reindeer in the Icelandic farming tradition. Still, the idea seems to have been that the reindeer could replace the sheep or be an addition to farmers’ livestock.

The Land Commission also received a letter from an Icelandic official in east Iceland, the bailiff Pétur Þorsteinsson. He proposed exporting a few reindeer pairs from Finnmark to two or three ports in Iceland and setting them free in nature. With luck, they would survive, thrive and multiply. Through time, the reindeer could help to improve Iceland’s human sustenance, he claimed.¹⁶ One may assume from his proposal that he predicted reindeer hunting would be one way to provide food for Icelanders.

More suggestions came about introducing reindeer in the east of Iceland. Bjarni Pálsson, the surgeon general in Iceland, wrote in his letter to the Land Commission that lichen, essential nutrition for the reindeer, did not grow on a large scale everywhere in Iceland, but plentiful in the east of Iceland. Therefore, if there is any place in Iceland suitable for reindeer, it is in Iceland’s east quarter, he stated.¹⁷

Icelanders had no experience of reindeer when some started to advocate for the import of reindeer from Norway. It is unclear how much they knew about reindeer in the eighteenth century, except that the Sámi kept reindeer herds. Icelanders who proposed the import of reindeer in Iceland, as a progressive step, emphasised the usefulness of the reindeer as an arctic animal, which could be semi-domesticated, but did not need any shelter or hay, as sheep did. The reindeer would provide meat, milk and hides, just as in the case of the Sámi in Norway.

¹⁴ ÞÍ. Rentukammer 1928 D3/5–17. Hans Weinwitz, 29. okt. 1770; see also *Landsnefndin fyrri*, III: *Bréf frá embættismönnum* (2018), pp. 605–6.

¹⁵ ÞÍ. Rentukammer 1928 D3/2–2. Bjarni Högnason, 3. des. 1770; see also *Landsnefndin fyrri*, I, p. 582.

¹⁶ ÞÍ. Rentukammer 1928 D3/4–27. Pétur Þorsteinsson, 28. júní 1771; See also *Landsnefndin fyrri*, III, pp. 497–98.

¹⁷ *Landsnefndin fyrri*, III, p. 691.

Thus, reindeer would benefit agriculture in Iceland, and therefore also the Icelandic nation. Sources also show that Icelandic officials who showed an interest in the matter presumed that reindeer could live in Iceland because of the island's location in the northern hemisphere. Thus, Iceland's environment must have similarities to Norway's environmental circumstances and other areas in the north where reindeer lived, they argued. Although reindeer live on various types of vegetation, there seems to have been a focus on lichen as a vital part of their diet in winter, thus helping them survive winters in a new environment. The Danish authorities played a crucial role in this story, as the historian Karen Oslund has also pointed out. They were willing to support the idea of introducing reindeer in Iceland. More so, they were ready to finance all its cost, i.e. to buy reindeer in Finnmark and arrange and cover the cost of their transport from Norway to Iceland with Danish ships. The Danish Chancellery (Icelandic: *Danska kanselfið*; Danish: *Det Danske Kancelli*) was at the forefront in that story, as it dealt with Icelandic matters. Oslund argues that the Danish administration was ready to act on the desire of a few Icelandic officials to introduce reindeer, inspired by progressive ideas circulating during this Age of Enlightenment. The officials in Iceland and Denmark supported proposals for improvements in Iceland's agriculture, not least because history had repeatedly shown that undeveloped farming had caused suffering and death among people and livestock.

Oslund also argues that the Danish Crown's permission and support for transporting reindeer to Iceland derived not least from the views on Nature, which started to grow in the wake of several expeditions to Iceland in the eighteenth century. The Danish Crown or scientific societies in Denmark funded most of them. The aim was to map both the geographical and the socioeconomic landscape in Iceland, i.e., to gather information on the environment, economy and society in this country. Although it was under Danish rule, there was still insufficient information on it available to its Danish rulers and Icelandic administrators as well. The result of the expeditions in Iceland was the conclusion that the natural conditions Iceland and the human relationship with it were in many ways parallel to the case in other Nordic countries. However, its utilisation was still in many ways more primitive in Iceland than in the Nordic countries. Hence, if built on science and technology, there should be an opportunity to enhance Iceland's industries and lifestyles, just as in the neighbouring countries. In this atmosphere, Icelandic and Danish officials concluded that reindeer could live in Iceland, as in Norway. Thus, the environment could be exploitable for Icelanders in a new way, with the reindeer as a new food source.¹⁸

¹⁸ Karen Oslund, 'Nature in League with Man', pp. 318–20.

The tragic fate of the first reindeer in Iceland: yet some survived

There is a printed description from 1780 of the first importation of reindeer to Iceland, written by an Icelander named Jón Eiríksson, an official in Copenhagen. The first reindeer to set foot on land in Iceland came in 1771 from the island of Sállan/Sørøya in Finnmark, the northernmost county in Norway, then a part of the Kingdom of Denmark. These reindeer were put ashore in the Westman Islands (Icelandic: Vestmannaeyjar), located a few kilometres from Iceland's south coast. Sources indicate that this transport initiative came from Lauritz Andreas Thodal (1718–1808), provincial governor in Iceland from 1770 to 1785 (Icelandic: *stiftamtmaður*, Danish: *stiftamtmand*). His goal was to introduce reindeer in Iceland, to turn its vast wilderness into use as grassland for reindeer herds and make a new branch of animal husbandry possible.¹⁹

This little herd consisted of fourteen animals. According to contemporary writings, they were suitably fed on the ship to Iceland and were well and healthy when put ashore in the Westman Islands. It is not clear why this location was chosen, but the idea was probably to use the ocean around the island as a natural fence for these few reindeer in the beginning. It would be easy to keep an eye on them. On the mainland, however, they could run away and disappear into the vast mountain areas. Perhaps it was also presumed that an island would suit these animals because they came from an island in Norway. However, it soon turned out that the Westman Island was not a suitable environment for reindeer. They did not thrive and started dying, one by one. It was clear that this little herd would not survive if kept on the island. Something had to be done and soon. Therefore, a messenger was sent to the mainland with six or seven of the reindeer still alive. His task was to take the animals to the provincial governor Thodal in Bessastaðir, close to Reykjavík, and ask him what to do with them. It turned out that the poor reindeer were by then so weak that he could not take them any further than to a farm close to the shore. He left these reindeer in the farmer's care and travelled on to Bessastaðir to meet Thodal. The farmer, of course, did not know how to handle reindeer. He was more concerned about protecting his meadow than attending to the weak reindeer. He kept them in a small enclosure or tied in a line, not long enough for them to feed correctly, helpless and miserable as they already were. One reindeer died in his custody, and soon another. The messenger came back with an order from the provincial governor that these reindeer were to be set free in a mountain area where they could find the proper nutrition. They were brought to the Fljóts-hlíð district, a rural area at the foot of a highland zone. The reindeer were set free

¹⁹ Jón Eiríksson, 'Forberedelse', in *Oeconomisk Reise igiennem de nordvestlige, nordlige, og nordstlige Kanter af Island*, 2 vols. (Kjöbenhavn: Gyldendal, 1780), I, i–ccxx (p. xciv).

there, except one reindeer cow which was too weak. She survived at a farm in the care of people the following winter. She was fed on milk, hay and lichen, and gave birth to a calf the following spring. The few reindeer left in the Westman Island all died in a short time, through sickness or accidents.

Thus, less than five of the fourteen first reindeer in Iceland survived, i.e., those brought to the Fljótshlíð district. The following story was that a few reindeer roamed there freely in the mountains for some time, and some calves were born. ‘These reindeer are not so wild yet that it should be possible to tame²⁰ them, but no one is taking care of them now’, wrote Sigurður Sigurðsson, the secretary of the regiment. He had taken the sick reindeer cow into care at his farm. So, he knew the story of the first reindeer in Iceland from personal experience. He added that the prospects for this small herd were not at all promising because it consisted of too many males, if not exclusively males, except perhaps for one animal, the youngest, whose gender was yet unknown.

The bailiff Magnús Ketilsson (1732–1803) published Sigurðsson’s account in 1775 in the journal *Islandske Maanedes Tidender*. As an enthusiast of the Enlightenment’s progressive messages, Magnús added a comment on this story, where he appraised the importation of reindeer from Norway to Iceland. He claimed that he was convinced that it would lead to considerable advancement when the reindeer would increase in number and disperse around Iceland. His appraisal was not least directed to Thodal, the provincial governor in Iceland, who had the initiative to import the first reindeer that ever set foot in Iceland. Magnús concluded with the hope that others would follow in the footsteps of Thodal.²¹

²⁰ Using the Icelandic term *wild* in this context, Sigurðsson refers to the fact that these reindeer existed without being a farmer’s property according to traditional animal husbandry. Using the Icelandic verb *temja* (tame) about these reindeer, it is unclear whether he is suggesting taming or semi-domestication. He probably did not distinguish between these two due to the understandable lack of reindeer management knowledge in Iceland. The usage of the term *tame* for a reindeer refers to the Sámi tradition of reindeer management. Among reindeer herders, tame/tamed reindeer are seen as reindeer trained to pull a sledge and carry packs or otherwise tolerate being handled by humans. All the other reindeer, according to Sámi tradition, are *semi-domesticated*. Thus, there is distinctive terminology about the difference between tame/taming and semi-domesticated/semi-domestication. The third term to describe reindeer according to the Sámi tradition is *wild* (Icelandic: *villt*; Norwegian: *vill*), a term used for the wild stock of reindeer in Norway, see e.g. Mikkel Nils Sara, ‘Siida and Traditional Sámi Reindeer Herding Knowledge’, *Northern Review*, 30 (2009), pp. 153–178 (pp. 160–61). On wild and semi-domestic reindeer see also Eigil Reimers, Dires Tsegaye, Jonathan E. Colman and Sindre Eftestøl, ‘Activity patterns in reindeer with domestic vs. wild ancestry’, *Applied Animal Behaviour Science*, 150 (2014), pp. 74–84. [Crossref](#)

²¹ Magnús Ketilsson, ‘Hvor læt er det ikke for en Mand som tænker fornuftig og vil vel ...’, *Islandske Maanedes Tidender*, 2:1 (1775), 54–59.

The Swedish naturalist and later archbishop of Uppsala Uno von Troil (1746–1803), who travelled with Sir Joseph Banks (1743–1820) in Iceland in 1772, wrote a short comment about the reindeer in Fljótshlíð. They thrive well, he says, and have had offspring. Yet, it is not clear if Troil actually saw these reindeer or is citing second-hand information.²²

Another contemporary source mentioning these reindeer is a report to the Customs Chamber (Danish: Tollkammer) in 1777, stating that there were six reindeer at that time in Fljótshlíð, four males and two females.²³

It soon turned out that the survival of these few first reindeer in Iceland raised enough optimism in Iceland to bring more reindeer to Iceland.

*Introducing reindeer to the southwest of Iceland:
optimistic hopes about their chances to survive*

The Danish authorities were ready, as they had been around two decades earlier, to help Icelanders procure some more reindeer. They arranged for a small herd of reindeer to be exported from Finnmark to Iceland. This was a response to optimistic requests from the provincial governor Thodal and the bailiff in the county of Rangárvallasýsla in south Iceland, Þorsteinn Magnússon (1714–1785). They wanted more reindeer brought to Iceland, as the first few reindeer in Fljótshlíð were still surviving, and some calves had been born. In spring 1777, the second flock of reindeer was set ashore in Hafnarfjörður, in the southwest of Iceland. Thirty reindeer were put on a ship in Finnmark, but only twenty-three survived the journey. The explanation was that they were in poor condition when put on board because of a hard winter and cold spring in Finnmark.

Þorkell Ejdstedt (1740–1796), deputy governor in Finnmark, took care of all arrangements in Finnmark. Þorkell was Icelandic and served within the Danish governance system of that time. P.C.H. Buch (1723–1784), a Danish merchant living in Finnmark, gave these reindeer to the Danish king Christian VII as a present. The animals came from his herd that he kept on the island of Sállan/Sørøya. Additionally, Buch paid all the costs of the transport of the reindeer to the ship. This little herd of reindeer was set ashore and free close by Hafnarfjörður in southwest Iceland, apparently without anyone taking them into any care or captiv-

²² Uno von Troil, *Bref rörande en resa til Island 1772* (Uppsala: Magnus Swederhus, 1777), p. 113; Astrid Ogilvie, 'Local Knowledge and Traveller's Tales: A Selection of Climatic Observations in Iceland', in *Iceland – Modern Processes and Past Environments*, ed. by C. Caseldine, A. Russell, J. Hardardóttir and O. Knudsen, *Developments in Quaternary Science*, 5 (Amsterdam: Elsevier, 2005), pp. 257–88 (p. 278).

²³ *Lovsamling for Island*, IV, p. 378.

ity. They ran free to the closest mountainous area of the Reykjanes peninsula.²⁴ According to Icelandic eighteenth-century Annals, these reindeer were brought to Iceland on a Danish fishing ship.²⁵ It most likely belonged to the second Royal Trading Company (Icelandic: *Konungsverslunin síðari*; Danish: *den Kongelige Handel*, 1774–1787) fishing in Icelandic fishing waters in 1776. The town of Hafnarfjörður was the centre of this Danish fishing and trading industry.²⁶ The reindeer imported to Iceland in spring 1777 had belonged to reindeer husbandry in Finnmark, i.e. they came from a semi-domesticated herd, all with an earmark to manifest their ownership. The females, the cows, were more used to humans than the males because they were kept in the care of herders and milked during the summer and early autumn. The males, the bulls, were wilder, having roamed free, as part of the herd which served their owners as a hunting prey.²⁷

In the 1770s and 1780s, Icelanders were optimistic about the success of introducing reindeer in Iceland. Skúli Magnússon (1711–1794) says in his essay written in 1782–1785 that hopes were high that reindeer could live and breed in Iceland, as they had been imported to Iceland twice, in 1771 and 1777, and had since then lived in the heaths and mountains in the south and southwest. The number of reindeer in the southwest had grown more than in the south, he adds. He did not write further about the subject. However, he concluded that no more explanations about reindeer were necessary at that point, or not until more evidence was established about whether they would thrive in Iceland. There were nevertheless high hopes about that, he stated.²⁸

Reindeer to the northeast: a gift to the Danish king

Jón Eiríksson, an Icelandic official at the Exchequer in Copenhagen, wrote in 1780 that there was no doubt that the type of lichen that reindeer feed on grows in most heaths and mountainous areas. One could only wish that soon some reindeer were imported in the east and northeast of Iceland, he said. He added that there was a good chance that a herd of reindeer in this part of Iceland would disperse more quickly in Iceland than from any other part of the country, along the vast highland wilderness, stretching from there to all the different districts of Iceland.²⁹

²⁴ *Lovsamling for Island*, IV, pp. 378–79; Eiríksson, xciv–xcv.

²⁵ *Annálar 1400–1800*, 8 vols. (Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1922–2002), IV, p. 559 and V, pp. 243, 246.

²⁶ Björnsson, p. 193.

²⁷ Ólafur J. Hjort, 'Um hreindýr', *Rit þess íslenska lærdómslistafélags*, 8 (1787), 77–104 (p. 78).

²⁸ Skúli Magnússon, 'Lýsing Gullbringu- og Kjósarsýslu: Verðlaunaritgerð eftir Skúla Magnússon landfógeta', in *Landnám Ingólfs*, I, pp. 1–197 (p. 45).

²⁹ Eiríksson, p. xciv.

A few years later, reindeer were exported from Finnmark to the northeast and east parts of Iceland. In a Royal Resolution, dated 23 April 1781, permission was given to import more reindeer from Norway to Iceland as few of the first reindeer in Iceland had survived after all. All costs were to be paid by the Danish Crown. The reindeer would be put ashore in the northern districts of Iceland. The Rentukammer would take care of the matter.³⁰

In 1784, 35 reindeer were shipped from Kautokeino in Finnmark, Norway. These animals were set ashore in North Iceland, on the east side of the fjord Eyjafjörður. As time passed, they grew in number and roamed free in the northeast district (today the county of Þingeyjarsýslur).³¹ The reindeer put ashore in Eyjafjörður in 1784 were a gift to the Danish king from a man of Icelandic origin, Ólafur J. Hjort (1740–1789), then serving as a priest in Finnmark. These reindeer came from his herd, but he ran reindeer husbandry in Þorsanger and Kautokeino. The Danish Crown rewarded him with a gold medal for his generous gift, as it was phrased.³² One eighteenth-century source indicates that the Danish government intended that these reindeer would benefit reindeer husbandry, but not until later. The ‘Djáknaannáll’ annals record that the reindeer were all set free in Eyjafjörður to grow in numbers for three years, but then they were to be semi-domesticated.³³ If so, presumably, the idea was to catch animals alive from this herd for reindeer husbandry, yet it is hard to know for sure.

There is no indication or evidence of any experiments to keep and nurture reindeer, apart from a sentence in a diary written in the 1790s. Sveinn Pálsson (1762–1840), a doctor and a natural scientist, wrote in his diary in September 1794 about a young reindeer cow living on a farm in the valley of Fnjóskadalur in northeast Iceland. Pálsson was then travelling through this area. He wrote that the farmer on a remote farm in the valley had caught this reindeer two years previously. It had come close to the farm, hungry and miserable in the harsh winter weather. For a long time, it refused to eat hay, but finally it gave in. Gradually it became so used to people that not only did it live free on the farm but went with the people to church. There it lay tranquil in the churchyard during the mass. It avoided the other animals on the farm except for the horses. It was especially

³⁰ *Lovsamling for Island*, IV, pp. 589.

³¹ Skarphéðinn G. Þórisson, ‘Hreindýr: Saga þeirra og nýting til 1954’, *Múlaþing*, 27 (2000), 41–53 (pp. 43–44).

³² *ÞÍ*. Rentukammer 1928 B11/2–16. A Royal command to honour Olavius J. Hiort for his gift to the Danish king, 26. júlí 1786; See also Helgi Valtýsson, 114–15; About Ólafur J. Hjort, see e.g. Kolbeinn Þorleifsson, ‘Íslenski trúboðinn Ólafur Hjörtur og kvikmyndin Lajla’, *Lesbók Morgunblaðsins* 18 June 1972, pp. 12–13, 16, and *Lesbók Morgunblaðsins* 25 June 1972, pp. 3, 13.

³³ *Annálar 1400–1800*, VI, p. 267.

overbearing towards the goats, jumped around them and kicked them over with its front foot. The young reindeer kept itself in the company of the horses in the summer. Then it was set free with the horses up to the heaths for the summer. The farmer hoped that it would find a reindeer bull and return with a calf. The people on the farm are impatiently awaiting the result, wrote Sveinn Pálsson.³⁴ However, there is no follow-up to this story. We do not know whether this young reindeer cow returned to the farm with a calf or stayed with its kin, the free-roaming reindeer herd.

Instructions on reindeer for Icelanders

The introduction to the journal of the Royal Icelandic Society of Liberal Arts (Icelandic: *Hið íslenska konunglega lærdómslistafélag*) in 1787 says that the export of reindeer from Norway to Iceland is one of the praiseworthy undertakings of the Danish authorities, which could raise high hopes for the future. Therefore, it says further, it is with pleasure that the society publishes in this issue some education on reindeer for Icelanders so they will be able to manage these valuable animals and benefit from it. Here, the editor was referring to an article about reindeer published in this particular issue.³⁵

The author of this article was the priest Olaf J. Hjort of Finnmark, who had given reindeer to the Danish king, i.e. the animals shipped to Eyjafjörður in north Iceland, in 1784. Hjort wrote about reindeer herding and reindeer husbandry as practised in the culture and traditions of the Sámi people in the north of Norway and Sweden. Hjort listed all the different foods and uses man can have of the reindeer, i.e. meat, milk, hides and antlers, and that it can be tamed to pull sledges or carry things. He also described the habits and nature of the reindeer, its ideal habitats, the vegetation on which it feeds, its natural strengths and weaknesses, its natural enemies, predators, diseases and plagues, i.e. the insects that pester it in the northern hemisphere. In all this, however, Iceland was different, Hjort pointed out, a country with none of the predators and insects that plague reindeer elsewhere. He described how to manage reindeer, catch them with a rope, tether them, and milk the reindeer cows. He wrote about how to slaughter the reindeer and use reindeer products for food, shelter and tools.

Nevertheless, Hjort doubted that Icelanders could establish reindeer husbandry, because, as he put it, the animal is swift and so wild by nature that it never becomes entirely 'tame'. He presumed that circumstances in Iceland would always

³⁴ Sveinn Pálsson, *Ferðabók Sveins Pálssonar: Dagbækur og ritgerðir 1791–1797*, 2 vols. (Reykjavík: Bókaútgáfan Örn og Örlygur, 1983), I, pp. 405–6.

³⁵ 'Fortale', *Rit þess konunglega íslenska lærdómslistafélags*, 8 (1787), v–xxii (p. viii).

make it difficult for Icelanders to own herds of reindeer without losing them into the open and mountainous landscape, where they would at once become wild, he says. Hjort expressed his pessimism about the possibility of reindeer herding or reindeer husbandry in Iceland. The reindeer in Iceland so far must be categorised as wild, he claimed. Therefore, someone might ask how to make them semi-domesticated, to make better and more general use of them than is done now. He added that he doubted very much that it would be an easy task. Firstly, the reindeer in Iceland can hardly be caught alive, and even if they were caught, it would be challenging to keep them under human hands. The reason is that as soon as a reindeer from a free-roaming herd manages to escape from an enclosure or a leash, it heads for the flock from which it came, he explained. Secondly, if the reindeer owner wants to have the reindeer always tethered, it cannot feed as it needs, not least because it suits these animals best to roam free.

Moreover, Hjort continues, this method would be very time consuming because it takes much time to move them to one place from another. Hjort concluded that the best way to succeed in semi-domesticating reindeer in Iceland would be to catch three or four reindeer, especially calves, and bring them to a small island, far enough from the mainland to prevent them from swimming to it. Occasionally, people should come to this island and approach the reindeer, coming increasingly closer to make them get used to humans.³⁶

The idea of herding dismissed: reindeer hunting the only option

In 1786, von Levetzow (1754–1829), then a provincial governor in Iceland, suggested to the Danish authorities in Copenhagen that they should once more export reindeer from Norway to Iceland, this time with a Sámi family. According to their tradition in Finnmark in Norway, they should teach Icelanders to tame the reindeer and make use of its meat, milk and hide. He suggested that the Sámi family should be allowed to live on some farm in the county of Gullbringusýsla, in

³⁶ Hjort, pp. 79–81; Hjort had his knowledge about reindeer from Guovdageaidnu/Kautokeino and Árvjovárri, a part of the parish where he was a priest in the years 1774–1780. See P. L. Smith, *Kautokeino og Kautokeinolappene: En historisk og ergologisk regionalstudie* (Oslo: Universitetsforlaget, 1938), pp. 146–47. At that time, there were both semi-domesticated reindeer herds and wild reindeer herds in these tracts, see *Major Peter Schmitlers grenseeksaminasjonsprotokoller 1742–1745*, 3 vols. (Oslo: Kjeldeskriftfondet, 1929–85), I (1962), ed. by Kristian Nissen and Ingolf Kvamen, p. 317. It looks as if Hjort was comparing the reindeer in Iceland, which had stayed unherded and become wild, with the originally wild reindeer, not the semi-domesticated and herded ones, in his former parish, when describing the nature of reindeer, although their semi-domesticated counterparts are neither fully tame nor devoted to humans. On tame and semi-domestic reindeer see e.g. Sara, p. 161.

the southwest corner of Iceland, close to mountains. He envisioned that the next herd of reindeer should go to that area to manage the reindeer herding. However, his proposal was rejected as unrealistic regarding the sociocultural and environmental situation in Iceland. Þorkell Fjeldsted, the deputy governor of Finnmark in Norway, explained to the Danish authorities that both the natural environment and social structure in Finnmark and Iceland were very different. Therefore, reindeer herding according to the tradition of the Sámi people was not possible in Iceland. Reindeer herders need to have access to vast areas, to move around with their reindeer, and they need forests to seek shelter in to put up their tents, he reasoned. Also, there would have to be a plentiful supply of lichen as fodder for the reindeer. None of this was obtainable in Iceland, he explained. He concluded that the only use the Icelanders could have of the reindeer would be to hunt them, as was done in Norway. Thus, the idea of bringing Sámi to Iceland to teach Icelanders how to manage reindeer and handle the product from it was deemed impracticable. At this point, Icelanders seem to have abandoned all earlier ideas of combining the introduction of reindeer with reindeer herding or husbandry or hiring Sámi reindeer herders to control the adaptation. The reindeer in Iceland were left on their own to adapt, roaming free in the environment instead of having reindeer herders directing their adaptation, forming it in compromise with the herds' needs, according to the Sámi tradition knowledge.³⁷

Nevertheless, the Danish authorities were willing to introduce more reindeer to Iceland and got Þorkell Fjeldsted to make the necessary arrangements in Finnmark. His task was to buy 28–30 reindeer cows and five to seven bulls and put them on a ship to Iceland at the first opportunity.³⁸

*Reindeer in the east and Sámi herder's helpful gesture
in times of hardship in Iceland*

The reindeer exported from Finnmark to Iceland in spring 1787 were set ashore in east Iceland, in the Vopnafjörður fjord.³⁹ These reindeer came from Ávjovárrí in Finnmark. It is assumed that they soon found summer pastures in the remote highland northeast of the glacier Vatnajökull and during the winters in the ex-

³⁷ About this compromise in the relationship between reindeer and humans in Sámi herding practices, see e.g. Sara, p. 161.

³⁸ *Lovsamling for Island*, V, pp. 393–94; *Magnús Ketilsson: Stiftamtmenn og amtmenn á Íslandi 1750–1800*, ed. by Þorkell Jóhannesson (Reykjavík: Sögufélag, 1948), pp. 32–35; See also *BÍ*. Rentukammer 1928 B11/7–23. A command from the Danish king about the export of 30 to 40 reindeer from Finnmark to Iceland, funded by Denmark (Rentekammerets Extrafonds), 18th of April 1787.

³⁹ *Annálar 1400–1800*, V, p. 115.

tensive heaths of the east district during winter.⁴⁰ The reindeer cows brought to Iceland in 1787 were a present to the Danish king from a Sámi reindeer herder named Per Jansen. The Danish authorities thanked him for his generosity with a silver cup. When Fjelsted wanted to buy reindeer from Per Jansen to export to Iceland, Jansen did not want to accept any payment from the Danish authorities for the reindeer cows, but only for the five bulls. Jansen explained that he had heard that Icelanders had recently suffered because of the immense and hazardous Laki volcanic eruption and the resulting Haze Famine (Icelandic: *Móðuharðindin*). Jansen added that this was his way to help Icelanders a little, as he had heard that reindeer were already in Iceland and thriving.⁴¹

Farmers demand permission to hunt reindeer

In 1787 the Danish authorities drafted a document proposing a ten-year complete ban on reindeer hunting in Iceland, which shows that they wanted to guarantee their protection in Iceland to enable their survival and reproduction in a new country. This draft casts light on the will of the Danish authorities in the reindeer affair in Iceland. Yet it did not become law.⁴²

The fate of the first few reindeer in South Iceland from 1771 is unknown, except that they seem to have disappeared by the 1780s at the latest. The theory is they were hunted, died of poisonous vegetation during the Laki eruption in 1783–84, or the females were too few for this tiny herd to reproduce.⁴³

The other herds survived, i.e. the herds deriving from the imported animals in 1777, 1784, and 1787. They had multiplied somewhat, and also expanded their territory as the years went by.⁴⁴

⁴⁰ Þórisson, 'Hreindýr: Saga þeirra', pp. 44–45; Þórisson, 'Hreindýr á Borgarfirði og í Víkum', *Glettingur* 21:55–56 (2011), 37–41 (pp. 37–38).

⁴¹ *BÍ*. Rentukammer 1928 B11/10–23. A command from the Danish king to honour Per Jansen for giving the Danish Crown 30 reindeer, 19 September 1787; See also Valtýsson, p. 117; Þorvaldur Thoroddsen, 'Geografiske og geologiske Undersøgelser ved den sydlige Del af Faxaflói paa Island. III: Den nordlige og vestlige Del af Halvøen Reykjanes', *Geografisk Tidsskrift*, 17 (1903–1904), 124–145 (p. 125).

⁴² *BÍ*. Rentukammer 1928 B11/9–31. A letter from The Danish Chancellery about deciding a penalty for shooting reindeer in Iceland, 21. July 1787. Accompanying documents: A draft of a proposal to ban reindeer hunt and a letter from Levetzow (Isl. Journ. 7, nr. 579).

⁴³ Þorvaldsson, pp. 91–92; Þórisson, 'Hreindýr: Saga þeirra', p. 43.

⁴⁴ See Karlsdóttir, *Öræfahjörðin*. The reindeer population increased in the first decades after the introduction of reindeer to Iceland, but there are no sources about how widely they dispersed or how many animals there were in the eighteenth century. With neither natural predators nor parasitic insects, and little and primitive reindeer hunting up until the twentieth century, the decisive factors in the survival of the reindeer must have been environmental, such as the

This free-roaming of reindeer caused grudges among local people and led to both a protest and a demand for permission to hunt reindeer. Thus, the chapter on hunting legislation became the central theme in the discussion between the Danish authorities and Icelanders about reindeer in Iceland just a few years after the reindeer came to Iceland. Farmers in northeast Iceland wanted to hunt reindeer to keep their numbers down and make use of them. They complained to the deputy governor about the growing number of reindeer invading their sheep grasslands in winter. Therefore, the deputy governor of the northeast and east Iceland, Stefán Thorarensen (1754–1823), wrote a letter to the Danish authorities, to the Rentukammer, just a few years after reindeer were set ashore in North Iceland in 1784. The herd had since increased a little and dispersed around the northeast of Iceland. He estimated that the number of reindeer in the northeast was about three to four hundred. Therefore, he had received, he added, many complaints from farmers who asked for permission to hunt reindeer because of their growing number. Otherwise, the reindeer would not be of any use, the farmers said. In addition, these complaints reflected a competition for survival between man and reindeer, i.e. in this context concerning the Iceland moss. The reindeer, these newcomers in Icelandic nature, ruined the farmers' annual harvest of the type of lichen that was a traditional food for people, *fjallagrös* or Iceland moss (*Cetraria islandica*). Many people in the rural areas, especially the poor, depended on this lichen as important nutrition. It was part of human survival in Iceland to gather this type of lichen in summer, and people even travelled far to get it, up to the heaths, mountain hills and highlands. Furthermore, Stefán Thorarensen explained, the farmers' complaints arose out of frustration because reindeer used to come down to the lowland from the uninhabited wilderness heaths highlands during the winter. Then they came close to the farms and fed on the grazing land that the farmers needed for their sheep. Thus, reindeer hunting should be permitted, Thorarensen recommended in his letter to the Danish authorities.⁴⁵

climate (weather), in winter and spring, and food availability in winter. Reindeer were extinct in the northeast and southwest of Iceland around 1930. The assumption is that the reason was overhunting in times when the herd did not reproduce sustainably because of a cold and wet climate in winter and spring between frosty periods creating icy layers on the ground, making it hard for reindeer to feed. The number of reindeer in these areas is unknown. The present reindeer herd in Iceland is in the east part of the country. It is a descendant of the 35 reindeer put ashore in East Iceland in 1787. Reindeer management in Iceland has been in the hands of the Icelandic authorities since the early twentieth century. However, reindeer management, surveillance, and hunting control were not applied until the second part of the last century. Up to this day, there has never been reindeer herding or reindeer husbandry in Iceland. See also Þórisson, 'Population Dynamics and Demography', p. 102.

⁴⁵ *Alþingisbækur Íslands*, XVII, pp. 26–27; Author's comment: Possibly the number of reindeer was lower than Thorarensen estimated. It would have been difficult to count reindeer in

The Danish authorities responded positively to these requests from Iceland. Permission to hunt reindeer was given in 1790, but on certain conditions. Hunting male reindeer (bulls) was permitted in the northeast area (then called Norðursýsla, now the county of Þingeyjarsýslur) for the next three years, but only in October. Permission to hunt had to be obtained from the deputy governor. It was forbidden to hunt the female reindeer (cows) and animals of both sexes younger than one year old. No request to hunt reindeer came from the southwest, where there had been reindeer since 1777. On the contrary, Levetzow, the provincial governor in Iceland, emphasised that no reindeer hunting should be permitted in the southwest in his letters to the Danish authorities.⁴⁶

The permitted time to hunt the reindeer bulls in northeast Iceland is odd because the males are not in their best condition in October. At this time of the year, they are tired and skinny after the rutting season, which is from late September into early October, and the meat is even not edible because of hormones that affect the taste during this time of the year. Probably the Danish authorities did not know much about the biology and lifestyle of reindeer, and neither did the Icelanders. At least they did not protest this timing of the hunting permits. Another possibility is that the Danes assumed that Icelandic farmers could not attend to hunting until October because they were busy with harvesting hay in August and early September and gathering their sheep, and slaughtering a selection of livestock in September in preparation for the winter.

The limited hunting permits from 1790 did not silence farmers' complaints about the reindeer in the 1790s. On the contrary, in the northeast of Iceland, the discontent grew, and so did negative attitudes towards the reindeer, not least because of the Iceland moss. The reindeer had eaten this lichen in the areas where people gathered it, so now it had to be sought over longer distances than before.

this mountainous landscape, because of their alertness and constant moving around. About the Icelandic tradition of picking the lichen "fjallagrös" as a dietary supplement in the old agricultural society in Iceland, see e.g.: Hallgerður Gísladóttir, 'Gömul læknisráð: Á næstu grösun', *Læknablaðið*, 86:4 (2000), 312; Hugrún Geirsdóttir, 'Icelandic fjallagrös', <https://www.fondazione Slow Food.com/en/ark-of-taste-slow-food/icelandic-fjallagrös/> (read 21 June 2021). *Fjallagrös*, scientific name *Cetraria islandica*, is a type of lichen that Icelanders have collected for centuries, for both culinary and medicinal purposes, and some still pick it for consumption. After picking, it was spread out to dry. It was used to supplement grain, which was often in short supply, and for food in general, not least in poorer households. It was used in bread, offal, soups, porridge, drinks and medicine, and to colour fabric and yarns as it could give a red and yellow colour.

⁴⁶ *Lovsamling for Island*, V, pp. 683–684; See also *DÍ*. Rentukammer 1928 B12/15–5. A command from the Danish king permitting the hunt of 20 reindeer per year for the next three years in the northeast of Iceland, 19. May 1790. Accompanying document: A letter from Stefán Þórarinnsson (*Isl. Journ.* 8, nr. 774 and 775).

In some places, there was no lichen left at all for people to gather in late summer, as had been a tradition for food supply for households in the countryside.⁴⁷ The complaints to the authorities about the invasive behaviour of reindeer continued. These animals ruined the farmers' sheep meadows in the winter and the Icelandic moss in the summer. It was claimed that the reindeer had become so numerous that farmers often saw big herds. The Danish authorities gave in and extended the hunting permission. The second regulation from the Danish king, allowing reindeer hunting in Iceland, was published in 1794. It permitted the hunting of male reindeer in the reindeer areas in the east and northeast of Iceland. No time limit was set this time, and no limit on the number of prey. Thus, male reindeer could be hunted all year round, and as many as hunters could kill.⁴⁸

The Danish authorities kept on expanding the hunting permit due to pressure from Icelanders. A royal regulation was published in 1798, permitting male reindeer hunting in Iceland until decided otherwise, anywhere reindeer could be found. Male reindeer could thereby be hunted down everywhere they were seen. Hunting of females and young reindeer less than one year old was forbidden. The provincial governors were to keep a record of the annual reindeer hunt.⁴⁹ This regulation was announced at the Althing in Thingvellir in the summer of 1800.⁵⁰

Bearing in mind the farmers' request for permission to hunt reindeer, one may presume that they had the means to hunt reindeer. However, there is no information about reindeer hunting in Iceland in the 1790s. Most likely it was only on a small scale. Probably very few farmers had ammunition for hunting, and even then it was of too poor quality to hunt such a cautious and wary animal as reindeer.

From support to criticism: the end of enthusiasm for reindeer

Interest in reindeer continued in Iceland, but only for a short time. Magnús Stephensen, educated in law and an enthusiastic supporter of Enlightenment ideas, wrote in 1797 about the usefulness of reindeer in the northern hemisphere. His writings in this context were about Spitzbergen, but we can see that he thought Icelanders had not yet realised how valuable reindeer could be in

⁴⁷ Pálsson, pp. 377, 401, 405.

⁴⁸ *Lovsamling for Island*, VI, pp. 177–78. See also *BÍ*. Rentukammer 1928 B13/14–19. A command from the Danish king, permitting reindeer hunt for the next three years in the north-east and east Iceland, except for the cows and calves, 18. June 1794. Accompanying documents: A letter from Stefán Þórarinnsson and Ólafur Stefánsson (*Isl. Journ.* 8, jnr. 281, *Isl. Journ.* 9, jnr. 881).

⁴⁹ *Lovsamling for Island*, VI, pp. 349–50.

⁵⁰ *Alþingisbækur Íslands*, XVII, pp. 487–88.

Iceland. Magnús wrote that it was unnecessary to describe the reindeer, so familiar had it become in Iceland. On the other hand, he felt the urge to mention how little use Icelanders made of the reindeer so far, although few animals are by Nature created so useful for man as the reindeer. He referred to how the Sámi people based almost their entire existence on the reindeer, as the milk and meat of reindeer is their best nutrition and the skins their clothes and shelter. Also, they tame the reindeer for carrying things or pulling sledges, and the reindeer is better than any horse. From the antlers they make various objects and tools. The reindeer also does not need much fodder; it can survive on a meagre supply of vegetation and can dig in the snow for the lichen that is its essential nutrition. By the grace of God, this animal thrives mainly in the most challenging and most northernly countries and God has put it there to ensure the survival of thousands of human lives, Magnús Stephensen added. Nevertheless, he did not suggest any methods or policy enabling reindeer husbandry in Iceland, despite his approving observations about the reindeer and reindeer management in the northern hemisphere.⁵¹

The Icelandic eighteenth-century annals for 1799 record a general opinion that the number of reindeer in Iceland is getting too big and that these animals are doing more harm than good by eating up the Iceland moss. The reindeer had only caused damage without being of any use, because Icelanders did not know how to use manage the animal as the Sámi people do. The loss of the Iceland moss was a central issue in all the criticism of the reindeer. This criticism grew after the Laki eruption started in 1783.⁵² However, the reindeer alone were not to blame. The Laki eruption, when poisonous fumes spread over a large part of Iceland, also caused a decrease in this lichen. Bishop Hannes Finnson claimed that because of the negative environmental impact of this hazardous eruption, all the 'Lichen Islandicus' had withered or died. Thus, this vital nutrition and saviour of the people had not been available in almost all of Iceland for the three years after the eruption.⁵³

Interestingly, Hannes Finnson did not include the reindeer in his summary of the use of natural resources for survival in Iceland in the last quarter of the eighteenth century. Moreover, he did not mention reindeer at all. That raises the question: Was the introduction of reindeer to Iceland viewed as a mistake or at least not considered to be of any importance for the survival of Icelanders? Was this arctic

⁵¹ Magnús Stephensen, *Skemmtileg vinagleði* (Leirárgörðum: Magnús Stephensen, 1797), pp. 195–96.

⁵² Jón Espólín, *Íslands Árbækur í sögu-formi*, 4 vols. in 12 issues (Kjöbenhavn, n.p., 1821–55), 11, p. 101.

⁵³ Finnsson, p. 110.

vertebrate just a useless newcomer in Iceland, despite the high hopes that fuelled the idea of bringing this species to Iceland as a resource for the benefit of the Icelandic nation? It was not until the coming of a new century that this question was dealt with, and it arose up after 1800. By then, the eighteenth-century enthusiasm about importing reindeer to Iceland as a progressive measure had vanished. Icelandic officials already in the early 1800s had lost faith in the idea that the reindeer could be of any use to Icelanders as livestock. In 1797 Magnús Stephensen, the chief judge in Iceland, had praised the reindeer as a life saviour for humans in the northern hemisphere. He changed his mind only a few years later in his book about the eighteenth century in Iceland. In it, he claimed that the semi-domestication of reindeer did not work for his country. The reindeer had been of no use to Icelanders during the three decades they had existed in Iceland, despite the good intentions behind the import of reindeer from Norway. In the northeast, the reindeer had been a nuisance and a plague. It would have been best if the reindeer had never set foot on Icelandic soil, he claimed. From the very beginning they had been fostered by the country to become nothing but a worthless nuisance, causing only annoyance and damage. His explanation was twofold: by eating the Iceland moss, the reindeer deprived the people who depended on that source of food, especially the poor, and it damaged and competed with the sheep in the winter grasslands. The reindeer mainly stayed in the remote wilderness, which was so dangerous for humans in wintertime that no one dared to travel in the winter to hunt. So, he concluded, the reindeer in Iceland were of little use to man, if any at all.⁵⁴

A new tone was set towards these four-legged newcomers less than two decades after their importation to Iceland. Icelanders had turned against the reindeer; attitudes had changed. No one praised the reindeer or its introduction to Iceland as a progressive move, as was the case in the 1700s. On the contrary, in the 1800s, Icelanders viewed the reindeer as useless at best and as a plague at worst.

Conclusion

The Danish authorities had a few dozen reindeer of a domestic stock brought from Norway to Iceland from 1771 to 1787, responding to Icelanders' pleas. It was a response to the cold climate and famines in Iceland and driven by influences from the enlightened policy of the time, aiming to improve and diversify the Icelanders' means of sustenance. There seems to have been no opposition to the idea of importing reindeer in Iceland, only some cautious concerns as to whether this species would survive in Iceland. Iceland's plentiful supply of moss and lichen as

⁵⁴ Magnús Stephensen, *Island i det attende aarhundrede* (Kjöbenhavn: Gyldendal, 1808), p. 76.

important winter nutrition for reindeer fuelled such expectations. When it turned out that the reindeer could live in Iceland, the policy was to bring more of them, and to various areas in Iceland. Some progressive thinking officials in Iceland were ready to embark on experiments that exceeded Nature's known limits in Iceland, and they had the support of the Danish authorities. The reindeer fitted in this progressive policy as a hardy arctic animal, which, unlike the sheep, could survive without shelter and hay. Icelanders knew that the Sámi in Norway kept reindeer, some as their primary food and source of income. Hence, the idea was to try the same in Iceland, to import reindeer to Iceland as a new natural resource for the peasant households. It soon turned out that Iceland's cultural and natural circumstances did fit either reindeer herding or husbandry.

However, the tide turned quickly as those who recommended the importation of reindeer to Iceland failed to consider the possibility of a clash of interests between this foreign animal and the existing traditional agricultural society. A few years after the introduction of reindeer to the northeast and east Iceland, farmers started to complain over the reindeer to the Icelandic authorities, which sent the message further to Copenhagen. The complaint was that the reindeer competed with the sheep for winter grazing in the lowlands in winter. Moreover, it turned out that it was also a competitor with the local people for food. It grazed on the *Cetraria islandica*, the type of lichen that was an essential and traditional food in most rural households. Therefore, a dislike of the reindeer soon developed. Danish authorities responded to the complaints about the reindeer in Iceland by allowing reindeer hunting, yet with some restrictions. It was apparent that the Danish authorities wanted to safeguard the survival of the reindeer herds in Iceland, although Icelanders disliked the reindeer.

In just a short period opinions about the introduction of reindeer in Iceland had turned from hopes and approval of the reindeer into a dislike and opposition. In the 1700s, the reindeer was seen as a benefit for livestock farming in Iceland, but around 1800, Icelanders regarded it as a foreign invasive species of no use to Icelanders. By then, the Icelandic officials believed that it would always be impossible for Icelandic farmers to domesticate reindeer. Prevailing views in the early 1800s were that the introduction of reindeer to Iceland was a mistake, although the intentions were certainly good, but a mistake none the less.

UNNUR BIRNA KARLSDÓTTIR (b. 1964) is a historian (PhD) and a writer. She is currently working as a researcher and director of the University of Iceland Research Centre in East Iceland. Her main research interest has been in environmental history and other topics such as the history of eugenics in Iceland. She has published her academic research in books and articles and has written two novels. In autumn 2019, she published a peer-reviewed book in Icelandic about the history of reindeer in Iceland.

Black Lives Matter meets Eighteenth-Century Studies: Perspectives from the Nordic countries

Introduction

*Johannes Ljungberg, University of Copenhagen &
Per Pippin Aspaas, UiT The Arctic University of Norway*

In the wake of the death of George Floyd in May 2020, there followed a heated debate about the historical roots of racism in western societies. Under the label Black Lives Matter, emblematic characters from the early modern period received unprecedented attention, also in the Nordic countries. Sweeping rhetorical attacks targeted national icons such as the Dano-Norwegian playwright Ludvig Holberg (1684–1754) and the Swedish botanist Carl Linnæus (1707–1778). The latter was blamed for constructing a hierarchy of races with scientific underpinnings that prepared the ground for Social Darwinism and Racial Studies, the former for having contributed to slavery and the slave economy, albeit rather indirectly. In addition to ideological debates about historical relations and causalities, a more activist-minded approach called for the removal of monuments commemorating various characters from the eighteenth century. Activism proved to be more than a mindset. In early November 2020, a herm of the Danish king Frederick V (1723–1766) was symbolically thrown into the harbour of Copenhagen by protesters.

On the constructive side, statues of some of the first black people to settle in Denmark, Finland and Iceland became a subject of public interest. Calls for a more nuanced historical consciousness were put forward, often accompanied by reflections on anything from specific museum exhibitions to the complex dynamics of identity politics on a transnational level. In this context, both social media platforms and traditional news outlets offered opportunities for eighteenth-cen-

<https://doi.org/10.7557/4.5907>

Copyright: © 2021 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

tury scholars to engage in a public discourse in which their expertise was highly pertinent.

In this section, we have invited one scholar from each of the five Nordic countries to share personal reflections on the “statue debates” of the past year. Focusing on the allegations against Holberg as a slave dealer, Thomas Daltveit Slettebø (historian, University of Bergen) analyses how a slow-paced academic discussion in which only a limited number of experts had engaged, suddenly broke into the limelight of public media. In the transformation from a purely academic discourse into a public discussion of dazzling speed, nuances were both lost and restored. Similarly, Annika Windahl Pontén (historian of ideas, Uppsala University) demonstrates both productive and destructive examples from the development of the debate over Linnæus and his connections to racist ideology. In the end, she expresses a general optimism about the potential of public debate. While both Slettebø and Windahl Pontén had privileged vantage points in the sense that no statue of either Holberg or Linnæus was overthrown, Henrik Holm (art historian, National Gallery of Denmark) as curator at an art museum found himself in a far more dramatic situation as the commemorative herm of Frederick V was thrown into the harbour. The protagonists turned out to be the dean and a group of students from the National Academy of Arts, an institution whose founder had been the very king Frederick himself. In his reflection on the act, Horn emphasizes how the ensuing political debate has left very little room for reflection on what is indeed a highly problematic colonial legacy. Finally, Sofia Aittomaa (art historian, Åbo Akademi University), as well as Arnor Gunnar Gunnarsson and Jón Kristinn Einarsson (historians, Reykjavík) share their reflections on the comparative absence of repercussions of Black Lives Matter in Finland and Iceland respectively. Their contributions show that although Finland and Iceland were not too much affected, the past year created richer opportunities to introduce and nuance lessons of history in mainstream media in ways more familiar to most scholars.

Although we prefer to leave to the reader to trace the variations of this topic in the Nordic countries, we would like to share some general thoughts. To some degree, the different debates appear to reflect the history of the eighteenth century in each country. The Danish and Norwegian debates were primarily centred on economic participation in the slave trade, both by the king of the twin realms as a statesman and by the Bergen-born playwright as a private person. In Sweden, the debate centred instead on the scientific legitimization of Carl Linnæus, indirectly connecting him to the recurring critical discussion about Sweden’s role in the later development of racial biology, which culminated in the State Institute of Racial Biology at Uppsala University (1922–1958). In Finland and Iceland, a notion of collective innocence appears to be more firmly rooted in the historical conscious-

ness of the populace, given the absence of national self-governance during the early modern period.

After these opportunities for scholars to participate in somewhat volatile public debates, the everyday responsibility to treat these questions in traditional scholarly contexts slowly returns. Therefore, we hope that this section will be fruitful for our community of scholars. By learning from the variety of the past debates in the Nordic countries, we may get new ideas both for research and for public dissemination of history. The Nordic researcher who followed the debate in one single country may come to realize the variation of the theme. In the same way, we hope that researchers from beyond the Nordic countries may find something compelling in these five examples of the repercussions of the Black Lives Matter movement in 2020, when the eighteenth century suddenly turned into an epoch of global interest.

Contested legacies of early modern colonialism in Norway: a summary of the 2020 debates on Ludvig Holberg and Jørgen Thormøhlen

Thomas Daltveit Slettebø, University of Bergen

Ludvig Holberg and the slave trade

The first real controversy in Norway was sparked in early June by the launch of an online petition titled “Remove the racist/slavetrader-statues in Norway!”¹ In the short text accompanying the petition, two historical figures were identified as examples of this category: the Dano-Norwegian playwright and author Ludvig Holberg (1684–1754) and the British Prime Minister Winston Churchill. The

¹ This text does not give an exhaustive list of all the debates in Norway in 2020 that dealt with the legacy of historical figures from the eighteenth century in light of contemporary debates on “race”, racism and the legacy of European colonialism. I have rather focused here on two cases that have a personal interest for me, as a historian and Holberg researcher and as a native of the Western Norwegian town of Bergen: the controversies about the author Ludvig Holberg and the merchant Jørgen Thormøhlen. The Holberg issue had national scope and interest, while the Thormøhlen issue was largely discussed in the local media in Bergen, but both touched upon the contested memory of Danish-Norwegian colonialism and how it should be remembered today. The two figures have also, in quite different ways, played an important symbolic role since the eighteenth century: Holberg as a major figure in the Norwegian literary canon, Thormøhlen as a part of local memory culture in Bergen. Due to word limitations, I have had to leave out one case that could clearly have deserved mention in this context: the controversy surrounding the proposed removal of a bench in the Botanical Gardens at Tøyen in Oslo, bearing a dedication to the Swedish naturalist Carl von Linné.

<https://doi.org/10.7557/4.5908>

Copyright: © 2021 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

text described Churchill as a racist and white supremacist, and Holberg as having “invested in slave trade”. Both of them were “essentially racist” (“i bunn og grunn rasister”), according to the petition, and “everything positive these historical persons have accomplished is unfortunately overshadowed by the fact that they were racists.”² The petition was shared widely in social media for a few days in June and ended up with approximately 5000 signatories, almost all of them within the first three days of its publication.

The short petition text itself had the nuance and subtlety of a pneumatic drill, which is probably part of the reason why it quickly generated such a heated discussion in various Norwegian print and online media. There were essentially two main facets to the ensuing “statue debate” in Norway, as it carried on throughout the summer months. The first concerned the general question of whether or not it is legitimate or necessary to remove and/or recontextualize monuments that celebrate historical figures with legacies that could now be deemed problematic. This issue engaged politicians, journalists, historians and many others, who in op-ed pieces, interviews and social media posts shared their views on contested historical figures and the place of statues and monuments in contemporary society.

The second facet of the debate was more specifically geared to discussing the historical legacies of the odd couple Churchill and Holberg, who had been the primary targets of the petition in the first place. In the case of Holberg, a central bone of contention was whether or not he had in fact had anything to do with the transatlantic slave trade at all, as the petition text so unequivocally claimed. This apparently simple question, which one should think could be easily resolved, turned out to be surprisingly complicated. Holberg was of course never an actual slave trader like the Bristol merchant Edward Colston whose statue had been toppled and thrown into Bristol Harbour by protestors the day before the Norwegian petition was published. That is, Holberg was never personally engaged in or directly responsible for the purchase, transport and sale of human beings. But did he somehow have a more indirect connection to the slave trade? And if so, what was the nature of his involvement?

The answer essentially hinges upon our interpretation of a loan obligation issued to Holberg in 1730 by the West-Indian-Guinean Trading Company (Det Vestindisk-Guineiske Handelskompagni), in which Holberg loaned the not inconsiderable sum of 600 riksdaler to the company and, after a less than a year, ended up cashing in the modest sum of 36 riksdaler in interest. This investment itself has been known by Holberg researchers for a century.³ From the 1960s onwards, it has resurfaced sporadically as an indictment of Holberg himself and, more broadly,

² <https://www.opprop.net/stats.php?id=271740> (read 25.3.21).

³ Paulli, R. 1920. Til Holbergs Pengeforhold. *Holberg Aarbog*. København & Kristiania.

as an effective way of drawing attention to Denmark-Norway's participation in the early modern slave trade by way of throwing the spotlight on one of the most famous cultural icons of this period. This approach was pioneered by the Danish author Thorkild Hansen, who in his documentary novel *Slavernes kyst* (1967) drew attention to Holberg's loan to the company, underscored the substantial size of the loan, and portrayed Holberg as a jaded and cynical investor whose exit from a financial involvement in the slave trade was due to financial acumen rather than moral scruples.⁴ While the existence of the loan obligation itself has never really been in question, some scholars and Holberg enthusiasts have since downplayed its significance and painted it in a completely different light than Hansen. An early proponent of this more sympathetic interpretation was the "grand old man" of Scandinavian Holberg research in the twentieth century, F.J. Billeskov Jansen. In an essay on Holberg's personal economy, Billeskov Jansen argued that Holberg owned only one stock bond that paid a mere 18 riksdaler in interest and that, consequently, the claim that "Holberg made his fortune through the slave trade" was incorrect.⁵

In part, last year's Holberg debate reiterated Hansen's and Billeskov Jansen's earlier positions. Early critics of the slavetrader/racist-statue petition such as Marianne Solberg and Professor Gunnstein Akselberg (University of Bergen) sought to counter what they described as "the myth of Holberg as slave trader" (Akselberg) and "the rumour that Holberg was a slave trader and invested his whole fortune in the slave trade" (Solberg). Among the arguments cited in favour of this interpretation were what they saw as the insubstantial size of the investment itself, as well as the tolerant and progressive nature of Holberg's literary production.⁶ Others, most notably the historian of ideas Dag Herbjørnsrud, proposed a quite different view of Holberg that portrayed him as complicit in several Danish-Norwegian colonial ventures and slave trade, as an investor, supporter and propagandist. Herbjørnsrud introduced some new issues in addition to the now well-known loan obligation of 1730, by laying out what he described as "Holberg's five contributions to the slave trade". These alleged contributions included, among other things, a fictitious dialogue between two merchants written by Holberg on behalf of the Danish East India Company as well as investments made and business done with banks and insurance companies that also financed or did business with trading

⁴ Thorkild Hansen, *Slavernes kyst* (Oslo: Gyldendal norsk forlag, 1968), p. 41.

⁵ Fr. J. Billeskov Jansen, *Holberg og hans tid* (København: Gyldendal, 1979), pp. 151–152; A similar argument was proposed by Holberg's most recent biographer Lars Roar Langslet in *Den store ensomme – en biografi om Ludvig Holberg* (Oslo: Forlaget Press, 2001), p. 465.

⁶ Gunnstein Akselberg, "Ludvig Holberg var verken slavehandler eller rasist", *Krono* 17.6.2020, Marianne Solberg, "Holberg var ikke slavehandler", <http://shakespearetidsskrift.no/2020/06/holberg-var-ikke-slavehandler> (read 25.3.21).

companies involved in the slave trade.⁷ Marianne Solberg argued in response that Herbjørnsrud's contributions did not convincingly document any substantial connection between Holberg and the slave trade.⁸

Herbjørnsrud's intervention also sparked a lively and informative discussion on Holberg's attitudes towards slavery, race, colonialism and non-western peoples. Herbjørnsrud's main interlocutor in this sub-section of the larger debate was Holberg researcher Jørgen Magnus Sejersted (University of Bergen), who argued that Holberg's Christian worldview and interest in early modern natural law led him to formulate a principled critique of the institution of slavery and to promote the idea of human equality, regardless of skin color. Sejersted conceded that Holberg "accepted slavery as a historical and cultural phenomenon" and never translated his abstract discussion of human equality into a political call for abolition of the slave trade, but argued that he nonetheless should be acknowledged as an early promotor of "radical ideas about tolerance and equality" in eighteenth-century Denmark-Norway.⁹ Herbjørnsrud, on the other hand, pointed out several passages in Holberg's essays and histories that implied that Holberg endorsed colonization and Protestant mission work in India, Greenland and Sápmi, and which displayed somewhat derogatory attitudes towards the inhabitants of these areas.¹⁰ Herbjørnsrud and Sejersted seemed to generally agree on the need to avoid anachronistic readings and to interpret Holberg in light of the historical context in which he wrote, but they differed in their respective conclusions. Sejersted, on the one hand, argued that while Holberg was in many ways a man of his time, he should nonetheless be appreciated today as an early critic of slavery and racialization. Herbjørnsrud, on the other hand, argued that in order to take Holberg seriously, one must not try to excuse him but rather elucidate and critically engage with his complicity with and acceptance of contemporary colonializing projects. The debate between the two continued for a few more rounds, with some minor skirmishes concerning disagreements about the merits of Herbjørnsrud's readings of Holberg.¹¹

⁷ Dag Herbjørnsrud, "Originalkilder fra 1730 dokumenterer Ludvig Holbergs investeringer: Holbergs ukjente forhold til slavehandelen", *Khrono*, 25.7.2020.

⁸ Marianne Solberg, "'Falske nyheter' og villedende påstander", *Khrono* 31.7.2020.

⁹ Jørgen Magnus Sejersted, "Mer om Holberg, rasisme og slaveri", *Khrono* 1.8.2020. See also an earlier interview with Sejersted: Njord V. Svensen, "Holberg var en kritiker av slave- og rasetenkingen", *Khrono*, 17.6.2020.

¹⁰ Dag Herbjørnsrud, "Om avkolonisering, Black Lives Matter og slavehandel: Heller ikke Holberg bør umyndiggjøres", *Khrono* 6.8.2020.

¹¹ Jørgen Magnus Sejersted, "Om mulige og umulige Holberglesninger", *Khrono* 4.9.2020; Dag Herbjørnsrud, "Uriktige anklager i Holberg-debatten", *Khrono* 27.9.2020:

Apart from the online petition itself, very few of the most active participants in last year's debate seem to have described Holberg as a "slave trader" or claimed that he earned his fortune from the slave trade.¹² And, one might also add, it seems that few of the people involved in the public debate followed the petition's signatories in actually calling for the removal of the Holberg statues in Bergen and Oslo.¹³ In some regards, the Norwegian "Holberg statue debate" of 2020 therefore appears to have been a tempest in a teapot, or perhaps rather a bonfire of straw men. From the vantage point of only less than a year later, the intensity of last year's debate seems almost perplexing. The international context must factor in as an obvious explanation: people were clearly roused from pandemic-induced lethargy by the horrible images of the murder of George Floyd at the hands of Minneapolis police, the international BLM protests that followed, and the subsequent wave of transnational iconoclasm leading to the toppling and vandalizing of statues all over the world. All of a sudden, activists took direct action in issues that in some

¹² Disagreements about who had actually said what about Holberg and slavery was in fact a recurring and contested topic in the debate. See for instance Fartein Horgar and Dag Herbjørnsrud, "Stans hvitvaskingen", *Klassekampen* 19.6.2020; Marianne Solberg, "Bakgrunnsmateriale til 'Holberg var ikke slavehandler'", *Norsk Shakespearetidsskrift*; Fartein Horgar and Dag Herbjørnsrud, "Usant om Holberg i Norsk Shakespearetidsskrift", *Norsk Shakespearetidsskrift*. The novelist Fartein Horgar and Dag Herbjørnsrud also submitted a complaint to the Norwegian Press Complaints Commission (PFU) arguing that the daily newspaper *Klassekampen* should have fact-checked Marianne Solberg's opinion piece more thoroughly, or at least corrected it or issued an apology later on. They also complained about how the whole case had been handled by the editor. The commission ruled that the newspaper had not breached good press practice. See <https://presse.no/pfu-sak/143-20/> (read 21.3.21).

¹³ One of the few explicit endorsements for removal of Holberg statues, apart from the many signatories of the petition, came from the national spokesperson for the youth wing of the Green Party, Teodor Bruu. Bruu later changed his mind concerning Holberg (although not about Churchill), stating that "[...] I shall admit that I think the proposal about Holberg missed the mark somewhat. He lived several hundred years ago, and he was not so active in the slave trade as the initial information suggested." Pål Hellesnes, "Holberg inn, Churchill ut", *Klassekampen*, 20.6.2020; The statue petition was also supported by Holberg prize laureate Paul Gilroy who, when asked by the newspaper *Khrono* about the proposal, responded that he welcomed the debate, although he did not think statue removal would solve any problems. Regarding a removal of the statue he simply responded: "That's fine". Njord V. Svensen, "Helt greit å fjerne Holberg-statuen, mener vinner av Holberg-prisen", *Khrono* 14.6.2020; the academic director of the Holberg Prize, Professor Ellen Mortensen, and rector of the University of Bergen, Dag Rune Olsen, were both criticized for having stated that they supported the removal of Holberg statues, should this be democratically decided by a majority. Njord V. Svensen, "Ta ned statue? –Da må man også ta ned Holbergprisen", *Khrono* 16.6.2020; Njord V. Svensen, "Avviser intellektuell slapphet i strid om statuer", *Khrono* 21.6.2020.

cases had been debated for a long time.¹⁴ In the Norwegian context, one must add to this the blunt and imprecise formulation of the online petition, which not even some of the most active commentators on the “Holberg-critical” side supported.¹⁵ Perhaps such a forceful statement was necessary to spark the debate in the first place, but it almost inevitably contributed to steering it, although not completely, towards a rather superficial argument about words (was Holberg a “slave trader”?) instead of a more substantive discussion about the links, if any, between Holberg and the colonial projects of eighteenth-century Denmark-Norway and whether these should affect our understanding of him and his writings today.

Jørgen Thormøhlen: A Norwegian Edward Colston?

Whereas the Holberg debate of 2020 was of national interest, there was a more local debate going on in the city of Bergen around the same time concerning the borough of Møhlenpris. Møhlenpris is named after the powerful German-born merchant and industrialist Jørgen Thormøhlen (1640–1708), whose various manufactures (cod liver oil, salt, rope, barrels etc.) formed the foundation of the modern borough.¹⁶ Thormøhlen’s involvement in the slave trade and the plantation economy of the Danish West Indies has been a topic for decades.¹⁷ In brief, Thormøhlen probably owned a share in the vessel *Cornelia* that is claimed by some to have been the first Danish-Norwegian ship, in 1674, to carry African slaves to St. Thomas.¹⁸ More substantially, in 1690, king Christian V awarded Thormøh-

¹⁴ The British historian Madge Dresser points out, for instance, that the Edward Colston statue in Bristol has been contested, and vandalized, since the 1990s when his connection to slavery became more broadly known. See Madge Dresser, “Set in Stone? Statues and Slavery in London”. *History Workshop Journal* 64, 2007, p. 164.

¹⁵ Fartein Horgar and Dag Herbjørnsrud, for instance, explicitly stated to the Norwegian Press Complaints Commission that they “did not support” the petition. See <https://presse.no/pfu-sak/143-20/> (read 21.3.21).

¹⁶ The name of the whole area, Møhlenpris, stemmed from Thormøhlen himself. Thormøhlens gate, however, was named in his honour in the 1890s.

¹⁷ The topic was briefly discussed in the local press already in 1969, following Thorkild Hansen’s promotion in Norway of the upcoming third book in his slavery trilogy, *Slavernes øer* (1970). See “Møhlenpris oppkalt etter slavehandler”, *Bergens tidende* 2.10.1969.

¹⁸ Thormøhlen’s biographer Anders Bjarne Fossen claimed that this was the case in Anders Bjarne Fossen, *Jørgen Thormøhlen: Forretningsmann, storreder, finansgeni* (Bergen: Einar Blauuw A/S, 1978), pp. 45–46. His source was Thorkild Hansen, *Slavernes øer* (Oslo: Gyldendal norsk forlag, 1970), p. 23; the historian Tore L. Nilsen states that this is probably incorrect, and that “a ship [Thormøhlen] possibly owned a part in probably carried slaves to the Portuguese colony Sao Thome [...]”. Tore L. Nilsen, “Behold navnene og sørg for informasjon”, *Bergensavisen* 15.6.2020; the Danish Historians Erik Gøbel and Louise Sebro write that the vessel FRIDERICH arriving in 1675/76 was probably the first ship flying the Danish flag

len a ten-year lease on all trade with St. Thomas and St. Jan, an agreement that, among other things, awarded him executive authority over the islands and stipulated that he was responsible for ensuring an annual supply of “young, healthy Negros” to the plantations.¹⁹

The fact that a borough in Bergen is named after a figure involved in the transatlantic slave trade has indeed been pointed out in the media in recent years.²⁰ It became the topic of a much more heated debate in Bergen in the weeks following the death of George Floyd, when local politician Sofie Marhaug from the socialist party Rødt proposed renaming Møhlenpris and Thormøhlens gate.²¹ The proposal was met with a variety of reactions in local media, many of them negative. Some commentators acknowledged that Thormøhlen was a ruthless businessman whose actions and attitudes make him quite unsavory in modern eyes, but that renaming would only help bury problematic sides of our history.²² Others argued that debates about historical figures, statues and renaming are a form of symbolic politics that only derails attention from everyday racism in Norwegian society.²³ Representatives of organizations from Møhlenpris itself protested against a name-change, arguing that Møhlenpris is a “radical borough” with long traditions of labour organization and anti-racism that today houses a culturally diverse population that carries on the legacy of anti-racist work. The name is a strong part of local identity, they argued, and the local inhabitants have managed to redefine its meaning.²⁴ The intervention from Møhlenpris residents seems to have in effect ended the debate. Although many had publicly disagreed with the renaming proposal, for various reasons, there appeared to be a general agreement even among the critics that Thormøhlen himself was a character not particularly worth defending. Even so, a few commentators did try to downplay Thormøhlen’s role

to supply St. Thomas with slaves. Erik Gøbel and Louise Sebro, “Danmark-Norge i Vestindien” in *Vestindien. St. Croix, St. Thomas og St. Jan* (København: Gads forlag, 2017), p. 56.

¹⁹ The king’s breach of the terms of this lease agreement eventually contributed to Thormøhlen’s eventual bankruptcy and downfall. See Fossen, pp. 45–46, 108 ff.

²⁰ See, for instance, Torbjørn Tumyr Nilsen, “Gategutter”, *Klassekampen* 20.7.2018; Irene Kinunda Afriye, “Norge trenger en ‘Black history month’”, *Bergens Tidende* 28.2.2020.

²¹ Karoline Risnes, “Arven fra Jørgen Thor Møhlen står dårlig til i nabolaget”, *Bergens Tidende* 10.6.20;

²² See for instance Erling Gjelsvik, “Ja, Thormøhlen var en skurk. Hva så?”, *Bergensavisen* 13.6.2020; Torbjørn Hovland, “Ein naiv og dårlig idé”, *Bergens Tidende* 10.6.2020; Vibeke Kroken, “Reneste visvas”, *Bergensavisen* 13.6.2020; Tore L. Nilsen, “Behold navnene og sørg for informasjon”, *Bergensavisen* 15.6.2020.

²³ Helena Haldorsen, “Rasisme er ikke gatenavn”, *Bergensavisen* 17.6.2020; Camilla Ahamath, “Møhlenpris-debatten skygger for noe viktigere”, *Bergens tidende* 10.6.2020.

²⁴ Espen Edvardsen, Ørjan Kjerstad, Gunnar Wiederstrøm, “Bydelen som bryr seg”, *Bergens Tidende* 14.6.20.

in the slave trade. Among the claims were that Thormøhlen had only a small and marginal part, that he did not play an “active” role since there is no evidence that he engaged his own ships in the slave trade, or that his colonial ventures ultimately failed.²⁵ While these claims may be factually true, they do seem to miss the mark somewhat. Although one might disagree with the merits of renaming streets, surely the mere attempt to gain a foothold in the slave trade and/or the plantation economy should be enough to render the reputation of a historical figure somewhat problematic?

In any case, the Holberg and Thormøhlen debates of 2020 both laid bare some familiar, underlying fault lines in Norwegian public discourse with regard to the role played by Norway and Norwegians in early modern colonial projects in general, and the transatlantic slave trade in particular. Elements of the Norwegian debate on these matters are no doubt familiar also in Denmark, where the colonial era has had a similarly unstable and contested place in collective memory.²⁶ In the Norwegian context, there are on the one hand those who claim that Norway, under the Danish crown, played a significant part among European nations in the early modern slave trade, at least relative to the two kingdoms’ population sizes.²⁷ On the other hand, there are those who either claim that the Danish-Norwegian contribution to the slave trade was economically insignificant and numerically marginal or, in an even stronger formulation of the argument, that the kingdom of Norway and Norwegians in particular played no substantial part in the transatlantic slave trade at all.²⁸ A variant of this is the claim that Norway played no part in Denmark’s colonial projects at all since it was itself a “colony” under Danish rule.²⁹ A problem with such claims is that they do not contribute to a nuanced

²⁵ Tore L. Nilsen, “Behold navnene og sørg for informasjon”, *Bergensavisen* 15.6.2020; See also the interview with Bjørn Kvalsvik Nicolaysen in Geir Kvile, “–Han var ingen slavehandler”, *Bergensavisen* 23.6.2020.

²⁶ See for instance Anne Folke Henningsen, “Koloniernes Spor” in *Danmark. En kolonimagt*, ed. by Mikkel Venborg Pedersen (København: Gads forlag, 2017). pp. 400–445; Gunvor Simonsen, “Fortiden i nutiden”, in *Kampen om de danske slaver. Aktuelle perspektiver på kolonihistorien*, ed. by Frits Andersen & Jakob Ladegaard (Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2017), pp. 29–45.

²⁷ This position was argued by Dag Herbjørnsrud and Fartein Horgar in the 2020 debate, see Dag Herbjørnsrud, “Uriktig om Norge og slavehandel”, *Fædrelandsvennen* 24.7.2020; Fartein Horgar and Dag Herbjørnsrud, “Stans hvitvaskingen”, *Klassekampen* 19.6.2020.

²⁸ In the 2020 debate, this narrative was promoted by Marianne Solberg, see for instance “Apologetenes kolonistat”, *Klassekampen* 26.6.2020; “Norge var ikke en kolonimagt – svar til Tellefsen”; “Norges falske kolonihistorie”, *Klassekampen* 14.11.2020.

²⁹ Øyvind Andresen, “Norge dreiv ikke med slavehandelen”, *Fædrelandsvennen* 16.7.2020; See also Marianne Solberg, “Holberg og slavehandelen”, *Klassekampen* 16.9.2020; The “Norway as a Danish colony” argument was also supported by Rødt politician Mímir Kristjánsson, who described both Norway and Iceland as Danish colonies, although the former was

understanding of how Danish-Norwegian colonial rule actually functioned in the West Indies and elsewhere. Not to speak of the fact that they grossly exaggerate the extractive nature of Danish rule in Norway by more or less implicitly comparing them to the formal status and social realities in the actual colonies of the period.³⁰ Eighteenth-century Norwegians were clearly involved in the slave trade, and this should interest Norwegians in the twenty-first century. Some commentators, however, notably historians Frederik Hyrum Svensli and Trond Bjerckås, did manage to advance the public discussion in a more productive direction: the former by pointing out that many quite unknown, ordinary Norwegians unquestionably played a part as cogs in the machinery of the slave trade, as crew members on slave ships and on slave forts, the latter by pointing out how many Norwegians were profiteers, rather than victims, of colonialism.³¹

treated better than the latter. The slave trade, wrote Kristjánsson, was conducted entirely from Copenhagen. Mímir Kristjánsson, “Om man skal holde Norge ansvarlig, bør man se på nåtiden og ikke fortiden”, *Bergensavisen* 16.6.2020.

³⁰ Historian Uffe Østergaard’s nuanced discussion of the Danish crown’s relation to the various parts of its empire does much to clarify this issue and should be required reading for those who want to venture into this discussion. Østergaard basically introduces a tripartite division between various forms of subordinate areas: kingdoms and duchies with old historical and cultural ties with Denmark, in which the inhabitants had the same formal rights as Danes (Norway, Schleswig and Holstein), territories with a similar formal status that were nonetheless to a certain degree treated as colonies in practice (Iceland, the Phæroes and Greenland) and the actual colonies in India, Africa and the West Indies. The main reason for the different treatment of the two latter categories (with a partial exception for Greenland) was, unsurprisingly, the “race”, skin colour and ethnicity of their inhabitants. See Uffe Østergaard, “Danmark – småmagt, imperium og kolonimagt”. in *Danmark: En kolonimagt*, ed. by Mikkel Venborg Pedersen (København: Gads forlag, 2017), pp. 25–34.

³¹ Fredrik Hyrum Svensli, “De ukjente”, *Klassekampen* 27.6.2020; Trond Bjerckås, “Koloni eller kolonist?” *Fædrelandsvennen* 9.7.2020.

Summary and reflections on the "Linnaeus debate" in Sweden 2020/2021

Annika Windahl Pontén, Uppsala University

In May 2020 a worldwide debate on racism started. The main reason was the death of George Floyd who died in Minneapolis, USA, while the police were arresting him using far too much force. Floyd's death was one of many examples of police brutality against black persons and this time it sparked actions. The Black Lives Matter movement acted and critique and debate spread worldwide. Both racism today and the history of racism have been, and are still, in focus for this debate. Soon there were demands to take down statues of men connected to the history of colonialism and racism. A number of statues were also thrown over or taken down, the following are a few examples: a statue in USA of Columbus lost its head, the statue of slave trader Edward Colston was thrown into the harbour in Bristol, UK, and a number of statues of king Leopold II were removed in Belgium.

In Sweden the debate first took place on various social media. On 8 June Lovette Jallow live-streamed a talk on Carl Linnaeus on her Instagram-account *action4humanity_se*. The heading was "Origins of racebiology. Carl von Linné – Sweden". In the talk she connected Linnaeus to the starting point of racial biology and argued that he was the "founder" or "father" of "scientific racism". Lovette Jallow is best described as an activist on social media, and she was awarded the Raoul Wallenberg Prize in 2019 for her work on the account *Action4humanity*.¹ One result of the live-stream was demands that statues of Linnaeus should be taken down, with about 1900 persons signing a petition in support of those demands (February 2021). Another result was that the debate also reached national media,

¹ <https://raoulwallenberg.se/raoul-wallenbergpriset/> accessed 14 April 2021.

<https://doi.org/10.7557/4.5909>

Copyright: © 2021 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

and major newspapers, radio and television news all focused on various aspects of the theme. At the same time debates on social media also peaked.

Both *Aftonbladet* and *Expressen* had debate articles on the topic. In *Aftonbladet* (17 June 2020) the journalist Henrik Arnstad argued that modern racism was indeed born with Linnaeus.² Arnstad has previously published books on the history of fascism. Professor Gunnar Broberg replied (22 June) that it is much too simplified to label Linnaeus “racist” and even if there is a line from Linnaeus to modern racism it is not a straight one.³ Gunnar Broberg is one of Sweden’s senior experts on Linnaeus and former professor of history of ideas at Lund University. He has recently (2019) published a biography of Linnaeus. Hynek Pallas wrote in *Expressen* that Arnstad’s way of arguing and his way of making Linnaeus responsible for things that happened after his lifetime is problematic.⁴ Pallas holds a PhD in cinema studies, his thesis is a study of whiteness in modern Swedish film. Linda Andersson Burnett was interviewed on radio and heard locally both in Linnaeus’s birth region Småland and in Uppsala.⁵ She also contextualized the debate and argued that there are elements in Linnaeus theories that are problematic but also that the development from Linnaeus to the racial biology of later times is complex. Linda Andersson Burnett currently has two research projects at Uppsala University connected to Linnaeus, Linnaean natural history and colonialism, and she has published on similar themes earlier, including her PhD thesis from 2012. Most of the debate was focused on Linnaeus, racism and racial biology and only sometimes the period when the statues actually were erected was discussed. Swedish Television News picked up that theme and interviewed Magnus Rodell, who said it was expected that the statues became a target for these protests.⁶ It has happened before in similar situations. He suggested that one way to handle these situations is to add information texts or signs explaining problems connected to them. Magnus Rodell is associate professor at Södertörns högskola and he has studied monuments, symbols and statues during different periods.

It is more difficult to summarize the debate on social media. I followed it mainly on Instagram and Facebook, most of the time without taking part so much. Here

² <https://www.aftonbladet.se/kultur/a/WbwrBK/med-carl-von-linne-foddes-den-moderna-rasismen>, *Aftonbladet* 17 June 2020, accessed 14 April 2021.

³ <https://www.aftonbladet.se/kultur/a/mROBdv/linne-var-besk-mot-manniskan-inte-rasist>, *Aftonbladet* 20 June 2020, accessed 14 April 2021.

⁴ <https://www.expressen.se/kultur/hynek-pallas/kan-linne-lastas-for-hur-hans-tankar-anvandes/>, *Expressen*, 17 June 2020, accessed 14 April 2021.

⁵ <https://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=114&artikel=7498937>, *Sveriges Radio*, 18 June 2020, accessed 14 April 2021.

⁶ <https://www.svt.se/kultur/louis-de-geer>, *Sveriges Television*, 18 June 2020, accessed 14 April 2021.

I will mostly reflect on the tendencies I saw. In my opinion the debate quickly became very polarized, with the two main poles “Linnaeus is to be blamed” and “Linnaeus is innocent” (henceforth called the “blame-pole” and the “innocent-pole”). The “blame-pole” was characterized by arguments along the line that Linnaeus is the origin of scientific racism and racial biology, he was a racist and Linnaean theories of humans led to colonialism with all the negative consequences. The “innocent-pole” on the other hand argued that Linnaeus was not racist, he did not have any agenda of that kind, and he did not mean any harm (often paired with quite a lot of admiration and respect for Linnaeus). Neither of these positions is in my opinion likely, or true if you wish. The few times I did engage in threads on Facebook, for example, I realized that I had to argue against both of these positions, sometimes in the same thread. Only a few times was the debate climate fruitful and it was possible to discuss with the level of complexity it actually takes to understand matters such as this. I must say that in general the climate and tone I met was respectful. I know this was not always the case. The situation was used by some extremists to spread hate and threaten participants in the debate in a totally unacceptable way. Of course social media is a difficult platform to debate on, but it seems also to be a platform where more and more debates like this take place. For that reason I would say that it is important to think of how these media can be used also to contextualize and complicate topics if that is necessary.

Most of the threads I did participate in started by linking one of the major debate articles and argued either that Linnaeus was “the founder of scientific racism” or that he was “innocent”. My own standpoint is (as mentioned above) that neither of these positions is reasonable. Racism is an older phenomena than Linnaeus and it did not start with him. The question of whether Linnaeus was “racist” or not is not so easy to answer. Some people on the “innocent-pole” said he cannot be since he does not use the word “race”. That is of course making it much too easy. It is not the word as such but the contents of the texts and ideas that determine whether it is reasonable to say he was racist or not. There are very stereotyped descriptions in Linnaeus’s texts, some are pejorative and phrased in a way that I definitely would label as racist and impossible to use today. These pejorative assessments concern people from different parts of the world. As Gunnar Broberg and others have pointed out, Linnaeus is not only pejorative and critical towards people in Africa or Asia, he is like that towards all humans. The classification and description of humans was problematic to Linnaeus and he seems to have struggled with the classifications all his life. Another aspect that almost never came up in the debate on social media is how many times he changed his classification and taxonomy of the human varieties. Usually the tenth edition of *Systema Naturae* was cited as the only source, when in fact it was changed from edition to edition. This

also relates to the wider topic of borders in nature in general, and that was a difficult and complex problem both for Linnaeus and for other contemporaries. The way Linnaean taxonomy and classification actually were used in a colonial context is another aspect that was seldom mentioned. The Linnaean texts and ideas were spread by naturalists who were parts of the colonial system.

A very common argument on the “innocent-pole” is that Linnaeus was “a child of his time”. In fact the most recent debate article in local media in Uppsala was published in February and had the heading “Carl Linnaeus was a child of his time” (Carl von Linné var ett barn av sin tid).⁷ It was written by three neurologists associated with Uppsala University. According to their line of argument we should in a way overlook things said or written by eighteenth-century persons as parts of a different mentality, and they did not really mean to be “racist” or “bad”. These types of arguments are very problematic to me. Of course each time needs to be understood in a reasonable context, for example: to understand eighteenth-century medical theories requires a lot of knowledge about the time, the context and other specific aspects. That does not mean that we as twenty-first century persons need to accept every idea or thought they had. In the eighteenth century there were systematic inequalities and injustices that we should not accept today under any circumstances. The effect of colonialism is one such example but there are many more. Eighteenth-century society was different from ours, we can understand and interpret it, but we can only study history through the lens that is our own time. Having said this, there are also certain expressions or ways to describe things that would have been acceptable and non-racist in the eighteenth century, and even if we considered them differently today the use of them by an eighteenth-century person does not necessarily mean that person was a racist.

As far as I know, not much happened to the Linnaeus statues in Sweden. The vice-chancellor of Linnaeus University in Växjö, Peter Aronsson, needed to explain that they intended to keep the name of the university. The base of the bust of Linnaeus in Gothenburg Botanical Garden was given a sign with a message saying that Linnaeus paved the way for today’s racism. The statues still stand and the debate has peaked. It is not the first time this debate has surfaced, it happened to some extent during the Linnaeus tercentenary in 2007 and it will most likely happen again. I think it is good that it is discussed, but I do wish there was room for a more balanced, complex and initiated debate. One thing that I find interesting, for example, is that the “blame-pole” is so keen to find a “father” of racism, racial biology or scientific racism. As a colleague at the Department of History of Ideas

⁷ Söderfeldt, Birgitta, Ghaderi Berntsson, Shala and Landtblom, Anne-Marie, ‘Carl von Linné var ett barn av sin tid’, *UNT*, February 20th, 2021 (locked article), <https://unt.se/artikel/17m6k1wl>, accessed 14 April 2021.

and Sciences in Uppsala, Petter Hellström, pointed out: much of the debate has some kind of strange inverted “genius-cult” attached to it. And I agree with him: Linnaeus is not the “father” of any these isms, simply because they don’t have any “fathers”. They are results of historical processes where Linnaeus sometimes is one ingredient or factor, but not the sole explanation. I think that we can keep the Linnaeus statues, and I agree with what Magnus Rodell said in the interview: bad things or things gone wrong in history will not disappear if we remove statues. I do think that there are situations when the removal of a statue is the best solution and in other cases clarifying or commenting on texts are useful. In the case of Linnaeus perhaps signs with text are not good solutions either, since the text would have to be a very long and rather complicated one. I think a good solution is to keep on discussing these issues, and when there is an opportunity to put up a new statue or artwork; think of what that represents and what it comments on in terms of historical processes and history. It is of course no coincidence that we have more statues of slave traders than abolitionists or of more white men than of black women. Statues are placed in our shared outdoor spaces, it is important what they are symbols of and what they represent. For me a Linnaeus statue can be left standing, as it can represent the eternal question of who we are as human beings and how we should be. A Linnaean concept of a human being, who and what that is, is complex but also dynamic. It can be used in all sorts of contexts, both good and bad. I think it is our responsibility to continue a critical discussion and make good use of the Linnaean legacy and of Linnaeus in history.

A Big Splash in Shallow Waters: The Statue of Frederic V and the Danish Colonial Past

Henrik Holm, National Gallery of Art, Copenhagen

Splash! The darker sides of the eighteenth century resurfaced to present-day Denmark, at the sound of a dry plaster cast copy of King Frederic V (1723–1766) hitting the salty waters of the canals of the harbour in Copenhagen.

Yet another incident of denigration and destruction of a monument connected with the colonial eras had met its fate. But this time it misfired, causing mostly collateral damage. It instantly threatened any possibility of stating a positive outcome of identity politics, decolonization or renewal of our historical understanding. If anybody dared to mention such matters, they would immediately risk being placed alongside this illegal act of destruction, caused by babbling foes of good taste, democratic debate and history proper.

As part-time curator at the national gallery (SMK), I witness the basic facts of public interest in the arts every day: early modernist art from around 1900 draws a public of thousands, because it serves the myth of individual genius, and depicts everyday life in colorful ways. Art before 1800 was mainly for an elite, and still only attracts an elite. Contemporary art either suffers an almost complete lack of interest or begets anger, because it is strange and hard to understand. So, an eighteenth-century king meeting contemporary art and decolonization, hits shallow waters.

Around a thousand people with intimate relations to the contemporary art scene, have signed a petition saying that the event was not an act of eradicating Danish cultural heritage, but “an attempt to make it relevant, by conducting an act

<https://doi.org/10.7557/4.5910>

Copyright: © 2021 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

of resistance against Frederic V in effigy and his leading role in Danish colonial times.”¹ As far as I can tell, no one else is listening in their direction.

As for the drowning of the bust, it might or might not qualify as an artistic event, but it failed to live up to basic rules of successful (bourgeois) communication, its means and ends being so violent and hard to grasp the meaning of. It rather cancelled debate, than evoked it – so what was the response?

The exception

There is one single exception to the rules of interest in the arts I outlined above. The monument in Copenhagen harbour, placed in front of the West Indian Warehouse, named “I am Queen Mary. A hybrid of bodies, nations and narratives”, made from a 3D-scan of the two artist’s dressed bodies, La Vaughn Belle and Jeannette Ehlers, has drawn massive, ongoing attention – positive and negative – nationally and worldwide, since it was unveiled in 2018. It has turned out to be one of the most often mentioned, most important contemporary artworks of that year; perhaps it will end up in the top ten of the decade.²

It was the first sculpture depicting a black female in Denmark, one of the first to refer to the nation’s colonial history seen from the side of the oppressed, and it showed up just as colonial monuments in many countries were being toppled. The Ford Foundation purchased a version of it in 2019.

In the aftermath of the destruction of the bust of Frederic V, IaQM became the “good example” opposed to the “bad” one of the bust-happening, used by politicians in the debate about government spending in 2021. A million DKKR is to be allocated to the National Museum to fund an investigation into the possibility of creating some sort of institution that focuses on colonial history. To my mind, Denmark is the only country with such a history that does not have a specialized institution focusing on it. Perhaps because we still to some degree control Greenland and the Faroe Islands.

Thanks to the empowering spirit and presence of IaQM, the Warehouse built in 1783 to store products produced by enslaved labour was mentioned as a place to put it. Behind its solid walls looms the very white Royal Cast Collection, of which I am curator. It was on the ghostly passing by of white and black history through

¹ Author’s translation of: Vi opfatter ikke aktionen som et forsøg på at udrydde dansk kulturarv, men som et forsøg på at aktualisere den, ved at udføre en modstandsaktion mod Frederik V in effigie og hans ledende rolle i dansk kolonitid. Denne type billedlige modstandshandlinger spiller en historisk vigtig rolle i Danmark. <https://www.idoart.dk/blog/solidaritet-med-katrine-dirckinck-holmfeld-og-anonyme-billedkunstnere>

² Website of *I am Queen Mary*: <https://www.iamqueenmary.com/>

the quiet space of the Warehouse that the idea of having the IaQM monument set up outside in public space, and to create a new institution like the one about to be planned came about.

The “CEO room” of the West Indian Trading Company (Det Kongelige Danske octroyerede Vestindiske Handelsselskab, 1778–1785) still displays its neoclassicist splendour at the top of the building. No other place equals it in authenticity and atmosphere. But discreet plans to sell off the Warehouse to private investors have been around for many years, threatening every initiative and the perseverance of the location. The cynical, economic thinking of the eighteenth century still lingers on. But the bust-happening might nevertheless have done some good for our cause.

On the other hand, since the money for the investigation is going to an already existing traditional museum starved of funding, and since we had to take down most of the IaQM monument a few days ago (January, 2021), after damage caused by stormy weather, we might have lost our mojo. But as I said, these matters are ghostly. The times are out of joint, the spirits demand action, the outcome is unknown, and we might not live to see it.³

History is history

A video produced by those who sacrificed the king to the waterways on which his wealth depended, appeared on the online media for contemporary Danish art, I do Art, on 6 November 2020, under the heading “The founder of The Royal Academy of Fine Arts in Copenhagen thrown into the harbour”. In the adjoining text, the purpose is explained: “By sinking Frederik V into the canal, we want to articulate the ways in which the colonial era is invisible, but still has direct consequences for minority people inside and outside the academy.”

In the storm of arguments against the event, traditional historians stepped in trying to calm the waters, saying that (1) Those behind the sinking of the bust are wrong in stating that the colonial era is invisible. Long before Black Lives Matter made itself felt in Denmark, local historians worked hard on writing the history of colonialism. For instance, Danish colonial history was addressed in the prestigious,

³ The Greenland newspaper *Sermitsiaq* mentions the early demand for funding of a centre dedicated to colonial history, and the location of the West Indian Warehouse, adding that the statue of Hans Egede might end up there as well. <https://sermitsiaq.ag/node/222543>. The art historian Matias Danbolt and the classical archaeologist Amalie Skovmøller argue for placing unwanted monuments at the Lapidarium of Kings in the Christian IV Brewery in Copenhagen, mirroring the Zitadelle-Museum in Berlin. <https://kunstkritikk.com/ripple-effects/>

five-volume hardcover books *Danmark og kolonierne* (Denmark and its colonies), in 2017. (2) Those who claim that Frederic V had nothing to do with the issues of colonialism and slavery are wrong, and the artists are right: The king was indeed deeply involved in the slave trade. But throwing cultural heritage into the harbour helps no one. 3) M/S Museet for Søfart in Elsinore has just received a major grant making it possible to revise their permanent exhibitions, which are only 10 years old. Their plan involves turning away from a thematically organized experience to a chronological one, and to add “new voices from the former colonies” at a particular part of the exhibit, where they introduce eighteenth-century global trade and enslavement.⁴ Happy now?

Not quite. The historians did their duty, delivered some facts, and hoped for the best. But from a perspective of attributing value to a diverse representation of authors, “Danmark og kolonierne” failed to live up to the expectations. No people of colour contributed to it. And it was published just when BLM made itself heard in Denmark. I do not know what kind of colonial history others would be able to write about us. I wonder if they would ever let BLM have a voice in their exhibits? The historians offer good reasons why a bust of the king should be thrown into the harbour, they just don’t like it being done. Did the enslaved ones like it? Do those who suffer discrimination today? In the online magazine *POV International*, there are several voices trying to connect past and present, using I am Queen Mary and/or the bust-happening as their point of departure, one being Roger Courage Matthisen, who find traces of discrimination in the reactions towards the statues, as well as in the words of Danish politicians, such as Prime Minister Mette Frederiksen.⁵

I wonder if the historians ever got stuck in their affluent self-understanding by the problem of “tokenism”? “Adding voices from the colonies” is just that, a nice but superficial symbolic act with no profound consequences for, say, the entire museum exhibit or the self-understanding behind having it at all. Did they get stuck in their doings by reading Audrey Lorde’s famous words: “For the master’s tools will never dismantle the master’s house. They may allow us to temporarily beat him at his own game, but they will never enable us to bring about genuine change.”⁶

⁴ Benjamin Asmussen and Jacob Ingemann (author’s translation: Dropping cultural heritage into the harbour helps no one) At smide kulturarven i havnen gavner ingen’, *Politiken* 19 December 2020. The National Museum of Denmark in Copenhagen has taken similar measures, trying to shift focus from a Copenhagen-centred one to displaying people from the colonies, plantation owners and enslaved alike: <https://en.natmus.dk/museums-and-palaces/the-national-museum-of-denmark/exhibitions/voices-from-the-colonies/>

⁵ Roger Courage Matthisen: <https://pov.international/om-buster-slaver-nye-narrativer/>

⁶ https://collectiveliberation.org/wp-content/uploads/2013/01/Lorde_The_Masters_Tools.pdf

Collateral damage

The deliberate, staged act of destruction of the bust followed weeks of seminars on decolonialism at the Academy, and years of identity politics and protest led by movements like Anonymous, Occupy, #MeToo, Yellow Vest Movement, Trumpists, FridaysforFuture, Black Lives Matter etc., all trying to set the agenda for change.

First, the action was presented by a group naming themselves “Anonymous artists”. But as the legal consequences for all those implicated became obvious, the artist and teacher at the Academy, Katrine Dirkinck-Holmfelt, took full responsibility for the act, taking the thrust of the accusations, and was fired from the Academy.

Next, she was chewed to pieces by the lion’s teeth of public debate, and for years to come she will have to face the consequences of removing and destroying the object, since a legal charge of causing deliberate, premeditated destruction of possessions belonging to the nation has been issued against her. In Denmark, this accusation holds a severe legal penalty, up to six years’ imprisonment.

This played right into the hands of right-wing politicians like Nikolaj Bøgh (Konservative), who took the opportunity to ridicule contemporary art, the Academy, and the artist, and ensured that she was charged by the police. The Arts Council at the Academy, responsible for the artworks in the possession of the institution, had to follow suit.

Morten Messerschmidt from Dansk Folkeparti (Danish People’s Party) summed up his reasons for asking the authorities to take action: “We can have a debate and a discussion about our history. But when someone turns to violence, destruction and vandalism, legal procedures have to be taken, grave ones, even.”⁷ This particular politician probably faces trial for improper use of funding from the EU, and has vented his anger on “anti-Trump media”.⁸ These cases might cause him trouble, even among his own base of voters. But his view of this event won the general opinion.

If only the artists had made a replica of their own, and thrown it in the harbour, then the aesthetic argument would have been much easier to hold on to. But the destruction of the bust has placed its own arguments, including my own in an almost completely defenceless situation, drowning any talk about the issues the artists wanted to promote concerning the history and aftermath of slavery or present-day identity politics.

⁷ Author’s translation. (– Vi kan debattere og diskutere vores historie. Men når man tyer til vold, hærværk og vandalisme, så skal det selvfølgelig retsforfølges. Endda hårdt, siger han.) <https://www.berlingske.dk/aok/uvurderlig-dansk-historie-smidt-i-koebenhavns-havn>

⁸ <https://twitter.com/mrmesserschmidt/status/1248373636232331265>

The Academy lost a bust of its founder, but in the eyes of a public already hostile to the strangeness of contemporary art, the entire “elite” of “politically correct” intellectuals, artists, and educational institutions training them, instantly seemed to live up to every possible kind of prejudice and risked their credibility by supporting the happening.

Many more were to be sunk in the aftermath following the event. The Academy lost its newly appointed Director Kirsten Langkilde a month and a half later, on 14 December 2020. From the very beginning of her time in office, she had large parts of the Academy against her because she followed the orders and intentions of the Ministry of Culture without asking the opinion of the staff and the students. The toppling of the bust made it seem likely that Langkilde had lost control of the Academy, if she ever had any. Langkilde had to leave behind an institution in turmoil, threatened with destruction from the inside as well as from the outside. Employees had already complained about her compliancy to the authorities, to the authority itself, the Ministry of Culture. Inside the Academy, sides had to be taken between factions supporting identity politics and those in favour of a more aesthetic attitude in their art.

In response the Ministry of Culture issued a plan for supplying the Academy with a board of trustees, to help decide which direction research, education and practice should take in the future. Former professors and employees of the Academy had to come together in order to write back, reminding the Ministry, politicians, and the public about the principle of division (“armslængdeprincippet”), ensuring the freedom of the academy from politically motivated interference coming from the outside.

Students and employees at the Academy met up with me, all of us silent, saddened and battered, at the cast collection, inside the West Indian Warehouse, where some serious taking cures took place. The dark history is still there to be felt, there are still things to be done, and some of us feel the need to give it a try. There is healing and forgiveness to be allowed for. The bust can easily be replaced. We have another copy of the exact same version at the cast collection to make a mould from. Even the Academy itself can make one since they own a version in bronze to make it from.

But it is perhaps time for a more contemporary take on it all, one that lives up to the intentions of the artists, but is different from their deed. Perhaps the video of it disappearing under water should be running at the spot where the bust was once located? As Jeannette Ehlers reminded me, when we rolled IaQM away, identity politics, suppression of minorities and decolonization is here to stay, and IaQM may return even stronger. May we have a centre for colonialism, not just an add-on to an existing museum, in Denmark? Perhaps historians of the eighteenth century should take in more decolonial texts, like Audre Lorde’s, to be ready for the future?

Black Lives Matter movement, monuments and Finland

Sofia Aittomaa, Åbo Akademi University, Finland

In many countries the year 2020 was marked by public debate about statues, monuments and other lieux de mémoires with links to slavery and/or colonialism. The decades-long controversy sprung up in connection with the Black Lives Matter (BLM) movement. The aim of this essay is to explain the public debate and recent events regarding statues and monuments with links to slavery and/or colonialism, as well as to explain why there has not been a similar debate in Finland in connection with the BLM movement. This is done by looking at international examples of statues and monuments that have been brought to the fore following the BLM movement and a comparison with the situation in Finland.

The BLM movement is an international social movement, dedicated to fighting racism and anti-Black violence, especially in the form of police brutality. The movement started in July 2013 as an online movement with the use of the hashtag #BlackLivesMatter on social media in response to the acquittal of George Zimmerman in the shooting-death of Trayvon Martin, an unarmed 17-year-old African American killed in Florida, USA, in February 2012. The BLM movement expanded and became more widely known in 2014 after the police killings of two unarmed African American men (Eric Garner in Staten Island, New York, and Michael Brown in Ferguson, Missouri). The movement returned to the headlines and gained international attention after the killing of George Floyd by a white Minneapolis police officer in May 2020. The violent death of George Floyd was the starting point of the George Floyd protests, a series of protests against police brutality and racial inequality, that began in Minneapolis, USA, and quickly spread internationally.

Statues, monuments and other lieux de mémoires around the world became focal points for demonstrations in connection with the George Floyd protests. On 7

<https://doi.org/10.7557/4.5911>

Copyright: © 2021 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

June 2020, the statue of the eighteenth-century British slave trader Edward Colston (1636–1721; unveiled in 1895) was pulled down and thrown into the harbour by protestors in Bristol, UK. On 9 June 2020, a statue of the noted slaveholder Robert Milligan (1746–1809; unveiled in 1813) in front of the Museum London Docklands was removed by local authorities to “recognise the wishes of the community”. In Belgium several statues of King Leopold II (1835–1909), targeted due to his brutal colonial rule in Belgium’s African colonies, have been destroyed and/or removed.

In the aftermath of the 2015 Charleston church shooting, in Charleston, South Carolina, many municipalities in the United States have taken steps to remove Confederate and racist statues and monuments. Most of the statues and monuments in question were erected years after the Civil War ended in 1865 and a vast majority of them were built during the Jim Crow laws that enforced racial segregation. Many of the controversial Confederate statues and monuments were built with the intention to further ideals of white supremacy. In 2017 the proposed removal of the statue of Confederate general Robert E. Lee (1807–1870; unveiled in 1924) in Charlottesville, Virginia, became international headline news when the Unite the Right Rally brought together various racist, antisemitic, white nationalist, and white supremacist groups, with the common goal to save the statue of Robert E. Lee. The rally generated several fights between protestors and counter-protestors and resulted in one death and several injuries.

The ongoing process of the removal of Confederate statues and monuments in the United States gained momentum in 2020 amid the BLM movement, catalysed by the death of George Floyd. Several statues and monuments of Confederate leaders and the explorer Christopher Columbus, as well as other controversial figures representing racist parts of American history, have been toppled and/or beheaded by protestors, who see them as symbols of racism and oppression, or removed by the authorities.

In several of the Nordic countries, statues and monuments have been debated and under attack amid the BLM movement. In Finland, however, no statues, monuments or memorials have been debated in connection with the BLM movement. A peaceful BLM protest was organized in Helsinki on 3 June 2020, but ended prematurely due to the large number of demonstrators (3000 persons) and the COVID19 restrictions regarding public gatherings.

In Finland there are almost none statues or monuments linked to the eighteenth-century when Finland was an integral part of Sweden. Russia captured the region of Finland from Sweden in 1808–1809. Between 1809 and 1917 the Grand Duchy of Finland was an autonomous part of the Russian Empire and the Russian emperor was Grand Duke of Finland. A vast majority of the statues and monuments in Finland were erected during the Finnish national awakening in the mid-

nineteenth century. In Finland, as in the rest of Europe, nationalism was the driving force behind most statues, monuments and memorials.

The first monument in Finland, The Stone of the Empress, was erected in 1835 to commemorate the first visit of the Empress Alexandra (the German-born wife of Nicholas I) to Helsinki in 1833. Next in line were the great men of the nation, according to the dominant nationalistic political view. There was a determined vision to construct a Finnish nation and identity by creating a Finnish philosophy, historiography and art. The monuments were essential as means of the nation-building. The monument to the scholar Henrik Gabriel Porthan (1739–1804), also called the father of Finnish history, was unveiled in Turku in 1864; the statue of the poet Frans Mikael Franzén (1772–1847) was unveiled in Oulu in 1881; the monument to the priest and poet Johan Ludvig Runeberg (1804–1877), also called the national poet of Finland, was unveiled in Helsinki in 1885. To my knowledge, there are no statues, monuments and other lieux de mémoires with links to slavery and/or colonialism in Finland. However, Finland is no outsider to the transatlantic slave trade and slavery; in recent years several researchers have pointed out Finland’s “colonial complicity” with European colonialism.¹ Even though the ongoing discussion has not yet involved statues, monuments and other lieux de mémoires we cannot rule out that some connections will be made in the future.

In the surge of the BLM movement there have been initiatives in both Tampere and Helsinki to commemorate Rosa Clay (later Lemberg; 1875–1959), who received Finnish citizenship in 1899 and thus became the first Finnish citizen of African descent. She was born in Omaruru in Southwest Africa and ended up in Finland as a foster child of Finnish missionaries. Her foster parents toured on spiritual occasions and presented Clay as a circus animal. Clay graduated as a teacher in 1898 and worked in Kuopio and in Tampere before emigrating to the United States in 1904. In 2020 the Tampere City Council decided to honour Clay by naming a square after her (Rosa Emilia Clay Square) and at the time of writing the Helsinki City Council is discussing a possible lieu de mémoire to commemorate her.² Even though there has not been any public debate regarding statues and monuments in Finland, the BLM movement has perhaps opened the discussion of the whiteness of the cultural heritage in Finland.

¹ <https://raster.fi/2020/03/03/racism-and-colonial-legacies-in-multicultural-nordic-societies/> 8.4.2021; *Historiallinen Aikakauskirja* 4/2020.

² <https://www.migranttales.net/rosa-emilia-clay-finally-gets-recognition-when-tampere-names-a-square-after-her/> 8.4.2021; https://www.hel.fi/helsinki/fi/kaupunki-ja-hallinto/paatosenteko/kaupunginvaltuusto/esityslistat/asiakirja?year=2021&ls=11&doc=Kecha_2021-02-17_Kvsto_3_Pk 8.4.2021.

Can't remember to forget you: Icelandic statues and negative memories of the eighteenth century

Arnór Gunnar Gunnarsson & Jón Kristinn Einarsson, Reykjavík

The BLM movement did indeed enter Icelandic discourse in various ways in the summer of 2020. Contrary to the heated protests against problematic monuments in many countries, however, debates over Icelandic statues were not prominent. Some ideas surfaced, though, and in June, the former newspaper editor and prominent socialist Gunnar Smári Egilsson called for removing the statue of Ingólfur Arnarson, the man purported to have been the first permanent settler of Iceland in the ninth century.¹ The reason was that Ingólfur is usually said to have owned slaves when he arrived in Iceland. Around the same time, a University of Iceland student wrote a tweet criticizing that same statue. How can Icelanders, according to the tweet, condemn Confederate statues of U.S. slaveholders while having their very own slaveholder statue in a prominent place in the centre of Reykjavík?² This was liked and retweeted by a number of people, including historians and other academics.

Of course, there are vast differences between this Icelandic statue and the controversial U.S. monuments. While Confederate monuments commemorate nineteenth-century men whose claim to fame is committing treason to fight for slavery, Ingólfur is celebrated for supposedly settling in Iceland sometime around 870.

¹ Gunnar Smári Egilsson, "Nú þegar þjóðir heims eru að fella stytur," Facebook, 10 June 2020, <https://www.facebook.com/gunnar.smari.egilsson/posts/3339222412762900>. Accessed 17 February 2021.

² @Sjomli, "Íslendingar: va Bandaríkin eru rugluð," Twitter, 8 June 2020, 4:41 p.m., <https://twitter.com/Sjomli/status/1270033270638555136?s=20>. Accessed 17 February 2021.

<https://doi.org/10.7557/4.5912>

Copyright: © 2021 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

The earliest mention of his name dates back to the twelfth century, more than two centuries after he possibly lived in Iceland. Thus, in recent years, historians have questioned whether Ingólfur existed at all and, if he did, they have downplayed details of his life as unreliable, even fictional. Even if Ingólfur existed, he is not remembered mainly for being a slaveholder and there is no group of people that sees themselves as descendants of Ingólfur's slaves. Nevertheless, if a large number of people associate Ingólfur's statue with slavery, that criticism may very well be valid, despite academics pointing out inaccuracies in the reasoning. Perhaps this serves as a reminder that statues do not only represent the consensus of academic historians, but other ideas as well. Without any polling on Ingólfur's statue, however, these two social media posts cannot be regarded as representative of public opinion.

In another incident, people discussed not removing but erecting a new statue. The subject was to be Hans Jónatan (1784–1827), a Danish-Caribbean man who was born into slavery on the Caribbean island of St. Croix but served in the Danish navy and moved to East-Iceland where he ran a trading post. Thought to be the first Black man to move to Iceland, Hans Jónatan has generated much interest in the past decade or two, becoming the subject of a popular book, a movie, and genetic research.³ Vilhjálmur Bjarnason, at the time an alternate member of parliament, sponsored a resolution in June 2020 for the government to erect a monument in Hans Jónatan's honour. In support of the resolution, Vilhjálmur made references to the ongoing debates over public memory of slavery.⁴ The idea was picked up by the media, with the anthropologist and Hans Jónatan biographer Gísli Pálsson encouraging MPs to approve the idea.⁵ Eventually, the government adopted the idea and decided in February 2021 to commission the monument.⁶ To mention another instance, 700 people signed a petition for the Reykjavík city council to erect a bust of U.S. musician Kanye West outside a public swimming

³ E.g. Gísli Pálsson, *Hans Jónatan: Maðurinn sem stal sjálfum sér* (Reykjavík: Mál og menning, 2014).

⁴ "Tillaga til þingsályktunar um minnisvarða um Hans Jónatan," Þingtíðindi, Alþingi, accessed 18 February 2021, <https://www.althingi.is/altext/150/s/1751.html>.

⁵ Júlía Margrét Einarsdóttir and Anna Marsibil Clausen, "Vilja reisa minnisvarða um fyrsta svarta íbúa landsins," RÚV, 25 June, 2020, <https://www.ruv.is/frett/2020/06/25/vilja-reisa-minnisvarda-um-fyrsta-svarta-ibua-landsins>, accessed 17 February 2021; Larissa Kyzer, "Statue to Honour the First Black Man to Settle in Iceland, Iceland Review," 26 June 2020, <https://www.icelandreview.com/society/statue-to-honor-hans-jonatan-the-first-black-man-to-settle-in-iceland>, accessed 17 February 2021.

⁶ "Ríkisstjórnin styrkir kaup á minnisvarða um Hans Jónatan og gerð afsteypu af styttnu Nínu Sæmundsson," Stjórnarráð Íslands, 26 February 2021, <https://www.stjornarradid.is/efst-a-baugi/frettir/stok-frett/2021/02/26/Rikisstjornin-styrkir-kaup-a-minnisvarda-um-Hans-Jonatan-og-gerd-afsteypu-af-styttu-Ninu-Saemundsson>. Accessed 28 March 2021.

pool.⁷ Notably, there are no public statues commemorating people of colour in Iceland and very few, if any, of immigrants — and the first full-size statue of a non-anonymous woman, the first female MP Ingibjörg H. Bjarnason (1867–1941), was only erected in 2015. Aside from this discussion about commissioning a new statue of Hans Jónatan and the brief mention of Ingólfur Arnarson, Icelandic statues did not seem to garner much attention in connection to the BLM movement and calls for changes in 2020.

One reason for Iceland’s virtual absence from the statue debate, especially in terms of the eighteenth century, is the negative status early modernity has in national public memory. The period has generally been seen as a time of stagnation or even decline in both economic and cultural terms, with the eighteenth century, characterized by harsh weather, natural disasters and pestilence, being the nadir of this development. This can be traced to the leaders of the independence movement of the nineteenth century, who wanted to emphasize the negative effects of Danish rule, and especially the Danish-Icelandic trade monopoly of 1602–1786, on the nation. Although many historians in recent decades have done much to revise this downbeat historiography of the early modern period⁸, statues and other “lieux de mémoires” remain a potent relic of the old view. Thus, many Icelandic statues and places of memory either celebrate the “golden age” which ended in 1262–4 when the island became subject to foreign rule, or nineteenth- or twentieth-century figures – politicians and artists – who represent the country’s supposed renaissance upon breaking free from Danish rule at the turn of the twentieth century.

For example, arguably the most famous statue in Iceland is of the nineteenth-century nationalist Jón Sigurðsson (1811–1879), located in Austurvöllur in front of the parliament building. A statue of the Danish-Icelandic sculptor Bertel Thorvaldsen (1770–1844) had occupied that prominent location until it was replaced by Jón’s statue in 1931. Commenting on the ongoing debates about Confederate monuments in the U.S. in 2017, the Icelandic comparatist Kjartan Már Ómarsson referred to the 1931 change as an example of how statues reflect the spirit of the times. In the 1930s, Iceland was cementing its status as an independent nation, after having mostly broken its ties with Denmark in 1918.⁹ Having a statue of a

⁷ Kristín Sigurðardóttir, “Vilja Kanye West við Westurbæjarlaug,” RÚV, 21 January 2021, <https://www.ruv.is/frett/2021/01/21/vilja-kanye-west-vid-westurbæjarlaug>. Accessed 16 February 2021.

⁸ See, for example, Axel Kristinsson, *Hnignun, hvaða hnignun? Goðsögnin um niðurlægingartímabilið í sögu Íslands* (Reykjavík: Sögufélag, 2018).

⁹ Björn Malmquist, “Styttum skákað til eftir tíðaranda”, RÚV, 22 August 2017, <https://www.ruv.is/frett/styttum-skakad-til-efir-tidaranda>. Accessed 17 February 2021.

man who never came to Iceland in his lifetime in front of parliament was understandably not ideal in that context.

Early modern places of memory can of course be found but they serve, quite often, as a reminder of suffering, violence, or acts of resilience in the face of extreme hardships. That is the case of the memorial chapel of Reverend Jón Steingrímsson (1728–1791) in Kirkjubæjarklaustur, who is known for his valiant actions during the catastrophic Laki eruption of 1783–1784. Other examples include places which were used to execute people for moral crimes from the late sixteenth to the early nineteenth centuries, when harsh punishments were carried out on Icelandic citizens by the executive¹⁰ And yet another instance is a newly erected memorial plaque in Northwest-Iceland about the “Slaying of the Spaniards” in 1615, when a group of Basque whalers were massacred by Icelanders after stranding in the Westfjords.¹¹

Examples of the opposite, celebration of early modern characters in public places, exist as well. In downtown Reykjavík, there is a prominently placed statue of the country treasurer (landfógeti) Skúli Magnússon (1711–1794), often called “the father of Reykjavík”. And one kilometre from his statue, one can find Hallgrímskirkja (“the Church of Hallgrímur”), which was built in 1945–1986 to commemorate the minister and hymn writer Hallgrímur Pétursson (1614–1684) and was, until recently, the tallest building in Iceland.

Neither of these, however, is likely to be the subject of a contentious debate stemming from the BLM movement, as in the case of many eighteenth-century figures in neighbouring countries. Iceland, unlike most countries that border the Atlantic Ocean, was neither a colony nor a colonizer in the seventeenth and eighteenth centuries, and thus did not take part in the transatlantic slave trade.¹² One could argue that Icelanders might have indirectly benefitted from slavery through economic reforms as part of the kingdom of Denmark-Norway, but it would quite far-fetched to apply that argument to individual Icelanders.

¹⁰ See, for example: Diljá Auður Kolbeinsdóttir Gray, *Brotakonur fortíðar, píslarvottar samtímans? Drekkingarhylur rannsakaður út frá kyngveri minninganna*. BA thesis at the University of Iceland, 2019.

¹¹ *Minnisvarði um Spánverjavíginn*, Stjórnarráðið, 27 April 2015, <https://www.stjornarradid.is/efst-a-baugi/frettir/stok-frett/2015/04/27/Minnisvardi-um-Spanverjavigin>. Accessed 17 February 2021.

¹² The status of Iceland within the Kingdom of Denmark is, however, debated among academics. Many argue that Iceland was not a colony although some say that, culturally, Icelanders were treated as such. See Guðmundur Hálfðanarson, “Var Ísland nýlenda?” *Saga* 52:1 (2014), pp. 42–75; Gísli Gunnarsson, “Einokunarverslun í öllu Danaveldi?”, *Saga* 57:1 (2019); Jón Yngvi Jóhannesson, “Af reiðum Íslendingum: Deilur um Nýlendusýninguna 1905”, *Þjóðerni í þúsund ár?* Ed. Jón Yngvi Jóhannesson, Kolbeinn Óttarsson Proppé and Sverrir Jakobsson (Reykjavík: University of Iceland Press, 2003), pp. 135–136.

Icelandic statues and monuments, therefore, did not feature prominently during the BLM protests and debates of 2020, except for the inconspicuous discussions about removing the statue of Ingólfur Arnarson and the decision to erect a new statue of Hans Jónatan. This does not mean, however, that Icelandic places of memory are entirely unproblematic. In many ways, Icelandic monuments reflect an outdated nationalistic view which downplays the importance of early modernity in the nation's history.

Jaakko Sivonen, *Patriotism in an Absolute Monarchy: Fatherland, Citizenship and the Enlightenment in Prussia, 1756–1806* (Helsinki: Faculty of Arts, University of Helsinki, 2020). 306 pp.

Eva Püürimäe, University of Tartu

Jaakko Sivonen's monograph *Patriotism in an Absolute Monarchy. Fatherland, Citizenship and the Enlightenment in Prussia, 1756–1806* focuses on the Prussian discourse of patriotism from the beginning of the Seven Years' War to the defeat of Prussia by Napoleon in 1806. The thesis contributes to a long-lasting debate about the nature of Prussian patriotism, advancing a clear position on this question. In a nutshell, the debate concerns the question whether Prussian patriotism in the second half of the eighteenth century should be seen as an independent discourse, or should be qualified as a form of nationalism. As a critical response to post-Second World War 'German Sonderweg' thesis, a prominent strand of scholarship emerged in Germany in the early 1980s, emphasising the fundamentally democratic, rationalist and internationalist nature of the German Enlightenment discourse of patriotism. Since the mid-1990s, however, this view has been challenged by a new generation of researchers (historians as well as literary scholars) who have drawn attention to the particularistic, collectivistic and emotional elements in the Prussian discourse of patriotism, highlighting its 'Janus-faced' nature.

In his thesis, Sivonen decisively sides with the first view, arguing that the Prussian discourse of patriotism was an 'emancipatory' discourse. Sivonen also rejects the idea that Prussian patriotism was just an expression of a widespread personality cult of Frederick the Great. Analysing not only philosophical treatises but also

<https://doi.org/10.7557/4.5893>

Copyright: © 2021 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

political pamphlets, speeches by politicians and Christian sermons, Sivonen traces the gradual evolution of the discourse of patriotism in Prussia, highlighting the authoritative status of Thomas Abbt for the later intellectuals. At the same time, he carves out the developmental dynamics of the discourse of patriotism, specifying the distinctive central issues of debate in different periods (e.g., the question of luxury, the relationship of patriotism to religion and the question of toleration, including the Jewish emancipation question, the contribution of the Enlightenment to patriotism, the distinction between war-time and peace-time patriotism, the challenge of the French Revolution, etc.). Indeed, Sivonen nicely combines an overall diachronic approach with a systematic analysis of the intellectuals' discussion of different themes in distinct periods.

A number of critical points can nevertheless be raised about the dissertation. First of all, what does it mean to qualify a discourse as an 'emancipatory' one? Could competing discourses of patriotism in Germany (imperial patriotism, various kinds of local patriotism, also literary patriotism), too, be qualified as 'emancipatory discourses'? The question about 'emancipation' concerns the sociological role of a certain discourse; indeed, quite plausibly, many different discourses could serve this goal, even 'nationalist' ones, insofar as various kinds of 'nationalism', too, can encourage participation and even citizenship. Second, the author draws on Maurizio Viroli's controversial dichotomy between patriotism and nationalism.¹ Sivonen argues that the Prussian discourse of patriotism was distinct from nationalism, since it was not based on an ethnic understanding of nationhood. This is true, but is the debate thereby resolved? Provided we adopt a different understanding of nationalism – for example, the one that nationalism consists in a patriotic commitment to one's own state, understood as a 'nation' (as belonging to, and serving, the 'nation', i.e. the people represented by the state), combined with an endorsement of international commercial and military antagonism – most Prussian authors would qualify as 'nationalists'. The majority of Prussian authors discussed in the dissertation rejected the need for their state to comply with higher-order demands about international or transnational order, which in their case were institutionally embodied in the framework of the Holy Roman Empire. As such, Prussian patriotism could thus be seen to prefigure the rise of German state-centred nationalism in the second half of the nineteenth century, even without invoking an ethnic understanding of nationhood yet. An ethnic component simply came to be added to this understanding at a later stage.

A further limitation of the study is its narrow focus on Prussian debates. The author convincingly shows that the Prussian discourse of patriotism had anti-cos-

¹ Maurizio Viroli, *For Love of Country. An Essay on Patriotism and Nationalism* (Oxford, 1997).

mopolitan and indeed, anti-Habsburgian overtones, and was also distinct from *Reichspatriotismus* (imperial patriotism). However, we may still ask further as to why 'patriotism' became such a catchword in eighteenth-century Prussia. To what extent was this development a reflection of more general trends in Europe, and to what extent an indigenous development? It would have also been a good idea to engage with studies that have problematised the relationship between republicanism and monarchism. As Hans Blom et al. have shown, the concepts of 'unlimited monarchy' or 'civilised monarchy' were framed so as to demonstrate that some central values associated with republics in particular (e.g., rule of law, security of property, the politics of the common good) could also be implemented in modern monarchies.² Furthermore, when the Prussian patriotic authors praised the Prussian form of government, were they praising the actual political realities in Prussia, or were they thereby pursuing a broader reform programme supported by thinkers from different European countries?

A little surprisingly, Immanuel Kant only very briefly figures in the dissertation. However, in Kant's thought many of the central themes of Prussian monarchism are combined in an intriguing way. Kant was a supporter of Frederick's monarchy, yet became more critical of it in the 1790s, in response to the criticisms of his young republican admirers. On the one hand, his thinking was an excellent example of the 'emancipatory' potential of the discourse of patriotism; on the other hand, he also recognised the bellicosity of such a state form, and asked penetrating questions about the ways in which it could be curbed.

Despite these limitations, Sivonen's PhD dissertation makes a solid contribution to our understanding of Prussian political thought in the second half of the eighteenth century. It is also very well-written and makes for an enjoyable read.

² Hans Blom, John Christian Laursen & Luisa Simonutti (eds.), *Monarchisms in the Age of Enlightenment: Liberty, Patriotism, and the Common Good* (Toronto, 2007).

Francisca Hoyer, *Relations of Absence: Germans in the East Indies and Their Families, c. 1750–1820* (Uppsala: Acta Historica Upsaliensia, 2020). 370 pp.

Hans Hägerdal, Linnéuniversitetet

Francisca Hoyer's thesis is a welcome addition to our understanding of early global processes on a micro level. Basing her investigation on twenty-seven archives and a vast secondary literature, she successfully analyses the familial relations of a category of world travelers who are not unknown to previous historiography but have frequently been overlooked. These are the hundreds of thousands of Germans who signed up with the leading East Indies trading companies, the Dutch VOC and the English EIC, in the early modern era. Many of them came to an early death in the plantations of Sumatra, the malaria-infested quarters of Batavia, or the cramped company ships which took more than half-a-year to reach their Asian destinations. Those who survived maintained connections to their Central European backgrounds and forged new connections in their new environment. Unmarried sailors, soldiers, artisans, and other company employees would find wives and mistresses, mostly but not exclusively Asian and Eurasian women, and consequently sire children whose status was largely contingent on skin colour. They might also go to great length to maintain contacts with their distant kin in Brandenburg, Saxony or Mecklenburg, though the exchange of letters demanded years of patient waiting.

Conversely, the families back in Germany were often anxious for news about relatives who had become *Ostindienfahrer*, not least when there were issues of inheritance at stake. It is in this context that Hoyer analyses the nexus of family and empire, a history that is both social and global. Several German historians

<https://doi.org/10.7557/4.5877>

Copyright: © 2021 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

of the past have argued that the historical trajectory of Germany is characterized by its lack of overseas expansion, apart from a brief era in 1885–1918. Hoyer's investigation points in the opposite direction. While the Holy Roman Empire and Prussia might not have been directly involved with the Dutch and British overseas projects in political-diplomatic terms, these lands were in fact profoundly affected by expansion as hundreds of thousands of Germans experienced globalization, which in turn left imprints on metropolitan society, the “multiplier effects of empire”. The argument is that recently developed micro-historical and biographical methods can deepen our understanding and reveal global currents that have otherwise been obscured by macro-historical approaches.

For practical purposes Hoyer's study is limited to the period 1750–1820 and the VOC and EIC settlements along the coasts of the Indian Ocean. She has studied 180 families that included members who were *Ostindienfahrer*. The abundant and relatively well-preserved VOC and EIC materials have been complemented by extensive research in various German archives, where letters and wills reveal a fascinating web of relationships. It should be noted that Hoyer's arguments are not based on travel accounts, which have often been at the center of previous studies. In fact, her study is somewhat distanced from much current postcolonial research since we learn relatively little about the German migrants' impressions of the Asian lands, and the cultural significance of such images. Reading her text, one wonders how much description of overseas societies the letters of the *Ostindienfahrer* actually contained, and how they related to stereotypes that were circulating, for example, via popular travel accounts (mentioned parenthetically in the book, but no more than so). Such questions are secondary to Hoyer's investigation. It is perhaps significant that a classic such as Mary Louise Pratt's *Imperial Eyes* is not in the list of references, nor are postcolonial stock items by Bhabha, Said or Spivak. The picture of the migrants' experiences rather grows out of the social facts gleaned from the letters and documents. A historical convention often found in the historiography of the VOC is that people who signed up with the Company were the dregs of European society, with little to lose by making the dangerous journey to the East Indies. As shown by a study of the 180 families in Hoyer's sample, this is simply not true; rather, they belonged to a variety of occupational groups and social backgrounds.

The investigation is divided into five main chapters, devoted to various aspects of migrating and remaining. The structure of the text reminds us that this is a PhD thesis rather than a book for a broader academic readership. The analytic discussion is thorough but tends towards the verbose, and the contents of some of the chapters are rather similar. Chapters 3, 4 and 6 contain discussions of the family members who stayed behind, and many cases tend to recur over the pages.

All this being said, the agency displayed by the involved families is often highly captivating. One cannot but admire the persistent efforts of people to maintain contact with relatives in a world where letters took close to a year to reach the addressee. Also interesting is the role of real or imagined inheritances that successful *Ostindienfahrer* supposedly left behind after their demise. A study of preserved petitions shows that ideas of the East Indies were often loaded with wild expectations and that there was a fluid line between truth and imagination; rumours of company employees who had gained tons of gold abounded, engendering vain hopes among their kin in Germany. The prospect of receiving a fortune through a long-lost brother or kinsman was of course compelling. The study also gives interesting information about how inheritance cases were handled administratively in the Netherlands and Germany, putting the workings of early globalization into relief.

For the student of overseas expansion, the most interesting parts are presumably those dealing with the migrants themselves, their efforts to settle socially in the Indian Ocean World and the new family constellations that occurred. Here Hoyer can build further on a considerable historiography, where especially Dutch historians have mapped the social world of the colonial contact zones. However, family life of the VOC and EIC spheres have usually been studied apart from each other, and Hoyer makes efforts to bridge the two historiographies and find distinctions and commonalities. The companies tried to regulate inter-ethnic matrimonial relationships, which were unavoidable considering the near lack of European-born women in the Asian possessions. But there was also a tradition of temporary marriage in parts of Asia which in fact enabled German migrants to take concubines. The situation was also complicated (or facilitated, depending on perspective) by the large numbers of slaves, who were nearly as plentiful as in the Atlantic world. An unfree maiden would often be used for sexual services, and the documents display interesting hints of personal affection on the part of the German master. Male and female slaves were sometimes favoured in wills, emancipated and even appointed successors in their deceased master's trade. Other documents, however, indicate that newly arrived Germans were unused to the institution of slavery and treated their slaves unduly harshly. The German experience with the East Indies becomes a useful reminder of the multifaceted nature of colonial contact zones. Even so, the information would have been served by a somewhat broader contextualization of the Asian milieu that the migrants encountered, although such addition would have increased an already quite bulky book.

Another issue that could probably have been expanded is the social consequences of the rather high percentage of Germans in the eighteenth-century ranks of the VOC. From my own research surveying the military rolls of eastern

Indonesian posts, such as Kupang on Timor, it is apparent that a very significant majority of the soldiers are expressly Germans. In other words, most Europeans in such localities would have spoken German dialects with each other, while their Dutch superiors were in a minority. At a place like Timor we also find that soldiers in the eighteenth century were assertive vis-à-vis the VOC administrators. Hoyer is specifically not trying to pinpoint the formation of a German national identity, but there was apparently a group dynamic based on commonality in language, which presumably influenced family formation. The question of how social networking derived from the very fact that most Europeans in some places were simply Germans would no doubt be interesting to pursue.

To sum up, the thesis has methodological and theoretical strengths which by far outweigh the drawbacks. It employs a stimulating triangulation of data from a multitude of archives. It shows how hard and systematic work in the archives can yield fascinating data on the micro level that outlines the contours of human lives in a process of migration. The global theoretical perspective is just as fascinating. It ties in with a research trend to see empire and overseas expansion as transcending political borders. The idea that Germany is part of an expansion project rather than isolated from overseas expansion is fruitful and might similarly be applied to other Western countries with a traditionally low profile in overseas projects, to an extent including Sweden.

Elisabeth Svarstad, ”*Aqqratesse i alt af Dands og Triin og Opførsel*”: *Dans som social dannelse i Norge 1750–1820* (Trondheim: doktorsavhandlingar ved NTNU, 2017).
261 pp.

Annika Windahl Pontén, Uppsala universitet

Elisabeth Svarstad undersöker dans i sociala sammanhang i Norge i sin avhandling *Aqqratesse i alt av Dands och Triin og Opførsel. Dans som social dannelse i Norge 1750–1820*. Avhandlingen är indelad i sju kapitel där de två första utgör en inledning med frågeställningar samt metod, och det avslutande kapitlet ger en sammanfattning med slutsatser. De fyra analytiska kapitlen däremellan behandlar dansböcker, dans som social bildning, menuett och kontradans. Till dans hör också social etikett, hur dans inleds och avslutas, samt aspekter som hur man bör föra sig, hälsa, stå och gå. I första hand analyseras dansböcker (en typ av källmaterial som vid tiden gick under något olika benämningar). Dessa kan innehålla dansbeskrivningar och/eller musik till danser. De som har valts till denna studie är sådana som innehåller beskrivningar av dans, med eller utan noterad musik till. Beskrivningarna av dans består antingen av text eller dansnotation, eller i förekommande fall bådadera. Böckerna delas in i fem kategorier efter innehåll: anonyma dansböcker med kopplingar till Danmark, England och Frankrike, dansböcker med notation, samlingar med ”Engelsk-danser”, dansmästare Svend Henrick Walckes dansböcker, samt den särskilda boken *Information i Dandsingen* av Christopher Hammer. Dessa böcker var avsedda för olika publikationer och ändamål. Vissa tycks ha varit avsedda för undervisning, medan andra har fungerat som ett slags handböcker för social dans. Dansböckerna kompletteras med annat källma-

<https://doi.org/10.7557/4.5889>

Copyright: © 2021 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

terial som på olika sätt belyser dans i sociala sammanhang och utbildning i dans. Avgränsningen är gjord till material som finns i norska arkiv, och på så sätt speglar källorna praktik just i Norge. Det är just social dans som står i fokus, och mer precist den typ av dans som dansats på baler och tillställningar. Den skiljer sig från exempelvis tidens sceniska dans, även om det finns vissa beröringspunkter som också i några fall diskuteras.

Som framhålls i avhandlingen är denna typ av social dans ett tämligen internationellt fenomen. Det finns stora likheter med motsvarande sammanhang både i Norden och på andra platser, även om vissa geografiska särarter givetvis kan identifieras. En sådan geografisk särart förefaller vara danstypen "feier" som det inte finns någon motsvarande benämning för på andra språk, vilket är tydligt om man studerar exempelvis dansböcker i Sverige. Danstypen kan kännas igen, men det finns inte en egen benämning och möjligen inte lika många av dem.¹ Elisabeth Svarstad är själv dansare och understryker vikten av rekonstruktioner och tyst kunskap som metod i en danshistorisk studie. Hon beskriver metoden som "praxisbaserad forskning". I studien analyserar hon ingående beskrivningar, dansnotation och repertoar och gör det på ett kreativt och initierat sätt som bidrar till de frågeställningar som finns. Hon kan klarlägga exempelvis likheter och skillnader mellan dansböcker och enskilda danser i hög grad genom att hon själv är en aktiv dansare. Dessutom analyseras på ett övertygande vis de materiella aspekterna av själva böckerna. Genom att notera slitage på bevarade exemplar kan Svarstad övertygande visa att dessa böcker har använts, och med största sannolikhet just i danssammanhang. Tidigare forskning har menat att böckerna ofta är avskrifter av utländskt material och att det därför framstår som osäkert hur mycket de faktiskt använts i samband med praktisk dansutövning i Norge. I förhållande till denna tes visar sig Svarstads materialnära metod vara mycket givande då hon kan visa att de har hanterats i samtiden.

Överhuvudtaget är Svarstads metoder och hennes praxisbaserade forskning mycket intressant och innovativ. Förutom att hon gör de mycket materialnära analyserna har hon stor kännedom om danser, notation, repertoar och uppförandep Praxis från tiden, och det inte bara ur ett teoretiskt perspektiv. Jag delar helt uppfattningen att detta är ett mycket värdefullt metodologiskt angreppssätt, men jag saknar likväl mer detaljerade beskrivningar av hur rekonstruktionerna bidragit till analysen i avhandlingen. Jag vill understryka att jag på inget sätt tvivlar på att så varit fallet. I sammanhanget kan sägas att jag själv försökt använda rekonstruktioner i min egen forskning, i mitt fall gällde det rekonstruktion av plagg, men då stött på vissa svårigheter att infoga erfarenheterna i det analytiska arbetet. (Jag har även ägnat mig åt att rekonstruera social dans från samma period som

¹ Feier verkar ha uppfattats som en kort, relativt enkel dans. Ibid, s 207.

behandlas i avhandlingen, även om detta legat något utanför min egen forskning och jag är inte utbildad dansare.) Just av dessa skäl tycker jag dock att det är än mer intressant att försöka möta och lösa den utmaningen som det innebär att inkludera praktik och rekonstruktion. Svarstad skriver t ex:

”...fra min bakgrunn som danser/forsker har jeg undersøkt etikettepraksisen i en praksisbasert forskningstilnærming. Det vil si at jeg har sett på, forestilt meg og prøvd ut informasjon i kildene. Jeg har sammanlignet den med den kunnskapen och ferdigheterna jeg har fra min dansebakgrunn og med den nye tillegnede kunnskapen fra gjennomgangen av dansebøkene. Jeg har igjen og igjen vendt tilbake til både dansebøkene og kildene for etikette i en kontinuerlig, pågående process hvor kildene hele tiden belyst hverandre på nye måter støttet av de metodiske tilnærningsmåtene.»²

Ändå är det i vissa fall otydligt exakt vilka danser som rekonstruerats och hur det skett. Har det funnits flera dansare involverade? Har det gjorts för publik eller i ett socialt sammanhang? Har det funnits flera skeden i rekonstruktionen där den förändrats av nya fynd i källmaterialet? Det skulle vara mycket intressant om denna typ av studie kunde kompletteras med ett filmat material som visar ett urval av rekonstruerade danser eller andra rekonstruerade element som ingått i studien. Detta har möjligen legat utanför vad som varit möjligt att genomföra inom studiens ram, men jag är övertygad om att det finns stor potential och utvecklingsmöjligheter för denna typ av metodologi!

Avhandlingen belyser mycket förtjänstfullt företeelser som varit alltför lite utforskade i nordisk danshistoria. En sådan del är avsnitten som handlar om dansmästaren Svend Henrick Walcke. Det finns flera dansböcker efter Walcke och han verkade som både dansare och dansmästare i Sverige och Norge. Han är den dansmästare som Svarstads källmaterial har mest information om och han ges därför särskilt utrymme i analysen. Den dansundervisning Walcke bedrev i Norge är mycket intressant både med avseende på repertoar och på grund av att den så tydligt innehåller delar som syftar till social bildning och färdigheter i konsten att hälsa, kroppshållning och uppförande. Svarstad visar också med hjälp av materialet efter Walcke att menuetten finns kvar mycket länge som en dans som åtminstone används i undervisning, även när dess popularitet avtar i sociala sammanhang. En annan intressant aspekt är att Walcke verkade som dansmästare vid "Militærakademiet" i Oslo och där utbildade kadetter i dans. Här handlade det dels om utbildning för sociala sammanhang, men dans har länge ansetts vara lämplig att kombinera med militär utbildning på olika håll i Europa. Ett skäl är att övning i dans ansågs bidra till kroppskontroll, styrka, snabbhet och andra egen-

² Ibid, s 170

skaper som var viktiga för en blivande soldat. I avhandlingen beskrivs hur militärer deltog i sällskapslivet och var attraktiva som blivande äktenskapspartners för borgerskapets döttrar. Inte minst av det skälet var dans en viktig del av deras utbildning. Danser som ansågs lämpliga som både övning och för balgolvet fanns på repertoaren, som menuett och så kallade engelskdanser. Här hade det varit intressant att veta mer om hur själva dansövningen gick till i den homosociala miljö som militärakademin utgjorde. Var det så att kvinnor bjöds in till dansövningar eller dansade män med varandra? Det är möjligt att källorna inte ger någon information på denna punkt, vilket t ex är fallet när det gäller undervisning i dans vid universiteten vid samma tid. Likväl hade det varit intressant med någon vidare diskussion av den frågan.

Analys av repertoar är annars en av avhandlingens verkligt starka sidor. Svarstad analyserar ingående främst menuett och kontradans, och då såväl steg, figurer och turer som är karakteristiska för dessa dansformer. När det gäller menuett visar analysen att menuett har dansats i Norge mer utbrett än tidigare forskning gjort gällande.³ Att menuetten är en mycket vanlig musiktyp i notmaterial är väl känt. Det har dock inte gjorts lika mycket undersökningar kring danspraktiken, och här är Svarstads studie ett mycket värdefullt bidrag. I källmaterialet finns också ett fynd av det enda kända exemplet på Feuillet-notation i en norsk källa, i manuskriptet "Information i Dandsingen", sannolikt av Christopher Blix Hammers hand. Kontradans representerar i många avseenden en danstyp som utvecklades efter menuetten och vars popularitet tilltog under den undersökta perioden. Även här är den detaljerade analysen av dansens struktur ett viktigt verktyg för att peka på den typen av förändringar. Terminologin kring vad som är "kontradans" är inte helt entydig i litteraturen, vilket enligt min mening beror på att det skiftar i källmaterialet så att samma term kan beteckna delvis olika företeelser eller danstyper. Här finns också ett element av historisk förändring och betydelseglidning. Svarstad gör dock tydligt hur hon definierar och använder de termer hon väljer.

Källmaterialet är delvis förväntat i ett danshistoriskt sammanhang: dansböcker och olika typer av beskrivningar av sammanhang där dans förekommer, hämtade från t ex memoarer och protokoll. Svarstad kombinerar källorna på ett övertygande sätt och ger på ett kompetent och ingående sätt en bild av det område hon rör sig inom och ger intressanta svar på de frågor som uppkommer. Valet av metod är mer unikt och ger avhandlingen särskild karaktär men också såväl djup som

³ Gunnel Biskop menar exempelvis att det senaste på 1750-talet bör ha dansats menuett i Norge men har inte gjort samma typ av ingående studie som presenteras i avhandlingen. Biskop, Gunnel *Menuetten – älsklingsdansen. Om menuetten i Norden – särskilt i Finlands svenskbygger – under trehundraårtio år.*, Finlands Svenska Folkdansring, Helsingfors, 2015, ss 219-229

bredd. Studien är ett viktigt bidrag till norsk, nordisk och internationell danshistorisk forskning och det gäller inte minst metod och arbetssätt. Elisabeth Svarstad skriver själv i avslutningen att hon hoppas att arbetet kan bidra till ett ökat praktiskt bruk av källmaterialet. Det tror och hoppas jag också, men jag hoppas också att det leder till en fortsatt utveckling av hur praxis-baserad forskning kan utvecklas och finna ännu fler former, kanske ibland utanför texten. Det är visserligen sant att den tysta kunskapen är sådan till sin natur att den är svår eller omöjlig att fånga i text. Det kan dock finnas vägar att arbeta med den och hitta former där det ytterligare tydliggörs hur praktik och källstudier berikar varandra och leder till ny kunskap, intressanta perspektiv och fler frågor. Elisabeths Svarstads avhandling är ett tydligt och gott exempel på hur ett sådant förhållningssätt leder till väl underbyggda resonemang och nya, spännande resultat. Förutom att läsningen givit mycket ny kunskap och spännande funderingar har den också gjort mig ännu mer intresserad av att dansa fler danser från historiskt källmaterial av olika slag!

Charlotte Bellamy, *Les professionnels de bouche français dans la Suède gustavienne, 1750–1820* (Florence: European University Institute, 2020). 571 pp.

Charlotta Wolff, Åbo universitet

Charlotte Bellamys doktorsavhandling är en omfattande analys av ett sällan studerat fenomen, nämligen hur fransk kökspersonal rörde sig i 1700-talets Europa, här med Sverige som fallstudie. Detta är ett originellt arbete som fyller en tydlig forskningslucka. Tidigare forskning har inte undersökt de nordliga dimensionerna av dessa kulinariska vandringar och ofta utgått från det motsatta perspektivet, det vill säga undersökt kokkonsten som uttryck för en aristokratisk livsstil snarare än att granska kökspprofessionerna i sig.

Avhandlingen har sina förtjänster. Bellamy har gjort ett enormt detektivarbete i såväl svenska som franska arkiv, och hennes studie vilar på en mycket stadig empirisk bas. Hon har använt många olika slags källor och en mängd tidigare forskning. Bellamy betonar att hennes empirinära tillvägagångssätt är ett medvetet val. Studien gör även anspråk på att vara mikrohistorisk och prosopografisk, vilket syns i form av närmare sjuttio minibiografier som finns i slutet av avhandlingen.

Undersökningen är mycket mer än en historia om kulinariska praktiker. Det är en historia om mobilitet, både geografisk och yrkesmässig. Bellamy målar upp en levande och nyanserad bild av en fransktalande, till största delen katolsk gemenskap i Stockholm. Hon granskar även individuella öden, till exempel greve Creutzs *valet courier* Menier och traktördynastin Griel. Studien bjuder på intressanta resultat gällande typiska karriärskeden bland *les professionnels de bouche*, tjänstefolk och anställda hos aristokratiska familjer som rekryterade ”fransmän” på grund av det intresse de nordeuropeiska eliterna delade för allt ”franskt”. Särskilt intressanta är

<https://doi.org/10.7557/4.5891>

Copyright: © 2021 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

rönen om de flytande gränserna mellan olika yrkesgrupper, de hierarkiska skillnaderna mellan den professionella kökspersonalen och betjänarna, och de expatrierades möjligheter till självständiga karriärer som exempelvis sockerbagare.

Avhandlingen har fyra tematiska delar exklusive inledningen och bakgrundskapitlet: gastronomisk diplomati, mobilitet, yrkeskarriärer och integrationen i gemenskapen i Stockholm. Dessa delar är av ojämn kvalitet. Avhandlingen blir kontinuerligt bättre mot slutet, där kapitlen om hovmästare, om dem som säljer mat (*les commerçants de bouche*) och om integration är de mest givande. I avhandlingens första hälft är det däremot något oklart huruvida det viktigaste är fransmän i Sverige, kockarnas historia eller mobilitetshistoria. Först från och med sidan 190 läggs fokus till fullo på kökspersonalen. Avhandlingen är mycket empirisk och följer en fransk tradition i det avseendet att det inte finns någon tydlig huvudtes i början, utan att denna sakta träder fram och formuleras först mot slutet.

Analysen är rätt klar och redig men kunde ställvis vara betydligt mer kritisk och analytisk. Arbetets blinda punkt är vad Frankrike och det franska representerar. Bellamy beskriver spridningen av den franska matkulturen i Europa som något hon kallar en "omvänd *soft power*", där den professionella mobiliteten utnyttjar mondäna och privata nätverk snarare än statliga strukturer. Kopplingen mellan Frankrikes maktposition och den franska matkulturen ifrågasätts dock inte. I början använder Bellamy flera sidor till att presentera Sverige på 1700-talet, medan Frankrike och franskhet framstår som självklarheter. Detta är ett diskutabelt val, eftersom Sverige inte avviker från andra mottagande länder utan egentligen är bara en kontext, som i sig är föga betydelsefull för kökspersonalen, i motsats till deras "franska" profil. Studien kunde lika väl handla om franska kockar i S:t Petersburg, Wien, London, Boston, eller till och med Strasbourg eller Paris. Bakgrundskapitlet *Cadre spatial et empan chronologique : la Suède gustavienne*, som väl kunde ha utgått, upprepar till viss del den idylliska och gustavianskt betonade skildring av de svensk-franska förbindelserna som präglat äldre kulturhistoriska arbeten. I denna typ av skildringar är Frankrike centrum, medan Sverige är en del av periferin och intressant snarast genom sina förbindelser med Frankrike. Drottning Kristina, Gustav III och Bernadotte nämns sålunda (s. 28) som de svenska monarker som fått mest uppmärksamhet av historikerna. Detta är möjligen sant i Frankrike, men inte i Sverige eller i internationell forskning om svensk historia.

Bellamy fokuserar på det "franska" utan att egentligen analysera vilka realiteter och kollektiva föreställningar detta begrepp täckte. Det saknas en djupare reflektion över vad det betydde att vara "fransk" eller "fransman" i 1700-talets Europa, vilket blir skriande uppenbart då det senare, från och med sidan 136, icke oväntat framgår att många bland den "franska" kökspersonalen i själva verket

var hemma från någon annan del av Europa och ofta från Tysk-romerska riket. Idag är franskan ett kosmopolitiskt världsspråk som talas – inklusive i Europa – som första eller andra språk av miljontals personer som inte definierar sig själva som fransmän men ändå identifierar sig med språket. Också därför är det problematiskt att för 1700-talet främmande nationalitetsuppfattningar tas för givna. På sidan 26 kommer Bellamy till frågan ”varför Sverige”. Man hade dock lika väl kunnat fråga ”varför Frankrike”. Nu framstår Sverige, inte Frankrike, som den exotiska eller attraherande parten. Av avhandlingens senare delar att döma intresserar sig Bellamy i första hand för de franska *professionnels de bouche* som söker sig till Sverige, snarare än deras svenska arbetsgivare, kunder och rekryterare.

I kapitlet *De l'analyse de circulations européennes de travailleurs spécialisés à une microhistoire* framställs avhandlingens problematik med mycket större stringens. Här zoomar Bellamy in och, inspirerad av ny forskning om cirkulationer och mobilitet, påvisar problemen med ”det franska Europa” som utgångspunkt för kritisk forskning. Att de franska ”influenserna” problematiseras är välkommet, men argumentet hade varit mer övertygande om det inte framträtt som en motsägelse av det föregående kapitlet. Bellamy använder tidigare forskning på ett ställvis svepande, ställvis parafraserande sätt, som källor snarare än som diskussionspartners. Historiografin kunde gärna ha varit mer analytisk och begreppsanalysen mer kritisk.

Ett begrepp som skulle kunna diskuteras mer utförligt är ”nationalitet”, som Bellamy använder ofta även om det är en lätt anakronism, eftersom det får sin moderna betydelse först på 1800-talet, liksom Bellamy också konstaterar. Om nationaliteterna i själva verket var flytande identiteter och lojaliteter, och inte absoluta eller exklusiva kategorier, kunde det ha varit mer logiskt att tala om (den ”franska”) kulturens prestige snarare än om *prestige inhérent à la nationalité*, eftersom det är kultur och språk, inte börd, som definierar dessa personer som ”fransmän”.

Som redan konstaterats är avhandlingens empiriska bas solid. Formalia hade dock kunnat poleras ytterligare. Avhandlingen innehåller särskilt i början många lösryckta citat, inklusive från andra forskares texter. Ibland blir det oklart om författaren vill använda dem som en del av sitt eget argument eller om de finns med i illustrativt syfte. Ibland är det svårt att finna referenserna. Bellamy hänvisar också genomgående till minibiografierna i slutet, vilket är praktiskt men diskutabelt, då det i vissa fall hade varit bra att få en direkt källhänvisning i fotnoten.

På sidorna 138–139 finns två grafer föreställande de nuvarande franska regioner respektive nuvarande departement i Île de France som de undersökta fransmännen härstammade från. Jag finner det inte övertygande att använda nutida administrativa indelningar, eftersom de inte motsvarar 1700-talets verklighet och inte är bekanta för många utomfranska läsare. Särskilt grafen föreställande just Île de France hade väl kunnat konstrueras utgående från 1789 års departementsin-

delning, som bättre skulle motsvara de demografiska realiteterna i slutet av 1700-talet.

De mest givande bitarna i avhandlingen kommer mot slutet, där arbetet når sin ambitiösa mikrohistoriska och prosopografiska föresats genom en djuplodande studie av kökspersonalens karriärmöjligheter och språkligt-religiösa gemenskaper i Stockholm. Studien belyser också tacknämligt köksprofessionernas mångsidighet och flexibilitet och hur kökspersonalen kunde anpassa sig till den lokala marknadens behov och skickligt utnyttjade den prestige det franska språket gav. Avhandlingen innehåller myriader av intressanta resultat på mikro- och individnivå och är ett värdefullt bidrag till kunskapen om matkultur och om professionell mobilitet i 1700-talets Europa. Förhoppningsvis tar sig författaren ännu tid att bearbeta texten för att göra den ännu mer stringent och vetenskapligt övertygande, för ämnet kommer säkert att väcka intresse bland läsarna.

Kirsi Laine, *Maatalous, isojako ja talonpoikainen päätöksenteko Lounais-Suomessa 1750–1850 [Agriculture, enclosure and the decision making of peasants in South-West Finland 1750–1850]* (Loimaa: Suomen maatalousmuseo Sarka, 2020). 394 pp.

Petri Talvitie, University of Helsinki

The dissolution of open fields in Europe is one of the great themes of agrarian history. Historians are relatively unanimous when it comes to the reasons why early modern states decided to abandon open field agriculture. The ultimate objectives were to accelerate population growth and to make countries self-sufficient in terms of their food production. There are also several studies devoted to the legislation and to the implementation of land reforms in different localities. As regards to implications, the research situation is much more complex. There are very little studies available seeking to measure the impact of enclosure movement and the interpretations are far from unanimous. In that respect, Kirsi Laine's doctoral dissertation *Maatalous, isojako ja talonpoikainen päätöksenteko Lounais-Suomessa 1750–1850* (Agriculture, enclosure and the decision making of peasants in South-West Finland 1750–1850) is a welcome contribution. This is particularly so, because dissertations dealing with early modern agrarian history have been relatively rare in the Finnish historiography, although the situation has changed somewhat in that respect during the past ten years or so.

The main objective of the dissertation is to analyze the implications of enclosure (Sw. *storskifte*, Fi. *isojako*) in four parishes – Huittinen, Marttila, Loimaa and Pöytyä – located in the South Western part of Finland where climatic conditions

<https://doi.org/10.7557/4.5880>

Copyright: © 2021 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

favoured arable farming. The *storskifte*-reform had two goals: to privatize commons and to get rid of *tegskifte* and other forms of medieval land divisions making the land holding system highly fragmented. With the reform, the legislators wanted to facilitate the introduction of new farming methods and to increase productivity. Laine's investigation focuses on the second component of the reform, i.e. on the dissolution of open fields. The choice is understandable considering that arable farming was by far the main source of livelihood in the four parishes under scrutiny. Commons were relatively small compared to other parts of Finland, and the role of commercial forestry was insignificant.

Laine's dissertation has two parts. At the beginning of the book, she concentrates on the implementation of the *storskifte*-reform and especially on the reactions of the local peasant population. Her main conclusions are that peasants applied the reform quite actively and that it was very uncommon to find someone who actually resisted the process. The results are not surprising bearing in mind that Birgitta Olai and Kalle Bäck drew similar conclusions already during the 1980s with regard to the province of Östergötland.

The latter part of the book is devoted to the consequence of *storskifte* for the local agriculture. There are several ways to approach the question. Most of the studies on enclosure movement concentrates on the relationship between land reform and productivity. Results are contradictory, but it seems that at least in some regions in Europe the dissolution of open fields had a positive effect on productivity levels. That was the case for instance in Scania according to studies carried out by Mats Olsson and Patrick Svensson.

In her dissertation, Laine has decided to go deep into the question of the actual outcome of the land division. She asks how many plots of arable and meadowland the farmers had before and after the land survey. One of the main results is that *storskifte* had a remarkable impact on the existing land holding pattern in South-West Finland. Local farmers were much more willing to reduce the scattering than previously thought in Finnish historiography. Whether or not this change had any impact on productivity, is an open question. According to Laine, the new land division was implemented within the framework of the medieval fallow system (two-course rotation), and there are no signs of new farming methods being adopted after the reform. Moreover, most of the farmers wanted to continue the common of pasture in forests. The farmers' 'radicalism' clearly had its limits.

Although Laine does not tackle the question of productivity, she argues that the new land division made it easier for the farmers to clear new land. The evidence is fragmentary but it seems as if several farms in her study region began to increase their production immediately after the land reform. Laine points to the fact that

it was the crofters (*torppare*) and not the farmers themselves who did the hard job implying that the whole process was closely related to settlement expansion.

Overall, Laine's dissertation is a well-written, thorough and carefully structured piece of scholarly work. The biggest challenge of the dissertation is that it is highly empirical and source oriented. The study would definitely have benefited from a more theoretical and methodologically innovative approach enabling the author to bring fresh insights to the discussions. The author takes some preliminary steps in that direction by combining an eighteenth century *storskifte*-map to a modern soil map. This experiment includes only one village and the analysis is restricted to a few pages. This is an interesting method, however, and the researcher should have followed the path more systematically in her dissertation.

Henrik Horstbøll, Ulrik Langen &
Frederik Stjernfelt, *Grov konfækt: Tre vilde
år med trykkefrihed, 1770–73* (København:
Gyldendal, 2020). Vol. I, 513 pp., Vol. II,
559 pp.

Marie-Christine Skuncke, Uppsala universitet

I december 2016 firades tryckfriheten med pompa och ståt i Sverige och Finland, den västra och den östra delen av 1700-talets svenska rike: det hade gått 250 år sedan tryckfrihetsförordningen 1766. Förordet till den svenska jubileumsvolymen, *Fritt ord 250 år*, slog fast: «Den tryckfrihetsförordning som utfärdades den 2 december 1766 var den första i sitt slag i världen». Undertecknad, och säkert andra svenskar, levde i trygg förvissning om den svenska förordningens världsunika karaktär. Men fyra år senare firades åter ett 250-årsjubileum för tryckfriheten, denna gång i Danmark. Författarna till praktverket *Grov konfækt – Tre vilde år med trykkefrihed 1770-73* skrev om det danska reskriptet (lagen) 14 september 1770: «Som det første rige i verden havde Danmark-Norge indført fuld lovfæstet ytringsfrihed» (I 13). Var det något som inte stämde? Vem var egentligen först? Vid närmare påseende visar sig både det svenska och det danska anspråket berättigade. Denna recension ska handla om den danska jubileumsskriften, men vi ska börja med att titta på den svenska och den danska lagstiftningen 1766 resp. 1770.

Den svenska förordningen från 1766 – TF 1766 som den kallas inom svensk forskning – var den första i världen som «gjorde frihet att uttala sig i tal och skrift till en rättighet skyddad i lag» (Jonas Nordin, *1766 års tryckfrihetsförordning. Bakgrund och betydelse*, 2015, s. 11). Den införde inte obegränsad tryckfrihet. Den innebar i stället att den vedertagna principen, «Allt som inte är uttryckligen tillåtet

<https://doi.org/10.7557/4.5902>

Copyright: © 2021 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

är förbjudet», vändes till dess motsats, «Allt som inte är uttryckligen förbjudet är tillåtet». Undantag från tryckfriheten var tydligt utstakade, dels i form av bibehållen förhandscensur för teologiska skrifter, dels genom möjligheten till rättsliga påföljder på en rad områden, alltifrån sådant som stred mot den evangeliska läran eller rikets grundlagar till smädelser mot konung, råd, ständer, ämbetsmän eller enskilda medborgare. Epokgörande i TF 1766 var införandet av offentlighetsprincipen, som innebar att de flesta handlingar från svenska myndigheter blev tillgängliga för medborgarna och kunde tryckas fritt.

Till skillnad från den svenska förordningen innebar det danska reskriptet, som författarna till *Grov konfækt* påpekar, obegränsad lagstadgad yttrandefrihet. All förhandscensur upphävdes, och ingenting nämnades om möjliga rättsliga påföljder. Skillnaden bottenar i de båda texternas tillkomst. Den svenska förordningen växte fram underifrån, i en politisk situation där breda grupper ifrågasatte hattpartiets maktmonopol. Texten – sju tättryckta kvartsidor – manglades fram i över ett år genom den svenska riksdagens fyra stånd och utskottsväsende, med diskussioner på snart sagt varenda punkt. Det danska reskriptet kom uppifrån, som ett resultat av samtal mellan den tyske läkaren Johann Friedrich Struensee och den unge kungen Christian VII. Den korta texten, ursprungligen på tyska, är tydligt inspirerad av radikala upplysningssidéer. Signalordet «Fordonne», fördomar, återkommer två gånger på ca. 15 rader. Kravet på offentlighet, transparens i myndigheters beslutsfattande, hade däremot varit främmande för det danska enväldet. Den danska tryckfriheten inskränktes redan efter ett år och upphävdes hösten 1773.

1700-talets tryckfrihet har fått olika status i den svenska och den danska självbilden, och detta avspeglas i de två jubileumsskrifterna. Det svenska verket *Fritt ord 250 år* är utgivet av Sveriges riksdag, och undertiteln betonar kontinuitet: *Tryckfrihet och offentlighet i Sverige och Finland – ett levande arv från 1766*. Boken, en antologi med 22 författare, täcker tiden från 1700-talet till våra dagar. Det danska verket har tillkommit med privata medel. Forskningen har stöttats av Carlsbergfondet, och utgivaren är Gyldendals förlag. De tre författarna, Henrik Horstbøll, Ulrik Langen och Frederik Sjernfelt, zoomar in på den korta tryckfrihetsperioden 1770–1773. Titeln inbjuder till läsning om «*Grov konfækt*» och «*Tre vilde år*». Det blir en djupdykning i den otyglade produktionen på den danska bokmarknaden och samtidigt i 1770-talets Köpenhamn och det danska samhällslivet. Jubileumsskriften är ett i alla avseenden magnifikt verk. Högklassig forskning presenteras i lättillgänglig form. Som bokhantverk är de två volymerna en fröjd för ögat, om än fysiskt tunga att hantera: totalt drygt tusen sidor med en vikt på fem kilo. De stora, närmast kvadratiske böckerna är utsökt vackert formgivna – del I med band i grönt och marinblått, del II i rött och marinblått – och slösande rikt illustrerade.

Författarna utgör en högkvalificerad och sammansvetsad trio. Bokhistorikern Henrik Horstbøll är ledande specialist på 1770-talets danska tryckfrihetsskrifter, som han tidigare behandlat i flera artiklar. Historikern Ulrik Langen har i verk som *Den afmægtige: En biografi om Christian 7.* (2008) visat sin förmåga att skriva fängslande berättelser för en bred publik på grundval av solida arkivstudier. Frederik Stjernfelt, idéhistoriker och semiotiker, är bland annat medförfattare till den tusensidiga boken *MEN: Ytringsfrihedens historie i Danmark* (2016). Hur arbetet fördelats mellan författarna framgår inte i *Grov konfækt*, utan de framträder som ett tryggt «vi».

Till grund för undersökningen ligger Bolle Willum Luxdorps samling «Trykkefrihedens Skrifter» i Det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn. Luxdorph, lärd ämbetsman tillika boksamlare, sammanställde 47 volymer av efemära tryck i beständiga skinnband. Även skrifter från andra samlingar har medtagits i studien. Det rör sig i allt om ca. 1000 skrifter om totalt ca. 30 000 sidor, övervägande pamfletter i oktavformat. Bearbetningen av materialet har krävt ett jättelikt underarbete, som redovisas i avdelningen «Apparater» i slutet av del II. För sin «Registrant» över tryckfrihetsskrifterna har författarna systematiskt löst frågor om attribution av de normalt anonyma eller pseudonyma texterna samt om precis datering, en nödvändig grund för att kartlägga kedjor av skrifter och motskrifter i olika debatter. Förutom olika register i slutet erbjuds genom de båda delarna kartor och statistiska grafer. Specialisten får goda möjligheter att fördjupa sig i forskningsmaterialet, samtidigt som läsningen underlättas för en bredare publik av journalistiska rubriker («Matroser på marsch») samt pedagogiska ingresser i början av varje kapitel.

Som ett komplement till *Grov konfækt* har Det Kongelige Bibliotek digitaliserat Luxdorps samling «Trykkefrihedens Skrifter». Genom adressen <https://tekster.kb.dk/tfs> (april 2021) får man lekande lätt fram faksimil samt transkription för varje skrift. Den mönstergilla digitala utgåvan har möjliggjorts av ekonomiskt stöd från Carlsbergfondet, i ett lyckat samarbete mellan privat och offentligt.

Dispositionen i *Grov konfækt* är tematisk samt även kronologisk. Risken för omtuggningar har man lyckats undvika tack vare korshänvisningar inom den stora textmassan. De inledande kapitlen i del I ägnas åt presentationer av centrala problematiker och händelseförlopp, samt av Luxdorps samling och bokmarknaden i Köpenhamn. Ett första huvudavsnitt (kap. 3–12) handlar om några centrala «Fejder og debatter». Man stred om ekonomiska spörsmål, som ensamrätt för skrån («laug») eller statsgälden. Prästers löner kritiserades, nya religiösa strömningar dök upp i offentligheten och utmanade statskyrkans kontroll. Tryckfriheten och dess gränser diskuterades. Tonen kunde vara sakligt argumenterande, men också hatisk som när «Junior Philopatreas» (Søren Rosenlund) tog tillfället i akt att spy

antisemitisk galla i offentligheten. Det andra huvudavsnittet (kap. 13–21) ägnas åt fyra ledande skribenter, de tre B:na, Bie (Jacob Christian), Brun (Martin) och Bynch (Josias), unga män utanför etablissemang, samt Peter Frederik Suhm, etablerad historiker samt ekonomiskt oberoende, som utnyttjade tryckfrihetens nya möjligheter att påverka opinionen. Man anar att författarna till *Grov konfækt* inspirerats av Robert Darntons studier av «High Enlightenment and the Low-Life of Literature», men de arbetar självständigt i sina analyser av det danska materialet.

Del I mynnar ut i två kapitel av «Udblik». Den danska tryckfriheten sätts in i ett internationellt sammanhang (kap. 22), med en kort översikt över tryckfrihet och tolerans i England och Holland på 1600-talet samt över begränsade tryckfrihetsreformer i Preussen, Ryssland samt även Sverige på 1700-talet. (Lite synd är det att tryckfelsnisse förvanskade namnet på den drivande kraften bakom den svenska tryckfrihetsförordningen 1766, Anders Chydenius, till «Chrydenius».) Ljuset riktas slutligen (kap. 23) mot Struensees personliga erfarenheter av bristande tryckfrihet som en bakgrund till tryckfrihetsreskriptet, den första av de många reformer som han sjösatte.

De inledande kapitlen i del II (kap. 24–26) ger en närbild av staden Köpenhamn under tryckfrihetsåren, vid en tid då «Helstaten» Danmark–Norge inkluderade kolonier i Afrika samt Ost- och Västindien, förutom Island och Grönland. Huvudstadens topografi rekonstrueras minutiöst. Slående är tätheten av politiska institutioner och medier inom en strängt begränsad yta. De många Köpenhamnskartorna av Karoline Stjernfelt genom verkets båda delar åskådliggör institutionerna (I 25), bokmarknaden (I 58), centrala aktörers bostadsadresser (II 64–65), det kyrkliga Köpenhamn (II 230), samt bordellerna (II 251, 255), det sista i samband med stormningen av stadens bordeller natten efter kuppen mot Struensee. Centrala platser för den nya offentligheten levandegörs, som bokbodarna på Børsen, det viktigaste försäljningsstället för tryckfrihetens skrifter, ett stenkast från Det Danske Kancelli där Luxdorph arbetade; Børsen med dess myller av människor var en säregen blandning av «handels- och auktionshus, *shopping mall* och grovvarerhandel» (II 77). Kongens Have öppnades sommaren 1771 för allmänheten som en nöjespark med utskänkning, hasardspel och fyrverkeri, och kritiken mot sexuell otukt i buskarna lät inte vänta på sig när normerna för borgerlig sociabilitet utmanades. På stadens gator såldes visor och pamfletter som citroner och kastanjer – kommersiella varor.

Framställningen i del II blir kronologisk från och med kap. 27, då författarna skildrar interaktionen mellan politiska händelser och medieutveckling från sommaren 1771 och framåt. Vi får följa den gradvisa upptrappningen under andra halvåret 1771 (kap. 27–29). Pamfletterna hade i början ofta stöttat Struensees politik, men opinionen vände allteftersom nya reformer haglade och rykten började

spridas om Struensees förbindelse med drottning Caroline Mathilde, som koppelades till de påstådda utsvävningarna i Kongens Have. Tonläget blev högre och grövre. Josias Bynch liknade drottningen vid liderliga hondjur i en pamflett, som troligen bidrog till inskränkningen av tryckfriheten i oktober 1771.

Kuppen mot Struensee i januari 1772 och dess effekter fram till avskaffandet av tryckfriheten i oktober–november 1773 behandlas i den sista huvudavdelningen (kap. 30–39). Kuppen samt avrättningen av Struensee och hans allierade Enevold Brandt i april 1772 blev mediala megahändelser. Journalisten Hans Holck lanserade den första danska kvällstidningen, *Aften-Posten*, på själva kuppdagen för att stilla publikens hunger på nyheter; förebilden var engelsk, *London Evening Post*. Kuppmakarna inledde en framgångsrik legitimeringskampanj med prästerskaps hjälp: Struensee och Brandt var Djävulens hantlangare och hade nu fått Guds straff. Emellertid var den avsatta Caroline Mathilde syster till engelske kungen George III, och europeiska stormakter blandade sig i pamflettkriget.

En bärande tes genom verkets båda delar är att tryckfriheten skapade en ny offentlighet; iakttagelser på mikronivå lyfts till reflexioner på ett principiellt plan. Del II avslutas med ett kapitel av «Perspektiver», motsvarande «Udblik» i del I, som ställer frågan «Hvilken slags offentlighed var Trykkefriheden?». Utvecklingen under tryckfrihetsåren avtecknas mot bakgrund av Habermas teoribildning om borgerlig offentlighet och den efterföljande danska forskningsdebatten. Trådarna i verket dras effektivt ihop, och en utblick görs mot vår egen tid.

Författarna ser Tryckfrihetens offentlighet som en «praxis under konstant selvovervågning», «en konstant foranderlig kommunikationsproces», som rymmer muntliga former (rykten, samtal), skriftliga former (tryckta pamfletter, tidningar osv., samt handskrivna smådeskrifter), och hybrider som teatrar och predikstolar (II 415). Det är fråga om en urban process, som inte når ut till allmogen på landsbygden. Inom städerna, primärt i Köpenhamn, vidgas offentligheten dramatiskt. Produktionen på bokmarknaden kontrolleras inte längre av den traditionella eliten. Tidigare fungerade professorer vid Köpenhamns universitet som censorer, med teologerna i försätsätet. Nu kan pamfletter utges utan andra «gate-keepers» än boktryckare och förläggare. En ny författarroll skapas: oetablerade unga män som Brun och Bynch kan leva gott av sin penna på den nya, explosiva marknaden. Publiken breddas. Debatter kan blossa upp under några dagar eller veckor, eller dra ut under flera månader. Gränser mellan olika genrer upplöses, gränsen för det som får sägas skjuts fram.

I kortromanen *Evaes Natklokke* av Bynch överlagras Edens lustgård och Kongens Have i en grotesk blandning av sexualitet och blasfemi. Personangrepp förekommer; «fake news» får fäste, som det ogrundade ryktet att Struensee och drottningen planerade en statskupp. Reformkrav i medierna kan leda till lagstiftning i

den önskade riktningen, men djärva publikationer kan å andra sidan bidra till en mer restriktiv tryckfrihetslagstiftning. Författarna till *Grov konfekt* drar en övertygande parallell mellan «Tryckfriheten» på 1770-talet och dagens internet. I båda fallen leder det anonyma deltagandet hos avsändare och mottagare till att frågor om tryckfrihetens positiva och negativa effekter ställs på sin spets.

Var «Tryckfrihetens» nya offentlighet en manlig offentlighet? I publikationerna är kvinnor ofta objekt för kritik och förmaningar, de framställs som frivola modekonsumenter och erotiskt lösaktiga (till exempel «Kvinder i byen», II 49–54). Men uppträdde kvinnor även som aktörer i den köpenhamnska offentligheten? I Luxdorps samling förekommer en enda namngiven kvinnlig skribent, Kirstine (eller Chirstine) Marie Møller (II 456). Den etablerade författaren Charlotte Dorrothea Biehl deltog i debatten om «hoveri» (dagsverken, I 164ff.) Boktryckaränkan Anna Magdalena Godiche utgav de bästsäljande dödsdomarna mot Struensee och Brandt (I 51). Det hade varit värt att problematisera kvinnors deltagande i den nya danska offentligheten. För svenskt 1700-tal kan nämnas analyserna i Ann Öhrbergs *Samtalets retorik*, 2014.

Med sin rikedom på information och perspektiv erbjuder *Grov konfekt* en guldgruva för kommande forskning, både komparativa studier och undersökningar av relationer mellan dansk och utländsk bokmarknad. Något jag saknar, trots det stora sidomfånget, är en engelsk sammanfattning som kunde ha öppnat verket för läsare utanför Norden. Jämförelser med England skulle vara tacksamma, exempelvis agitationen kring John Wilkes på 1760-talet. Jämförelser med det svenska riket ligger ännu närmare till hands, och här är språket inget hinder, eller ett marginellt sådant. De danska och svenska tryckfrihetsåren ligger tätt inpå varandra kronologiskt – i Sveriges fall mellan tryckfrihetsförordningen 1766 och Gustav III:s statsvälvning 1772. Ett försök att utforska svensk politisk kultur 1766–1772, i långt blygsammare format än *Grov konfekt*, gjordes av undertecknad och den finlandssvenska historikern Henrika Tandefelt som redaktörer för antologin *Riksdag, kaffehus och predikstol* från 2003. Bland annat kartlägger bokmarknadshistorikern Bo Bennich-Björkman de svenska politiska spelarna samt företagarna i tryckbranschen, med en belysande stockholmskarta («Affärer i politiskt tryck», särskilt s. 288f.).

Ett intryck utifrån mina tidigare studier av tryckta medier under de svenska tryckfrihetsåren är att de uppvisar både likheter och skillnader med motsvarande danskt material. Gemensamma drag är explosionen av tryck på bokmarknaden, debatterna med kedjor av skrifter och motskrifter, de porösa gränserna mellan pamfletter och periodika. En olikhet är att de svenska skrifterna förefaller mer återhållsamma än de danska vad gäller religion och sexualitet, rimligtvis en konsekvens av risken för rättsliga påföljder. Å andra sidan verkar de danska texterna

sakna det svenska rikets intensiva debatt om adelns privilegier och social jämlikhet. Utgivningen av offentliga handlingar för att skapa opinion tycks vara en specifikt svensk företeelse, möjliggjord av offentlighetsprincipen. Detta är dock bara preliminära intryck. Nya, systematiska resultat är att vänta från det pågående forskningsprojektet «Slyngelåren: Skandinavisk tryckfräckhet och boktryckerinäring ca 1760–1800», som bedrivs av Jonas Nordin i Lund tillsammans med Jesper Jakobsen i Köpenhamn (2021–2023). Jonas Nordin har nyligen utgivit artikeln «En revolution i tryck: Tryckfrihet och tryckproduktion i Sverige 1766–1772 och däromkring» (*Vetenskaps societeten i Lund. Årsbok 2020*). Utforskningen av tryckfrihet i Norden under 1700-talet fortsätter. Författarna till *Grov konfekt* har lagt ribban högt för alla efterföljare.

Fabian Persson, *Survival and Revival in Sweden's Court and Monarchy, 1718–1930* (London: Palgrave Macmillan, 2020).
349 pp.

Mikael Alm, Uppsala universitet

För var och en som i sin forskning har kommit in på det svenska hovet är Fabian Persson inte bara bekant, utan djupt avhållen. Med sin avhandling *Servants of Fortune: The Swedish Court between 1598 and 1721* (1999) var han länge en tämligen ensam representant för en modernare svensk hovforskning, och en lika oundgänglig som tacksam referens för ett brett spektrum av humanistiska forskare ifråga om hovet i det tidigmoderna Sverige. Lika frustrerande har det för många 1700-talsforskare varit att Persson gjorde halt vid den karolinska tidens slut. Jag hör till dem som ivrigt har väntat på fortsättningen – på att Persson skulle ta steget in i det fortsatta 1700-talet, med frihetstidens och den gustavianska periodens hov. Nu har han gjort det. Och mer därtill. Persson är tillbaka med besked, och utsträcker sin analys från den frihetstid där han först gjorde halt, hela vägen fram till 1930-talet.

Framställningen drivs av en förståelse av det svenska hovet som rymts i titeln: «survival» och «revival» avser monarkin, och hovet blir den arena där denna överlevnad och denna förnyelse utspelas. För Persson blir hovet skärningspunkten i en svensk modell där kungamakt och en adlig maktelit ingick i en symbios. Denna symbios upprätthöll i förlängningen monarkin i ett Europa av politiska stormar och monarkiers hårda fall. Detta är en lika stor som tankeväckande historia, som jag finner inspirerande då den – i Perssons framställning, men också i en förlängd analys i läsarens, alltså mina, egna reflektioner – förmår ge en förklarande kontext till enskilda händelser och större förlopp.

<https://doi.org/10.7557/4.5868>

Copyright: © 2021 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Framställningen kombinerar en kronologisk genomgång med tematiska anhalter, där övergripande grepp tas över specifika faser och fenomen i de historiska förloppen. Detta är måhända inte idealt för den som söker tidsspecifika uppgifter. Detta verk fungerar inte lika väl som ett smidigt uppslagsverk, såsom *Servants of Fortune* i många stycken gjorde. Men det vinner i analytisk skärpa; för den som är intresserad av de större processerna, och som läser problemorienterat eller från pärm till pärm, fungerar upplägget utmärkt. De tematiska anhalterna motiveras av det kronologiska flödet; de analytiska djupdykningarna svarar mot frågor som det kronologiska fågelperspektivet reser. Hela tre index – över personer, platser och ämnesord – torde därtill tjäna den som söker specifika uppgifter väl.

Historien tar avstamp i frihetstidens begynnelse, eller snarare – och analytiskt mer intressant – det post-karolinska hovet där Persson i sin avhandling gjorde halt. Det första kronologiska kapitlet delas upp i två faser, vilka i stort sammanfaller med Ulrika Eleonoras och Fredriks respektive Adolf Fredriks och Lovisa Ulrikas regeringstider. Ulrika Eleonora och Fredrik övertog ett eftersatt hov, stöpt i tyska former och tyngt av föråldrade och för monarkins behov dysfunktionella former. Hovet mobiliserades med ens som ett maktreddskap för den vingklippta kungamakten. Särskilt intressanta är de rumsliga aspekterna. Wrangelska palatset («Kungshuset») på sin Riddarholmsstrand var en tvångströja för de kungliga ambitionerna. Byggnaden medgav helt enkelt inte de rumsliga förutsättningarna för ett livaktigt hovliv, särskilt inte ett hovliv i linje med det franska hov som var tidens ideal. Kungaparets många påstötningar om att få ta det nya slottet, som långsamt tog form vid sin Skeppsbrostrand, i besittning är talande för den kungliga frustrationen. Det nya slottets färdigställande och kungafamiljens inflyttning blir vattendelaren. Som kronprinspar hade Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika visat sina ambitioner, och med det nya slottet som rumslig inramning kunde många av de länge tillbakahållna planerna förverkligas. Tronskiftet bevittnade ett vitaliserat hovliv, och därmed en vitaliserad symbios mellan kungamakt och aristokratisk maktelit. Nu kunde den franska hovmodellen realiseras – med en rumslig och därmed rituell åtskillnad mellan de yttre *appartement de parade*, de mellanliggande *appartement de commodité* och de inre *appartement de société* – och med den det mer drivna hovceremoniel, med allt ifrån regelbundna courer till hovmaskerader, som kunde generera såväl inklusivitet som exklusivitet för den aristokratiska makteliten. Att få bära den gyllene nyckeln som utmärkte en kammarherre och äga tillträde till kunglighetens inre rum blev en eftertraktad nåd och statussymbol. Att det kungliga ordensväsendet, där monarken kunde hävda sin konsekrerande makt, föddes här och nu, är ytterligare ett uttryck för dessa strävanden.

Med nästa kapitel fullföljs kronologin in i gustaviansk tid, och den ytterligare vitalisering som den kungliga makthävdelsen 1772 medförde. Gustav III karak-

teriseras som «the great innovator of courtly space», och kapitlet följer hovets ökade roll i symbiosen under 1770- och 1780-tal. Hovet etablerades som navet i tidens sociala och politiska liv, såväl ifråga om allmänhetens tillträde till (och därmed möjlighet att påverka) kungens person vid audienser som maktelitens mer exklusiva tillträde till densamma vid entréer och andra sammanhang. Med nästa kapitel bryts kronologin för en tematiskt orienterad fördjupning i Adolf Fredriks och Gustav III:s regeringar, där hovet som «le grand monde» fördjupas, med fokus på hur maktelit och kungamakt interagerade genom hovets vardagsliv och fester. Mönstret är bekant från tidigare kapitel: det som i mycket grundlades under Adolf Fredriks och Lovisa Ulrikas tid blommade ut under Gustav III:s och Sofia Magdalenas (fastän den senare inte ges särskilt mycket plats eller agens i framställningen). Tematiken fullföljs i det följande kapitlet, där symbiosen mellan kungamakt och maktelit vid Gustav III:s hov fördjupas med fokus på enskilda öden, där stjärnskott av kunglig nåd och platta fall av kunglig onåd får teckna bilden.

Så återupptas den kronologiska gången. Med 1809 års statskupp, den nya regeringsformen och det efterföljande dynastiska skiftet förändrades det mesta i Sveriges politiska landskap. Men här gör Persson stora och intressanta poänger ifråga om hovets betydelse i sammanhanget. Dess gustavianska former bestod i hög grad till såväl sammansättning som organisation, och hovet förblev en nod för symbiosen mellan den nya kungamakten och den fortsatt aristokratiska makteliten. Här visar sig styrkan i Perssons hybrida framställningssätt. Genom att skifta till ett tematiskt perspektiv kan Persson påvisa kontinuiteten i svensk hovetikett från 1740-tal (egentligen 1750-tal och det nya slottets färdigställande) och framåt, förbi 1809 och in i det bernadotteska landskapet. Hovet förblev ett maktredskap och en tummelplats för en obruten symbios mellan kungamakt och maktelit.

Först 1844, när Karl XIV Johan dog och Oscars trädde till, rubbas de etablerade cirkelarna. Den så livskraftiga och länge instrumentella symbiosen mellan kung och adel bryts – «symbiosis» förbyts i «rift» – och hovet förlorar sin centralitet. Trådarna vävs samman med analytisk skärpa. Det är ett annorlunda beskaffat samhälle med andra socio-ekonomiska strukturer, med en annan maktelit där rikedom trumfar börd, och en annan kungamakt som alltmer marginaliseras i maktutövningen. Allt flyter samman, och interaktionen mellan kungamakt och samhälle – där hovet länge varit ett nav – blir en annan. Enkelt uttryckt: den konsekreterande makten som var, där en kunglig nick kunde betyda *make or break*, övergår obevekligt i ett nådigt vinkande från balkonger och flaggutdelning vid högtider.

Det finns många förtjänster med Perssons arbete. Till de främsta räknar jag kopplingarna till det internationella forskningsläget. Persson placerar förtjänst-

fullt och välbehövt i det svenska hovet och dess utveckling i ett synnerligen livaktigt forskningsfält, där kopplingar till än Frankrike, än Ryssland, än England effektivt tecknar de större sammanhangen. Dessvärre, och något överraskande, är det svenska forskningsläget mycket svagt. Där dialogen med internationell forskning är stark, är dialogen med svensk forskning närmast obefintlig. Persson är fjärran från så ensam på sin mark som han gör gällande. Ifråga om frihetstidens monarki lyser exempelvis Jonas Nordins arbeten med sin frånvaro, ifråga om den gustavianska tidens hovkultur får man leta förgäves efter exempelvis My Helsing, och ifråga om den bernadotteska tidens många utmaningar finns, förutom Per Sandins avhandling (vilken tillsammans med Henrika Tandefelts dito får representera dagens forskningsläge), inte en enda av de många i sammanhanget relevanta publikationer som projektet *En dynasti blir till*, under ledning av Nils Ekedahl, producerade med bland referenserna.

En annan sorg för en gustaviansk forskare är att en period som alldeles uppenbart är central för problematiken, återigen – och som så ofta i 1700-talsforskningen – behandlas styvmoderligt: Gustav IV Adolfs regeringstid. Persson pekar tydligt på vikten av denna period. Det är uppenbart att någonting händer med symbiosen mellan kung och aristokrati här. Vi skall minnas att Gustav IV Adolfs fall skedde inför öppen ridå, vid hans hov, mitt under hans dagliga hovprotokoll och av herrar vid hans hov. Men det blir styvmoderligt: Gustav IV Adolfs förehavanden stannar vid ett fullföljande av faderns politik, med det närmast stereotypiska tillägget att han saknade faderns karisma. Att han faktiskt utfärdade en ny hovordning, och alldeles uppenbart försökte göra någonting med hovet och den där symbiosen, nämns inte. Här finns mer att göra.

Carolina Brown Ahlund, *Den bekväma vardagen. Kvinnor kring bord på 1700-talets Näs* (Stockholm: Carlsson Bokförlag, 2020). 344 pp.

Beverly Tjerngren, *Uppsala universitet*

In this study—titled in the English summary *Women at tables: comfortable everyday life at the Swedish eighteenth-century Näs Manor*—Carolina Brown explores the emergence and evolution of a “culture of comfort” in the upper strata of Swedish society, contending that these developments created and nurtured sensibilities that remain with us to this day. An art historian herself, Brown describes her overarching objective to be the employment of an art-history perspective to examine contemporary views of these cultural changes and, further, to explore the ways that said changes were expressed in the material and social cultures of the Swedish country house environment.

As the book’s title suggests, this is a case study set in Näs, a country estate some fifty kilometres north of Stockholm that was owned in the late eighteenth century by Carl Eric Wadenstierna, a Swedish nobleman and parliamentary under-secretary. The women of Näs—Wadenstierna’s two wives, Jacobina Sophia Psilanderhielm von Seulenberg and Fredrica Carleson, and his two daughters, Sophia and Carolina—are the study’s principal characters, with close scrutiny of their portraits, personal effects, and home environments serving as the means by which Brown is able to present a picture of the early modern Swedish culture of comfort. As is usual for social and cultural historians, Brown employs a wide variety of source material, from legal documents such as insurance policies and probate inventories to art and object collections to twentieth-century photo documentation of the estate. In weaving together information and evidence from these disparate

<https://doi.org/10.7557/4.5884>

Copyright: © 2021 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

sources, she is able to present a fuller picture than might be allowed by a reliance on fewer types of sources.

The book's central conceit is that the comfortable life in eighteenth-century Sweden depended on the movement between different types of tables. Apart from the two introductory chapters and the conclusion, each chapter focuses on a different category of table (sewing table, writing table, vanity table, card table, and coffee table), and delves into the various uses and implications for comfort and material culture associated with them, particularly as concerned the women of the house. This framework is perhaps a bit precious – it is surely no coincidence that both the book and the comfortable life as envisioned by Brown flow more or less neatly from table to table – and might seem cleverer were this focus on tables not so thoroughly examined in previous research (see, for example, Jon Stobart, Amanda Vickery, Gudrun Andersson).

Lack of originality, in fact, is this study's greatest fault. *Den bekväma vardagen* is an eminently readable book, well-written and competently researched. Brown's conclusion that eighteenth-century Sweden saw the emergence of a culture of comfort, with attendant social behaviours and material culture, is indubitably convincing. But it offers nothing new. Any scholar who is even moderately familiar with research on early modern cultural history in the past twenty or thirty years will feel instantly at home in the pages of this study. Brown herself comes close to explicitly acknowledging this in the introductory discussions of her theoretical framework and the state of research, which read like a *Who's Who* of international as well as Swedish scholars. The final pages offer a brief, almost perfunctory musing over whether there was anything particularly *Swedish* about the observed phenomena, and somewhat weakly suggest that there was (or might have been). And it is these few paragraphs that reveal a missed opportunity.

Doris Ottesen og Carsten Bach-Nielsen,
*Vestindiske spor. Dansk Vestindien i den
koloniale og efterkoloniale litteraturhistorie*
(Odense Syddansk Universitetsforlag,
2020). 338 pp.

Lis Norup, Aarhus universitet

Undertitlen på Doris Ottesen og Carsten Bach-Nielsens bog giver anledning til lidt forvirring. Den melder, at bogen handler om Dansk Vestindien i den koloniale og efterkoloniale (underforstået danske) litteraturhistorie. Hvis det var tilfældet, ville *Vestindiske spor* ikke fylde de 338 sider, den gør, men højst en håndfuld. Litteratur fra de danske kolonier, i særdeleshed fra og om Dansk Vestindien, glimrer stort set ved sit fravær i danske litteraturhistorier. Det være sig skønlitteratur og – i en bredere tekstopfattelse – tidsskriftslitteratur, rejseberetninger, missionsberetninger, erindringer, breve osv. Fraværet gælder også den senest udkomne *Dansk litteraturs historie* (2006-09). Det er dette tomrum, *Vestindiske spor* udfylder ved at fremdrage en række ukendte, oversete eller underbelyste forfatterskaber og værker. Som sådan er bogen et pionerværk.¹

Hovedtitlen angiver, at der er trukket spor, dvs. foretaget valg og fravalg. Her falder den tidsmæssige markering i øjnene. For hvorfor afgrænsningen 1791-1970? Hvorfor ikke tidligere? Og især: Hvorfor slutter Ottesen og Bach-Nielsen deres

¹ For tidligere behandlinger, se Hans Hauge: "Commonwealth og Caribien eller: Postkolonialisme og De Dansk Vestindiske Øer", i *Tijdschrift voor Skandinavistiek* (2009), nr. 2 og Mads Baggesgaard: "Precarious Worlds – Danish Colonialism and World Literature", i: *Journal of World Literature* (2016), nr. 4. [Crossref](#)

<https://doi.org/10.7557/4.5801>

Copyright: © 2021 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](#)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

gennemgang med Thorkild Hansens *Slavernes Kyst* (1967), *Slavernes Skibe* (1968) og *Slavernes Øer* (1970)? Det er påfaldende, antallet af udgivelser frem til 100-året for afhændelsen af øerne taget i betragtning. Kun Joakim Garffs *Regines gåde* (2013) om Kierkegaards forlovede, der som guvernør Schlegels hustru boede på St. Croix 1855-60, omtales. Fraværende er således Mich Vraas tro, håb og kærlighedstrilogi (2016-18), der giver et samlet billede af kolonitiden og ligesom Thorkild Hansens trebindsværk hviler på omfattende kildestudier.

Begrundelsen for fravalget er æstetisk, etisk og politisk. Ottesen og Bach-Nielsen forholder sig "tøvende over for den senere litteraturs kvalitet", ligesom de finder, at "de nyere romaner" synes "skrevet under det åbenbart accepterede diktat, at der i dem skal indgå blodige beskrivelser af vold". Videre afvises den fravalgte litteratur for *meget bastant* at være drevet af ønsket om at "fastholde moderne danskere på en form for ansvar, påpege den radikale ondskab, der dækkede sig bag den økonomiske udbytning af mennesker." Endelig begrundes skillelinjen ved 1970 med, at de nyeste udgivelser "genopliver en eksotisme, drømmen om det tabte tropeparadis" (s. 14). Hvilke voldsforherligende, politisk moraliserende eller eksotiserende værker forfatterne tænker på, står hen i det uvisse. Appliceres de nævnte kriterier på det valgte tekstkorpus, vil en pæn del ikke kunne stå for nærmere prøvelse. Slet ikke den æstetiske dom.

Men i stedet for at græmmes over det, der ikke er med, er der grund til at glædes over det, der er. *Vestindiske spor* er en kronologisk organiseret fremstilling med fokus på, hvordan de valgte værker tematiserer slaveri og/eller skildrer livet i Dansk Vestindien. Bogens kapitler er nogenlunde skåret over samme læst: Forfatterne portrætteres, et eller flere værker præsenteres med udførlige handlingsreferater og indsættes i større eller mindre grad i en historisk ramme.

Ved en nærmere betragtning fortætter kronologien sig i fire knudepunkter. Det første er 1790'erne, hvor Thomas Thaarups patriotiske *Peters Bryllup* (1793) undersøges i lyset af stavnsbåndets ophævelse og forbuddet mod den oversøiske "Neger-Handel". Til syngespillet's hovedhandling – et bryllup blandt frie sjællandske bønder – føjer sig en sidehistorie om en fri, men ulykkelig "Neger Martin", fra hvis betrængte bryst et klagesuk stiger: "Hvad har den stakkels Neger gjort/At den blanke Mand ham hader". Trøstende erkyndiges han om, at "I Danmark er den onde Mand kun Slave" og "Vor Konge /Har indskrænket Slavehandel med de Sorte/Og eengang vil den Handel reent ophøre" (s. 20 og 21).

Det kan gerne være, at Thaarup, som Ottesen og Bach-Nielsen skriver, mente, "at den sorte mand som alle andre er et menneske, er Guds skabning med de rettigheder, alle Guds skabninger har" (s. 21). Men påberåbelsen af en kristen universalisme og friheden som moralsk-åndelig kategori underløbes i stykket af den lidet eleverede virkelighed, der dølger sig i formuleringen "engang vil

den Handel” (s. 21). I *Forordning om Neger-Handelen*, udstedt 16. marts 1792, var nemlig indskrevet et tiårigt moratorium. ”Neger-Handelen” var, som det stod i forordningen, at regne for lovlig frem til ”Udgangen af Aaret 1802”. Det for at sikre, at planterne ”ere blevne forsynede med tilstrækkeligt Antal i det for Forme- relsen fornødne Forhold”.² Nok ophørte den oversøiske handel med mennesker fra Afrika, men ikke den slavebaserede sukker- og bomuldsproduktion. Til dens opretholdelse krævedes indenlandsk avl.

Slaveriet blev først ophævet i 1848. Undervejs blev det slavegjorte menneskes status som en levende ting og privat ejendom, uden selvstændig juridisk eksistens, gradvist ændret, bl.a. gennem forbedrede arbejdsforhold, indskrænkning af tug- telsesretten, retten til at besidde jord og til at løskøbe sig selv. Alt med det formål ”at omdanne de ufrie slaver til frie landarbejdere”, understreger kolonihistori- kerne Niklas Thode Jensen, Gunvor Simonsen og Per Erik Olsen i *Vestindien. St. Croix, St. Thomas og St. Jan* (2017).

Thaarup havde intet selvoplevet kendskab til forholdene på øerne. Det havde derimod Hans West, der fra 1788 var rektor ved Det vestindiske Skoleinstitut på St. Croix. Ottesen og Bach-Nielsen analyserer bl.a. hans fødselsdagstale til kron- prins Frederik i 1791, hvori West bestemmer den mand, der er ”Slave af sine Lidenskaber” som ”en Træl”. Af dette billede uddrages en almenmenneskelig fri- heds- og dydelære, der sætter lighedstegn mellem selvherredømme og frihed. Som også kan oppebæres af slaven, skønt ufri. Her ligger, konkluderer forfatterne, ”givetvis også en godt skjult vision om slavernes frihed” (s. 29). Næppe. For i et andet skrift, *Bidrag til Beskrivelse over Ste Croix med en kort Udsigt over St. Thomas, St. Jean, Tortola, Spanishtown og Crabeneiland* (1793), som i bogen afhandles med et par linjer, formulerer West utvetydigt en apologi for slaveriets beståen, iklædt paternalistiske gevandter.

Slaveapologien spiller ingen betydende rolle i Ottesen og Bach-Nielsens vur- dering af West. Kapitlet afsluttes med en hyldest af ham som ”en ny tids mand, følsom, dannet” og ”med på noderne” (s. 37).

Det andet knudepunkt ”Dansk guldalder” handler om Henrik Hertz’ roman *De Frifarvede* (1836) og H.C. Andersens skuespil *Mulatten* (1840). Kendetegnende for plantersamfundene i Vestindien (og i USA) var den dobbelte udbytning af kvindelige slaver som arbejdskraft og kønsvæsener. I Dansk Vestindien blev det afkom, der fulgte af seksuelle forbindelser mellem ”Blanke” og ”Negerinder”, ofte udstyret med et frihedsbrev. Sammen med slaver, der havde købt sig fri, udgjorde de såkaldt frifarvede en støt stigende befolkningsgruppe. I 1834 var de blevet tildelt juridisk ligestilling og kunne ”i eet og alt nyde lige Rettigheder med de

² Forordningen er citeret fra https://danmarkshistorien.dk/fileadmin/filer/Billeder/Scanninger_af_kilder/Forordning-om-Negerhandelen/forordning-om-negerhandelen-1792.pdf

Blanke”³ Den retlige status til trods hvilede der, fortæller Hertz, på denne mellemgruppe en social ”Plet”, der ikke skyldtes deres ”Vandel og Sæder, men deres ulykkelige Udspring. Den Blanke seer stolt og med Haan ned paa de foragtede Negres Afkom.”

Ikke engang i fiktionens verden lod ”de Blankes” afsky for ”Bastarder” sig helt overvinde. I hvert fald ikke i Hertz’ melodramatiske roman om den blanke, men vindskibelige George og den frifarvede Marguerite, hvis eneste fejl er hendes ”noget mørke Teint”. Et barn og en adskillelse følger af deres fortrolighed, inden de på Georges dødsleje forenes i ægteskab. Det brud, formælingen bevirker mellem George og hans moder, der heftigt modsætter sig forbindelsen med en for hende rænkefuld mulat, heles ikke. I en sidehistorie gifter Marguerites bror, Arthur, sig med en dansk kvinde, den retlinede Heloise. Romanen har som historisk klangbund det årelange oprør på St. Domingo, der kulminerede i 1804, hvor tidligere slaver og frie farvede proklamerede oprettelsen af en selvstændig stat under navnet Haiti. Den Haitianske Revolution tjener ikke blot som reference. Ved romanens slutning tager Arthur ”hæderlig Deel i Frihedens Sag og havde den Glæde at see den seire.” Som sådan er Hertz’ roman et indlæg i samtidens danske debat om ”Neger-slaveriets Ophævelse”, der fulgte efter Storbritanniens afskaffelse af slaveriet i 1834.

I de vestindiske plantersamfund var seksuelle forhold mellem hvide kvinder og sorte mænd stærkt tabuiserede. Den forbudte lidenskab kunne afprøves i litteraturen. Som hos Hertz i romanens sidehandling eller hos H.C. Andersen som hovedhandling. Skuespillet *Mulatten*, der ikke foregår i Dansk Vestindien, men på den franske ø Martinique, handler om Horatio, en rig planter, som to smukke og ædle hvide kvinder forelsker sig i. Den ene, Eleonora, er gift, den anden, Cecilie, ugift. Begges rigdom hviler på slavehold. Det eneste problem ved at være forelsket i Horatio er, at han, skønt i adfærd en ”dannet Mand, saa høflig og elskværdig” og i farve ”næsten hvid, som Du og jeg”, er mulat, dvs. en ”Herreløs” frikulørt. Efter en række spektakulære begivenheder, herunder et slaveoprør, bliver Horatio taget til fange af Eleonoras brutale ægtemand og sat til salg på slavemarkedet. Cecilie løskøber ham og ægter ham. I *Mulatten* kritiseres sukkerrørsproduktionen, fordi den er baseret på slaveri, men den sociale kritik af det solgte menneskes ufrihed opløses i en hyldest til åndens frihed og det gode menneskes indgreb.

Diskussionen om ”Emancipationen af de Ufrie paa de dansk-vestindiske Øer”, som Hertz’ roman og H.C. Andersens skuespil kan ses som rørstrømske indlæg i, fandt i første omgang sin afslutning i 1847 i Reskript af 28. juli, hvor Christian

³ For en gennemgang af forhandlingerne frem til loven om retlig ligestilling, se Christian Damm Pedersen: *Mellem slave og borger. Stat, retligheder og etniske forskelle i det danske imperium, 1814-48*. Kbh.: Københavns Universitet, 2012.

8. kundgjorde, at slaveriet i Dansk Vestindien skulle ophøre. Dog først efter ”fornødne Forberedelser til Overgangen” på tolv år. Men et truende oprør på øerne overhalede reskriptets forhalingsstrategi. Den 3. juli 1848 proklamerede generalguvernør Peter von Scholten slaveriets øjeblikkelige ophævelse. Efterfølgende stadfæstede Frederik 7. det indtrufne, nemlig at ”ingen ufri Tilstand for nogen Deel af Befolkningen skal bestaa paa Vore vestindiske Øer.”⁴

Hertz og H.C. Andersen rejste som Thaarup i deres lænestole. Ingen af dem havde været i Vestindien. Indefra-perspektivet, baseret på selvpoplevet erfaring, har de forfattere, der omtales i tredje knudepunkt til gengæld. Kapitlet ”Tidens kvinder” fremdrager erindringer og fortællinger, skrevet af hustruer, der fulgte deres ægtemænd til Dansk Vestindien, hvor de opholdt sig i kortere eller længere tid. I hele 28 år for generalguvernørfruen Sofie Helweg-Larsens vedkommende. I disse kvinders værker, der for størstepartens vedkommende i dag er glemt, findes beskrivelser af kvindeliv i lediggang og etikette, ofte krydret med en spids eksotik og tilsat tidstypiske raciale stereotypier om den dovne, upålidelige, tyvagtige, uforskammede og barnlige neger. Samme tirader findes hos Henrik Cavling i hans rejsebeskrivelse *Det danske Vestindien* (1894).

Få er så ubehagelige i deres racisme som Eliz Carbel, der sammen med sin skolemand opholdt sig på St. Croix i årene 1913 til 1917. Således i novellen ”Benet fra New York” om markarbejderen Jimmy, der som erstatning for en arbejdsulykke har fået et kunstigt ben og omskoling til skomager. Forskruet af sit nye ”Storhedsfjollereri” begiver han sig ”på Frierfærd” til Frøken Else med en hud så ”hvid og rød som det danske Flag”. Hun afviser ham leende. Efter at have hulket ”som kun et stort, voksent Negerbarn kan gøre det”, bliver Jimmy ”nu atter sin Plads i Samfundet klart bevidst” og forstår, at der er ”et Svælg saa dybt” mellem ham selv og den hvide pige.

Relationer mellem sorte og hvide behandles ikke kun på den nedsættende måde som hos Carbel. Lucie Hørlyk, den bedste af de forfattere, der omtales, tematiserer farvespørgsmålet på flere måder. Bl.a. i form af det såkaldte *passing*-fænomen, hvor mennesker af blandet afstamning er så lyse i huden, at de kan ’gå for’ eller passere som hvide. Som det hedder om en kvinde i novellen ”Nanna Judith”: ”Kun en kender kunde se, at hun var kulørt.” *Passing* udgør et selvstændigt tema i *Vestindiske spor*: fra Horatio i *Mulatten*, over hvid-blonde kvinder i ”Nanna Judith” til de blonde, sofistikerede amerikanske storbykvinder, Clare og Irene, i Nella Larsens roman *Passing* (1929, da.: *Overgang*). At Nella Larsen – en af de centrale repræsentanter for den amerikanske Harlem Renaissance – er med i *Vestindiske spor*, selv om der ingen spor af Dansk Vestindien er i hendes forfatterskab, begrundes med hendes herkomst som

⁴ K.E. Bugge: *Grundtvig og slavesagen*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2003, s. 167 & 180.

datter af en farvet vestindisk far og en dansk mor, der mødte hinanden i Chicago. Det er, medgiver Ottesen og Bach-Nielsen, lidt hårtrukket, men overlejlres af, at hendes forfatterskab, hvad "indhold og emne" angår, står "helt centralt" (s. 315). Nella Larsens intense gennemlysning af de psykologiske og sociale konsekvenser af at 'gå som' hvid i et raceadskilt samfund er enestående.

Også det fjerde knudepunkt har indefra-perspektivet, denne gang vel at mærke set gennem en sort engelsksproget danskvestinders blik. Forfatteren og socialreformatoren Adolph Sixto udgav i 1902 romanen *Time and I. Or Looking Forward*, en utopisk vision om et fremgangsrigt Dansk Vestindien år 1999. Alt er herligt. Veldyrkede sukkermarker og blomstrende frugtplantager på jorder, ejet af fællesskabet, kooperative fabrikker med rygende skorstene, velfungerende skoler, museer og biblioteker, osv. Samt ikke mindst sorte vestindere som ligeværdige borgere i det danske kongerige. Bogen forærede Sixto til medlemmerne af *Den Kongelige Dansk-Vestindiske Kommission*, der i 1903 opholdt sig på øerne for at undersøge, hvad der kunne gøres med den urentable koloni, efter at endnu et forsøg på at afhænde den til USA var strandet. Sixto var også blandt forfatterne til en såkaldt adresse, indsendt til kommissionen, med femten reformforslag. Blandt ønskerne var ikke løsrivelse fra Danmark. I deres fremstilling samler Ottesen og Bach-Nielsen historiske, kulturelle og litterære perspektiver i en tæt analyse. Interessant er også udblikket til *Sinnat-tugaq* (1914, da. *En Grønlænders Drøm*), den første roman, skrevet på grønlandsk af en grønlander, præsten Mathias Storch. Ligesom Sixtos roman er *En Grønlænders Drøm* en fremtidsvision om et blomstrende Grønland i år 2105. Kapitlet om Sixto er sammen med det om de medrejsende hustruer bogens bedste.

I relation til Sixto undrer en formulering på bagsideteksten mig. Ottesen og Bach-Nielsen angiver, at titlen *Vestindiske spor* "refererer til de spor af indfødt liv, som Robinson Crusoe opdagede i strandsandet på sin øde ø i Caribien." Det må man da ikke håbe. For det fodspor, Robinson Crusoe fandt på sin ø efter års ensomhed, gjorde ham "slagen med rædsel" og fyldte ham med "morderiske tanker", der efterfølgende udløstes i en massakre på "nøgne vilde menneskeædere". I *Robinson Crusoe* er det alene den docile tjener, Fredag, der afsætter positive spor. Kun gebrokkent bemestrer den subalterne den hvide mands sprog.

Arthur Sixto, den eneste sorte vestindiske stemme i *Vestindiske spor*, er alt andet end en Fredag. Han er "A man with a dream". En drøm, der ikke skulle gå i opfyldelse

Mange aspekter i Ottesen og Bach-Nielsen bog er her udeladt på grund af de betingelser, enhver anmeldelse er underlagt. *Vestindiske spor* er en interessant forfølgelse af de spor, Dansk Vestindien har afsat i den koloniale og efterkoloniale danske skønlitteratur frem til 1970. Tilbage er blot at ønske, at de litterære og kunstneriske spor, Dansk Vestindien og US Virgin Islands har afsat de sidste halvtreds år også må få sin fremstilling.

Fabian Persson, *Women at the Early Modern Swedish Court. Power, Risk, and Opportunity* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2021). 340 pp.

Hedvig Widmalm, Uppsala universitet

Europeiska hov har undersökts som maktcentra, platser där maktkamper skett, där krig planerats och kartor ritats om. Regenter har analyserats utifrån deras politiska gärningar. I Sverige har kvinnors skiftande roller och maktutövning vid hovet också rönt större uppmärksamhet på senare tid. I Fabian Perssons *Women of the Early Modern Swedish Court* är ansatsen bred: undersökningen handlar om drottningar, hovdamer, kammarjungfrur och andra kvinnor som strömmade genom det svenska hovet från 1500-talets mitt fram till 1800-talets början. De undersöks tillsammans. Syftet med att utforska denna stora grupp under denna långa tidsperiod är att förstå hur och varför kvinnor förekom vid hovet. I tidigare forskning har de framförallt antagits agera i sina släktingars intressen. Fabian Persson lyfter fram att de också agerade i egen sak, och var betydande maktspelare. För kvinnor kunde det tidigmoderna hovet vara ett sätt att skapa nätverk, få utbildning och klättra i samhällshierarkin.

Med detta medföljde risker. Under 1500-talet övervakades kvinnorna vid hovet hårt, vilket begränsade deras möjligheter. Under 1600- och 1700-talet började drottningar och hovdamer som kom från andra länder att mötas med misstänksamhet. Det blev vanligare att de utländska hovdamerna som följt drottningarna till Sverige skickades hem tidigt, och för de som blev kvar blev assimilering allt viktigare. Detta gällde inte minst för de utländska drottningarna, vars politiska inflytande var beroende av att de visade lojalitet mot det svenska på ett tillfredställande sätt. Den sociala kontrollen över kvinnor vid hovet tog sitt formella uttryck i

<https://doi.org/10.7557/4.5886>

Copyright: © 2021 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

manifestationer av en hierarkisk ordning där både överlägsenhet och undergivenhet skulle visas upp på rätt sätt.

Kvinnor av olika rang kämpade med varandra om vilka som skulle sitta var vid bordet, och vem som fick kyssa drottningens hand eller bära hennes släp. Trots försök att fastställa en tabell över hovets rangordning år 1672 visar Persson hur flytande den hierarkiska tillhörigheten fortsatte att vara, inte minst då kategorier krockade med varandra. Gick börd före kön, bestämdes kvinnors status utifrån deras fäder eller makar, och kunde vänskap med kungaparet övertrumfa allt? Frågorna åskådliggör det manövreringsutrymme som fanns, och i och med det, möjligheterna att tillskansa sig makt vid hovet. Boken undersöker ett brett spektrum av kvinnor: utländska och svenska, gifta och ogifta, de som stannade ett kort tag vid hovet och de som tillbringade sina liv där. Persson ställer ofta de gemensamma erfarenheter bokens aktörer hade som kvinnor mot de hierarkiska skillnaderna dem emellan. Han analyserar var och när kön spelade roll på ett nyanserat sätt.

Ett myller av livsöden redogörs för i denna bok och en del av kvinnorna har samma eller likartade namn. I inledningen har Fabian Persson därför inkluderat en "Dramatis personae" som kortfattat förklarar vem som är vem och vilken roll de hade vid hovet. Detta är till stor hjälp eftersom många av dessa kvinnor inte tidigare har undersökts sida vid sida på ett så ambitiöst sätt. Persson redogör också löpande för hur det såg ut vid andra samtida hov, och placerar därmed det svenska hovet i en europeisk kontext. Boken är skriven på tydlig engelska som gör den tillgänglig för både svenska och internationella läsare. Översättningarna imponerar, inte minst av verser som fått behålla struktur och rim.

Boken är uppbyggd tematiskt snarare än kronologiskt. Den är indelad i sektioner efter vilka grupper som berörs – de vid hovet som kom från andra länder, de som kom från Sverige, hovdamer och drottningar. I underkapitel behandlas olika teman. För att nämna några exempel finns kapitel om kungligheternas välgörenhetsutövning, om hovdamer som maktens medlare och budbärare, hovdamer som aldrig gifte sig, kungliga älskarinnor, änkedrottningar och de kungliga slottens arkitektur. Det finns en fördel i att fokuserat jämföra specifika företeelser över tid på det sätt Persson gör. En sak han visar är, som ovan nämnts, hur betydelsen av assimilering med det svenska ökade för utrikes födda drottningar och hovdamer under 1600- och 1700-talet. På 1500-talet var hovet en internationell arena där huvudspråket var tyska och ingen förväntan fanns att utländska funktionärer skulle lära sig svenska. Under 1600-talet möttes de utländska hovfunktionärerna av allt större misstänksamhet. Maria Eleonora av Brandenburg misslyckades med att få en plats i drottning Kristinas förmyndarregering och förlorade vårdnaden om henne, bland annat eftersom hon misstänktes fostra den unga drottningen till att avsky Sverige. När Lovisa Ulrika anlände till Sverige från Preussen år 1744 insåg

hon vikten av att lära sig svenska för att själv accepteras och även stärka kungafamiljens ställning. Detta blev sedan norm för utländskt födda drottningar. Här skildrar Persson en förändring över tid. Förändringen är också tydlig i kapitlet om de kungliga gemakens arkitektur och inredning. I detta märktes drottningarnas förändrade politiska status, betoningen på könsroller och, inte minst, det personliga elementet i hovets maktrelationer.

En likhet över tid var hovets funktion som äktenskapsmarknad och plats att skapa nätverk för hovdamerna. En annan likhet över tre sekel var att hovdamernas hierarkiska ställning inte förknippades med eller förhöjdes av ämbeten. De statushöjningar hovdamerna kunde uppnå vid hovet var därför inte lika fasta som männens. Eftersom de tjänade drottningen var deras ställning vid hovet beroende av hennes godtycke, och de riskerade mycket om de föll ur gunst. Kungafamiljens gunst innebar också att kvinnor kunde höja sin status och i och med det tillskansa sig rikedomar, trots att det sällan uppskattades av andra hovfunktionärer. Ett exempel på detta är Fredrika Charlotta "Lolotte" Forssberg, sällskapsdamen vid det gustavianska hovet som lyckades övertyga prinsessan Sofia Albertina om att hon var dennes syster (s. 299–306).

En risk med den tematiska uppdelningen är att en del större skeenden i historien hamnar i skymundan. I flera kapitels avslut jämförs olika kvinnoöden från två eller tre olika sekel, och sammanfattas i en beskrivning av hur de kunde uppnå framgång eller misslyckas. Den historiska förändringen hovet och landet genomgick hamnar i skymundan. Det finns visserligen avsnitt där kungamaktens minskade makt under frihetstiden anges som förklaring till en viss typ av utveckling. Persson visar hur drottning Lovisa Ulrikas eftermäle färgades av hennes inblandning i en misslyckad statskupp. Den försvagade kungamakten under frihetstiden blir också en förklaring till varför kungarna deltog mer aktivt i välgörenhet under denna period, i det kapitel som behandlar kunglig välgörenhet. De utövade välgörenhet för att stärka sin legitimitet under en tid då de förlorat politisk makt (s. 56–57). Det saknas däremot en förklaring till varför det personliga välgörenhetsarbetet i stället utfördes av drottningar under stormaktstiden. Stormaktstidens hov präglades av krig och förmyndarregeringar, och två av dess monarker gifte sig inte. Dessa omständigheter måste ha haft en inverkan på könandet av den kungliga välgörenhetsutövningen, men Persson diskuterar det inte ingående.

Kapitlet om välgörenhetsutövningar är kort, och dess poäng är att visa hur en förändring i könsroller sker över tid snarare än att gräva djupt i alla tänkbara förklaringar som kan anges för varför så skedde. Kombinerat med det internationella tilltalet överbetonar Persson ibland att de förändringar och utvecklingar som skedde var allmängiltiga, snarare än påverkade av tidens och platsens särskilda omständigheter. Detta är en svårighet med att skriva om ett brett ämne med in-

ternationellt fokus, där det specifika och lokala tillmätts mindre vikt. Det finns inte någon uppenbar anledning till varför boken handlar om just Sveriges hov. Det blir dock lättare att följa den historiska utvecklingen under läsningens gång eftersom kontextuella fakta infogas löpande.

Att Persson inte bara anger strukturella förklaringar till varför förändring sker är också en styrka. Det personliga och mänskliga får ta stor plats i boken. Dess aktörer är inte endast maktspelare eller representanter för stånd, identitet eller kön. De är också känsliga och komplicerade människor. Perssons framställning visar hur personlighet och mellanmänskliga relationer påverkat hovet, och i förlängningen, historien.

Avslutningsvis väcker *Women at the Early Modern Swedish Court* många tankar, frågor och uppslag. Det är en rik, informativ text byggd på ett enormt empiriskt arbete.

Petri Talvitie, *Taistelu perintökirjasta. Talonpojat, aateli ja kruununtilojen perinnöksiöstöt 1700-luvun Suomessa ja Ruotsissa [Kampen om bördsbrevet. Bönder, adel och skatteköp av kronohemman i Finland och Sverige på 1700-talet]*, Historiallisia tutkimuksia, 282 (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2020). 297 pp.

Sofia Gustafsson, Helsingfors universitet

Under 1700-talet genomförde den svenska kronan en massiv privatisering av statens jordinnehav genom skatteköpen av jordbrukshemman. Den finske historikern Petri Talvitie undersöker denna process i en ny studie, som är baserad på Kammarkollegiets arkiv och riksdagens protokoll samt delvis även på domböcker, kartor och bouppteckningar. Boken fokuserar på Nylands och Tavastehus län, men den ger även en inblick i problematiken på riksnivå. Processen skildras ur olika aktörers perspektiv, både ur statens och beslutsfattarnas perspektiv och ur lokalsamhällets och böndernas perspektiv. Den tar upp frågor som: Varför valde staten denna strategi? Hur såg förespråkare och kritiker på processen? Vad innebar den för bönderna - varför var de beredda att betala för jorden de redan odlade som kronobönder? Vilka samhällsgrupper kunde dra nytta av omfördelningen av jordinnehavet?

Talvities bok handlar om så mycket mer än bara privatisering av jord och mark. Den ger en utförlig beskrivning av hur jordägandet utvecklades i Sverige under tidigmodern tid, med avstamp i medeltiden och Gustav Vasas regeringstid

<https://doi.org/10.7557/4.5894>

Copyright: © 2021 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

(1523–1560). Titeln till trots behandlar boken inte enbart kronohemman, utan granskar även andra sorters jordnaturer och hur olika jordägoförhållanden växte fram under seklernas lopp.

Det är inget enkelt ämne som Petri Talvitie har gripit sig an. Han får en komplicerad tematik att verka enkel och lättfattlig, vilket vittnar om årtal av arbete bakom med ämnet. Talvitie behandlade jordägo under tidigmodern tid redan i sin doktorsavhandling om storskiftet, som utkom 2013. I överskådliga tabeller har essentiella fakta koncentrerats på ett åskådligt sätt, vilket ger läsaren en struktur för att förstå olika skillnader och förändringar. Talvitie ska ha en eloge för att han alltid anger de olika jordtermerna också på svenska och att han diskuterar termernas översättning till finska. Många gamla finska översättningarna har inte alltid varit helt lyckade och det är mycket lättare att förstå terminologin när man kan följa med källornas ursprungliga termer.

Bokens största förtjänst är att den sätter in det svenska samhällets inställning till jord i en bredare kontext kopplad till den tidigmoderna statens utveckling och i en europeisk kontext. Jordägo handlar om så mycket mer än bara jord; det handlar om samhällsställning, politik och makt, men också om social reproduktion och ett arv att föra vidare till sina efterkommande. Talvitie visar hur synen på jord var fundamental för hela det tidigmoderna samhället, på ett sätt som kanske känns svårt att förstå idag när vi är alienerade från jorden som produktionsresurs. För den traditionella bytesekonomin var jorden den främsta källan till överlevnad, eller rentav till välstånd. Förståelse för hur människor i tidigmodern tid uppfattade jord och jordägo möjliggör en djupare förståelse av det tidigmoderna samhället och samhällsutvecklingen.

Johan Stén, *Kulta-aika. Valistus ja luonnontieteet Turun Akatemiassa [The Golden Age. Enlightenment and science at the Academy of Turku]* (Helsinki: Art House, 2021).
517 pp.

Ella Viitaniemi, Tampere University

Johan Stén has authored an impressive – and quite voluminous – book about the Royal Academy of Turku (Åbo) in the eighteenth century. It deals with what often has been referred to as “the golden age of the Academy of Turku” (1721–1809), when rationalism, the Enlightenment, and utilitarian thinking captured universities and scholarly discussions and works. In his book, Stén succeeds in combining two levels of observation: the general history of science and the focus on what happened at a particular institution. He takes a close look at the European development of philosophy and science, and he also shows in detail how new ideas were received (or rejected) and implemented at the Royal Academy of Turku. Therefore, the main issues of the book are the formation of scientific and social networks and the flow of academic knowledge between scholars during the eighteenth century.

Stén offers an extensive survey of the main scientists and students, and their academic works on economics and the natural sciences (physics, mathematics, meteorology, chemistry, and medical science). The book also includes other Finnish-born scholars who made their career outside the Academy of Turku, such as the explorer Peter Forskål and the economist Anders Chydenius. In addition, Finnish-born scholars working at the Academy of Saint Petersburg have been included in the survey. The book is highly interesting, but also an encyclopaedic and detailed study. Therefore, some readers might wonder why one would write a book that

<https://doi.org/10.7557/4.5892>

Copyright: © 2021 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

consists of short biographies of well-known scholars. After all, there are already some databases covering these persons (e.g. *Ylioppilasmatrikkeli*, the student roll of the Academy of Turku) as well as biographical articles and sites (e.g. *Biografia-sampo*) easily available online. However, Stén's survey not only gives an overall picture of the history of science, but it also presents the important relations and close connections between science, politics, and economics in eighteenth-century society.

During the period covered by the book, the Academy of Turku figured in the shadow of Uppsala University and its famous natural scientists Anders Celsius and Carl von Linné. On the other hand, the relatively short distance to Uppsala University and the Royal Science Academy of Stockholm also benefitted the scholars in Turku. Students and academics made visits and wrote letters across the Gulf of Bothnia. Remarkable examples include two close friends of Carl von Linné, namely Johan Browallius (1681–1759) and Carl Fredrik Mennander (1712–1786), who became professors of physics at the Academy of Turku and later were elected bishops of Turku. Mennander even became the Archbishop of Uppsala in 1775. They both keenly promoted the teaching and research of the natural sciences and brought Enlightenment and utilitarian thinking to the Academy of Turku.

Stén's book shows well how the hunger for rationalistic knowledge and investigations was great, even though resources and appropriations for wide scholarly activities were limited at the provincial university. The Royal Academy of Turku focused closely on utilitarian thinking and providing practical solutions and inventions in the interests of the fatherland. The scholars in Turku focused on solving the problems and issues arising particularly in Finland. Most of the students and teachers were from the middle class (sons of the clergy and officers), and after graduation they returned to serve in various positions around Finland. Therefore, pragmatism and the utilitarian viewpoint were closely connected to teaching and research in science. Turku scholars aimed to renew society's economic situation, for example, with new practical solutions for agriculture, mechanics, and engineering that could be implemented at the local level.

Therefore, Stén's book not only presents the history of science and the history of the Royal Academy of Turku; it is also an important survey that shows how the scientific community worked together and shared ideas (and disputes) in order to advance science for the common good and in the spirit of utilitarianism and Enlightenment thought.

Erla Dóris Halldórsdóttir, *Óhreinu börnin hennar Evu: Holdsveiki í Noregi og á Íslandi [Eve's Unclean Children: Leprosy in Norway and in Iceland]* (Reykjavík: Ugly, 2020).
416 pp.

Helga Hlín Bjarnadóttir, National Archives of Iceland

In this book, Erla Dóris Halldórsdóttir presents research on cases of leprosy in Iceland and Norway with the focus (for the most parts) on the eighteenth and the nineteenth century. The author has previously published another book about the subject in 2002.

Initially, Halldórsdóttir explains what leprosy is from a medical point of view, that is how the bacteria, *Mycobacterium leprae*, infects the human body. However, most part of the book analyses how patients with leprosy have been treated and taken care of over the centuries in Norway and Iceland. This also entails how ideas of leprosy and leprosy patients have changed over time. The author is a trained nurse, which allows her to delve deeper into the subject than researchers with no medical background would have. The author's medical training and understanding of the material from a medical point of view is vital for the book.

The title of the book – Eve's Unclean Children – refers to a fairy tale by the brothers Grimm about Eve's unequal children, but with the twist that the adjective refers to 'unclean' rather than 'unequal'. This refers more specifically to the exclusion of leprosy patients from society because they were considered unclean. Apart from that others feared to become sick, it was also considered shameful to suffer from leprosy. Consequently, leprosy patients found themselves in the lower segment of society and could be considered a burden for the community. In Ice-

<https://doi.org/10.7557/4.5896>

Copyright: © 2021 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

land, a law from 1776 codified the general principle from before that people with leprosy were forbidden to marry.

The most interesting element of the book is the comparison between how leprosy was treated and handled in Norway and Iceland. Leprosy was not that common in late Medieval Europe. Norway and Iceland were the only Nordic countries where leprosy became endemic. In most parts of Europe, leprosy became extinct due to the pestilence known as the Black Death in the mid-fourteenth century.

In 1438, a hospital for leprosy patients was established in Bergen where they could stay without any charges. The patients came mostly from Bergen and Trondheim. The first doctor practicing professionalized medical treatment arrived at the hospital in 1816. In mid-seventeenth century Iceland special homes for this group were established that would last for 200 years. These were also called hospital. Icelandic leprosy patients, who did not have any money or relatives to rely on were considered a burden to society. They could not work or take care of themselves, and they were often sent to these homes to ease the financial burden of society. Few patients were sent to these homes. Each home was exceedingly small; five leprosy patients at most stayed in each place at once. Most of the Icelandic leprosy patients stayed with relatives or in other homes where someone took care of them. In Bergen, the hospital was much bigger. In the eighteenth century it housed about 100 patients. On the other hand, it was the only one in the country.

In 1760, the Directorate of Health was established in Iceland, and with that the first laws concerning the Icelandic hospitals were published. This first university-educated doctor of Iceland was responsible for supervision over these institutions. According to the law, the homes should be built in a certain way. For example, the houses should be equipped by a chimney to ventilate the unpleasant smell from the patients.

The history of each of these Icelandic hospitals are covered in the book. Halldórsdóttir has traced as many individual leprosy patients as possible. All those patients that have been found are all listed in the book together with the period of their stay. The author has made use of church books and censuses to find their names. This is an impressive achievement. Nevertheless, the list is not complete due to a lack of sources, especially for the older times. The lists also include the caretakers of the leprosy patients. To the best of my knowledge, this is a pioneering work since it is the first time we have access to lists of all known leprosy patients and their caretakers in one place. The homes for leprosy patients were closed in the mid-nineteenth century due to the decreasing number of leprosy cases.

Doctors disagreed about what caused the disease. Some believed that leprosy was a genetic disease, others pointed at bad diet, such as fat fish, and bad living conditions, or poor and damp housing as the cause. In 1873, the bacteria causing

leprosy was discovered by Gerhard Henrik Armauer Hansen, a Norwegian doctor in Bergen. In 1877, new laws were established in Norway based on this discovery in order to separate leprosy patients from others and hospitalize them free of charge. It took Icelandic doctors twenty more years to acknowledge the fact that leprosy was not a genetic disease, or that it was caused by something else. At the end of the nineteenth century, the Icelanders built the Hospital in Laugarnes Reykjavík where patients were isolated from other people, regardless of their financial position. It was not until every Icelandic leprosy patient was isolated in the hospital that finally leprosy was eliminated in Iceland. The last leprosy patient in Iceland died in 1979, and in Norway in 2002. A new case of leprosy appeared in Denmark in 2014, after centuries of extinction. Today leprosy is easily cured with penicillin.

The part about Norway could have been more elaborated. In contrast to the extensive archival studies for the part about Iceland, the study largely builds on published material for the Norwegian part. To be fair, this may be explained by the fact that there is, to my knowledge, more research on the disease in Norway than in Iceland, except for the hospital in Laugarnes. That said, there is also a clear potential to enlarge the Norwegian part of the book in order to expand the comparison between the two countries.

The book is richly decorated with pictures, mostly pictures of people with leprosy. The pictures are not for the sensitive heart. Many of the photos are horrifying, showing people with disfigured faces, hands, and feet with open wounds all due to the bacteria that causes leprosy. This disease is very graphic, to say the least. Of course, there should be pictures to show how the disease is, but one wonders if all these pictures were necessary. The layout of the book could have been better. The shortest chapter is 6 pages, and the longest 124 pages. This could have been revised by adding the sub-chapters in the table of contents. Thereby, the reader would get a better overview of the content. This is of course a minor flaw that does not affect the book's value.

The text is accessible, easily understood, and flows well. Luckily, the reader does not have to be neither a medical doctor, nor a historian to understand the book. Sometimes the author repeats herself; some sentences are literally repeated. A more thorough editing process would have been needed. Furthermore, at some occasions, the author refers to a text without referring to where exactly the reader could find this. This would have been easily fixed. The author should consider translating the book to Norwegian or English so that others can read and benefit from the research.

Overall, this is an accessible book for all who are interested in and want to know more about the subject. It is a fantastic addition to the history of leprosy, medicine, and health at large.

Anne Eriksen, *Livets læremester: Historiske kunnskapstradisjoner i Norge 1650–1840* (Oslo: Pax forlag, 2020). 336 pp.

Leidulf Melve, Universitetet i Bergen

Anne Eriksens siste bok, *Livets læremester. Historiske kunnskapstradisjoner i Norge 1650-1840*, er i all hovudsak ei samling av tidlegare publikasjonar. Den fungerer såleis som ei oppsummering av Eriksens forskingsinteresser dei siste tjue åra. Og det er ei viktig bok. Historiske kunnskapstradisjonar i tidleg moderne tid har aldri fått den merkemda den fortener. Unnataket er Ludvig Holberg, men også når det gjeld ein slik kanonisert forfattar er det først i løpet av det siste tiåret at merkemda for alvor har blitt retta mot Holbergs *historieskriving*. Det finst også nyare studiar av Gerhard Schønning og dei såkalla Bergen- og Oslohumanistane – i tillegg til Eriksens eigen forskning om den i all hovudsak topografiske litteraturen. Men her stoggar det. Historieskrivinga i tidleg moderne tid har falle mellom to stolar; den rike sagatradisjonen frå mellomalderen på den eine sida og den såkalla vitskaplege historieskrivinga på 1800-talet på den andre. Historieskrivinga i hundreåra i mellom hadde ikkje Snorres originalitet og litterære kvalitetar. Den hadde heller ikkje dei vitskaplege ambisjonane til 1800-talets historikarar.

Historieskrivinga i tidleg moderne tid var noko heilt anna. Den var, både samanlikna med mellomalderens korpus og den som vaks fram på 1800-talet, langt meir mangfaldig: den romma fleire språk (dansk, tysk og latin), den opererte innanfor ei rekkje sjangrar og den innlemma mange uttrykk. Det er dette mangfaldet Eriksen ønsker å fange. Ho ønsker på mange måtar å redde denne historieskrivinga frå den likesæla den har blitt møtt med gjennom å forstå desse tekstane som uttrykk for kunnskapstradisjonar. Eriksen vil, kort sagt, «vise frem en broket samling av tekster, aktører og forståelse av kunnskap» (s. 10). Desse tradisjonane

<https://doi.org/10.7557/4.5900>

Copyright: © 2021 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

er, i kronologisk orden, representerte ved Jens Lauridsen Wolf, Edvard Edvardsen, Hans Lillienkiold, Jonas Ramus, Ludvig Holberg, Iver Wiel, Gerhard Treschow, Gerhard Schønning, Ove Malling og Jakob Nicolai Wilse. Boka blir avslutta med ei analyse av eit tidsskrift, ikkje ein tekst eller ein forfattar. For Eriksen representerer nemleg tidsskriftet *Urda* utgjeve på første del av 1800-talet, noko nytt. Ikkje berre vendte tidsskriftet seg til ei breiare ålmente, men oldtidsgranskinga i tidsskriftet var meir metodisk stringent og disiplinbasert enn tidlegare.

Sidan mykje av boka er basert på tidlegare forskning, er utvalet av tekstar og forfattarar i stor grad fastsett på førehand. Det fungerer fint; Eriksens vekt på mangfald gjer at utvalet gjer god meining. Sjangermangfaldet er stort: universalnasjonal og lokalhistorier blir analyserte side om side med reiseskildringar, omsetjingar, skulebøker, topografisk litteratur, biografi og til og med utopisk litteratur. Det er nesten utruleg at Eriksen får dette til å henge saman så godt som det gjer. Årsaka er fleire. Lettare omskriving av allereie publisert materiale gjer at dette brokete korpuset får tilført ein kronologisk dimensjon. Sjølv om Eriksen slår fast i føreordet at intensjonen ikkje er å fortelje ei «sammenhengende utviklingshistorie» (s. 7), er det ikkje vanskeleg å lese utvikling utifrå Eriksens analysar. Særleg gjeld dette dei to viktigaste dimensjonane i undersøkinga: tidsdimensjonen og tilhøvet mellom materielle leivningar og litterær framstilling. Kanskje burde Eriksen ha via noko meir merksemd til mellomalderens historieskriving, som for fleirtalet av desse forfattarane tente som den grunnleggjande kunnskapstradisjonen. Det er også eit lite sagn at Eriksen ikkje gjer meir ut av analysen av *Urda* i kraft av kva type kunnskapstradisjon den syner framover mot: ein langt meir einsretta og monolittisk styrt metode og ein vitenskapsfilosofi der objektiv sanning blir den primære målsetjinga.

Det er ikkje vanskeleg å forstå Eriksens tilnærming; ei meir systematisk analyse knytt til utvikling ville truleg ha redusert inntrykket av det mangfaldet som blir skrive fram. Vekta på å forstå desse tekstane på sine eigne premiss gjer at kontekstualisering for Eriksen blir eit nøkkelord. Og den konteksten som i all hovudsak blir nytta for å forstå denne brokete samlinga av tekstar, er den europeiske. Eriksen er nemleg også oppteken av kva denne mangfaldige gruppa av formidlarar av fortida hadde sams; dei høyrde, i større eller mindre grad, til «ein lærd republikk». Kontakt mellom historieskrivarane, knytt til utdanning, reising, brevveksling og anna utveksling av informasjon, etablerte ei overordna kunnskapsteoretisk ramme som gjer korpuset med tekstar langt mindre insulare enn det dei gjerne har blitt vurderte som. Europeiske kunnskapstradisjonar gjennomsyrrer Eriksens tekstar, analyserte som dei blir som svar på spørsmålet «kva er historie?».

Eriksen poengterer heilt korrekt at for hennar forfattarar var «historie i stor grad et flertallsbegrep» (s. 19). Historie var verken eit fag eller eit klart definert

felt, men ein aktivitet som stod i nær dialog med særleg teologi og retorikk. I all denne vekta på mangfald, er det også for Eriksen fleire moment som bind saman dette korpuset. I kraft av at alle forfattarane i større eller mindre grad står i dialog med europeiske lærdomstradisjonar, er det kanskje ikkje overraskande at svaret på kva historie er for desse forfattarane krinsar kring historie som «livets læremeister». Som langt dei fleste forsøka på å innlemme førmoderne historiesyn i enkelte kategoriar, er heller ikkje dette enkelt å få grep om. Eriksen gjer eit strålende arbeid i å vise korleis desse forfattarane, frå sine tidvis veldig ulike intellektuelle utgangspunkt, alle grip fatt i bitar av ei oppfatning som går tilbake til antikken, og som tilfører historisk kunnskap ein distinkt moralsk dimensjon. Der antikkens historieskriving gav eksempel på god og dårleg oppførsel – gjerne knytt til det politiske livet – tilførte mellomalderen ein kristen moral til historieskriving. Tidleg moderne historieskriving står utvilsamt med ein fot i kvar leir, men framstillinga til Eriksen presenterer likevel ei tydeleg utvikling frå eit religiøst orientert læremeister til opplysningstidas langt meir sekulære og nyttebaserte orientering. Eriksens analyse av dei mange måtane det eksemplariske blir skrive fram på er framifrå, og bokas store intellektuelle bidrag – frå Absalon Beyers religiøst funderte historiefilosofi kring femhundreårsriket, til Wilses utopi der det er forfattarens framtidsscenario som genererer eksempel for etterfølging til samtida.

I tillegg til denne vekta på historie som livets læremeister, er det også ein annan dimensjon som er med på å skape samanheng mellom dei særskilte verka som Eriksen analyserer. Tidleg moderne tid var nemleg karakterisert av ei ny rørsle som i stor grad var ukjend i mellomalderen, den såkalla antikvarianismen. Som historie, er også antikvarianisme eit fleirtalsomgrep. Om me følgjer ein av autoritetane på området, Arnaldo Momigliano, dreier det seg om ei storstilt interesse for innsamling av leivningar. For Momigliano stod antikvarianisme i motsetnad til historieskriving – forstått som i all hovudsak ei litterær verksemd. Eriksen gjer tidleg Momigliano til den kanskje viktigaste dialogpartneren i boka. Grepet fungerer; gong på gong viser Eriksen at skiljet mellom antikvarianisme og historieskriving er for skarpt, og at forfattarane kombinerte interesse for innsamling med den retoriske og litterære presentasjonen av fortida som moralsk lærdom. Ut i frå Eriksens materiale, er det difor heva over ei kvar tvil er at desse tradisjonane var i tett dialog lenge før dei ifølgje Momigliano fann saman på slutten av 1700-talet og på 1800-talet og la grunnlaget for moderne historieskriving. Ved å nytte Momiglianos dikotomi som utgangspunkt, syner ikkje berre Eriksen at dette utvalet av historieskrivarar skreiv innanfor dei etablerte kunnskapstradisjonane; ho er også i stand til å forklare ei rekkje karakteristiske – og frå ein moderne ståstad merkverdige – sider ved dette korpuset. Wiels tendens til å konfrontere historia – henta frå tekstar – med materielle leivningar av dei same fenomena, er eitt ek-

sempel. Den ystt samansette karakteren til Edvard Edwardsens *Bergens beskrivelse* – i det eine augeblikket historieskriving og i det neste monumentsamling – er eit anna eksempel.

Livets læremester er ei sær viktig bok. Den er viktig fordi det er den første som i nyare tid freistar å framstille mangfaldet som prega historieskrivinga i tidleg moderne tid. Eriksens bok er også den første overhovudet som framstiller dette mangfaldet av historiske kunnskapstradisjonar på sine eigne premiss – i rak kontrast til Francis Bulls hundre år gamle litteraturhistoriske tilnærming til deler av dette korpuset. Samstundes reiser boka ei rekkje nye spørsmål og, ikkje minst, synleggjer kor mykje som står att før eit heilskapleg bilete av desse lærdomstradisjonane er på plass. Først og fremst er det eit stort sagn at me veit så lite om publikummet for denne historieskrivinga – dei som anten las verka sjølve, eller fekk dei formidla. Mange av desse verka sirkulerte i manuskriptform i det som må ha vore lokale tekstlege samfunn før dei mykje seinare, gjerne fleire hundre år, blei prenta og utgjevne. Bokhistorie er eit relativt nytt felt i Noreg, men det som har blitt publisert kring boksamlingar og abonnementslister gjev ein viktig inngang til eit meir fullstendig bilete av historisk lærdom – eit som ikkje berre kviler på forfattarane og deira tekstlege produkt. Eriksens framstilling stiller også nye spørsmål til forholdet mellom den tidleg moderne historieskrivinga, forankra i eit historiesyn som krinsa kring historie som «livets læremeister», til den vitskaplege historieskrivinga på 1800-talet. Denne diskusjonen om brot/kontinuitet, som har resultert i eit stort tal analysar med omsyn til særleg tysk, engelsk og fransk historieskriving, har Eriksen aktualisert i ein norsk samanheng ved å kartleggje ei rekkje distinkte trekk ved historieskrivinga i tidleg moderne tid. Ei samanlikning av 1700-talets historieskriving og det knippet av historikarar som Ottar Dahl kalla «generasjonen av 1814» er med dette etterlyst. Etterlyst er også samanlikningar av historiske kunnskapstradisjonar på 1500- og byrjinga av 1600-talet, med dei som utmeisla seg på 1700-talet og som Eriksen har kartlagt i *Livets læremester*.

Bent Holm, *Ludvig Holberg: a Danish Playwright on the European Stage: Masquerade, Comedy, Satire*, oversat fra dansk af Gaye Kynoch (Hollitzer Verlag, 2018). 265 pp.

Jens Bjerring-Hansen, Københavns Universitet

I 1700-tallet var Ludvig Holberg del af den europæiske kanon. Omkring år 1900 var han "næppe kendt af navn udenfor Norden", som kritikeren Georg Brandes konstaterede (i essayet "Weltliteratur", 1899). I dag lever Holbergs tekster, qua – eller måske: trods – status af pensum- og pligtstof, udelukkende videre i Danmark og Norge. Holberg står dog tilbage som en reduceret størrelse i sine to hjemlande, hvor man næsten kun kender ham for komedierne. Men på forbilledlig vis har et stort norsk-danske forskningssamarbejde – der i løbet af 2010'erne har resulteret i en ny, komplet digital udgave af Holbergs tekster (www.holbergsskrifter.dk), inkl. moderniserede versioner, samt flere ph.d.-afhandlinger og forskningsantologier – sørget for at præsentere ham i mere fuld figur, således at historikeren, juristen, latinisten etc. Holberg er blevet dokumenteret og diskuteret.

Med sin engelsksprogede monografi *Ludvig Holberg – a Danish Playwright on the European Stage: Masquerade, Comedy, Satire* går teaterhistorikeren Bent Holm en anden vej, ind til kernen, om man vil, ved at zoome ind på en håndfuld komedier, herunder klassikere som *Jeppe på Bierget* og *Erasmus Montanus*. Det handler således for Holm snarere om at imødegå den tiltagende afinternationalisering, som komedieteksterne har undergået de sidste par hundrede år, end den parallelle reduktion af Holberg til 'blot' komediedigter. Resultatet, hvor teksternes væv af

<https://doi.org/10.7557/4.5823>

Copyright: © 2021 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

æstetiske, psykologiske og sociale impulser gennemlyses, er noget af det bedste, der skrevet om komedierne i mange år.

Det bærende perspektiv i bogen er opfattelsen af teatret som en 'kontroversiel institution' og en 'depraveret zone' (s. 25), men samtidig som et kommercielt underholdningsfænomen. Således bliver Holbergs komedier og teatervirksomhed indplaceret i en subversiv teatertradition – fra middelalderens karnevalsfarcer over *commedia dell'arte* til Dario Fo – og i en specifik socialhistorisk situation i 1700-tallet, hvor teatret forlader hoffet og forsøger at indtage byen og markedspladsen. Afdækningen af spor efter disse kontekster i teksterne udgør et supplement til gængse forståelser af komedierne som præget af klare rationalistiske og klassicistiske tanker i form og indhold, sjov og ballade.

Første del af bogen ("Holberg on the european stage") udgør en teaterhistorisk ramme, som både favner fremmede og lokale skuespiltraditioner og det fysiske teater med dets aktører på, bagved og foran skuepladsen i Lille Grønnegade, hvis radikale inter- eller transnationale karakter berettiger betegnelsen 'europæisk'. Der er tale om en multifacetteret kontekstualisering af komedierne – forholdet mellem "work and world", som et kapitel hedder – hvor de mange biografiske, teater- og socialhistoriske perspektiver er styret af nogle originale teser. To af de centrale kan fremhæves. Den første er betoningen af tidens teologisk og politisk drevne 'teaterfobi' (s. 32-46) som forståelsesramme. I lyset af denne modstand fremstår Holbergs apologier for kunstformen (via pseudonymer i parateksten til komedierne, "Hans Mikkelsen" og "Just Justesen", og via komedieteksternes metadiskurs) i et nyt, prekært lys. Som en slags psykologisk og filosofisk refleks af disse – i bred forstand – dramatiske omstændigheder uden for teksterne udpeger den anden tese to centrale temaer i Holbergs blik på verden, som begge knytter sig til teatret: 'masken' og 'fjolset' (s. 49-60). I en skarp og spidsfindig læsning på tværs af forfatterskabet – satirerne, selvbiografien, romanen *Niels Klim* og den sene essayistik – pointeres da Holbergs forkærlighed for det uhyrlige, absurde, tvetydige.

Dette leder frem til en række analyser af seks komedier, i bogens anden del, med sonderinger i Holbergs særlige fusion af det groteske og det realistiske og siden, i bogens kortere tredje del, til dramaturgiske anvisninger om, hvordan analyserne kan danne grundlag for moderne opførelser. Komedierne er grupperet og analyseret parvis efter (under)genrer: lejlighedskomedier (*Hexerie eller Blind Allarm* og *Maskerade*), karakterkomedier (*Jeppe paa Bierget* og *Erasmus Montanus*) og harlekinader (*Ulysses von Ithacia* og *De u-synlige*). Her skal kun fremhæves to perspektiver, som tilsammen udgør overordnede litteratur- og teaterhistoriske argumenter. I analysen af *Hexerie...*, som på øjenåbnende vis støtter sig på dokumenter fra samtidige hekseprocesser og universitære disciplinærsager mod stu-

denterskuespillere, pointerer Holm om Holberg: "He was a rationalist – but at the same time he found irrationality deeply fascinating" (s. 86). Senere, om harlekinaererne, hedder det: "To some extent, the new Danish playhouse can be seen as a stage for a new *drame bourgeois* realistic drama. The two plays [...] were nonetheless staged with standard commedia dell'arte accessories" (s. 150-51). Altså, idet Holbergs forkærlighed for absurde tanker (hekseri) og dramatik (italiensk masketeater) blotlægges, bliver standardfortællingen om Holberg som oplysningsmand og klassicist problematiseret. Herved åbenbares på lærd og levende vis komedieteksternes dialogiske kvaliteter og dubiøse historiske forbindelser.

Holms bog ligger i forlængelse af en stærk teaterhistorisk Holberg-tradition (repræsenteret ved Eiler Nystrøm, Torben Krogh og Anne Jensen), som har udmærket sig ved en højere grad af interesse i praktiske og sociale omstændigheder omkring Holbergs komedier, end man finder i den litteraturhistoriske beskæftigelse med teksterne. Disse kan nok opfattes som et litterært mirakel, men de dumpe ikke ned fra himmelen. Med nærværende bog og med tidligere udgivelser – *Skal dette være Troja? Om Holberg i virkeligheden* (2004) og *Tyrk kan tæmmes – Os-mannerne på den danske scene 1596-1896* (2010) – har Holm tilføjet denne tradition en orientering mod psykologiske og kulturhistoriske problemer. Hvad det første (psykologien) angår ligger Holm på linje med litteraturhistoriske bidragydere til Holberg-forskningen som Ejnar Thomsen, Jens Kruuse og Erik A. Nielsen. De tog på forskellig vis Holberg alvorligt og insisterede – på tværs af klassicismens poetik – på, at 'komedien ikke ignorerer tragedien', som det hedder hos Holm (s. 50). Hvad det andet (kulturhistorien) angår, kan man trække forbindelser til en række kritiske kulturteorier, herunder Bakhtins begreb om det 'karnevalistiske', Stephen Greenblatt og nyhistorismens forestillinger om modhistoriens og anekdotens udsigelseskraft og Eugenio Barbas tanker om teatret som subversivt foretagende. Man kunne godt have ønsket sig, at mere af forfatterens store baggrundslæsning var ekspliceret eller dokumenteret i fremstillingen. På den anden side var manøv-rer af den art måske sket på bekostning af en stor læseoplevelse.

Jacqueline Eales and Beverly Tjerngren
(eds.), *The Social Life of the Early Modern
Protestant Clergy*, Special issue of *The
Journal of Religious History, Literature
and Culture*, 6:2 (Cardiff: University of
Wales Press, 2020). 160 pp.

Erik Sidenvall, Lunds universitet

Denna kombinerade antologi och temanummer av tidskriften *The Journal of Religious History, Literature and Culture* fokuserar på prästhushållet i det tidig-moderna England och Sverige. Två teman tas upp till särskild behandling i antologins sex artiklar: prästhustruns ställning samt de ekonomiska betingelserna för prästhushållet. Ett sidotema som dyker upp i flera av bidragen är den gästfrihet (både som ideal och faktisk praktik) som tog sig uttryck i såväl präst- som biskopsgård. Bidragen som tar upp engelska förhållanden fokuserar framförallt på prästerskapets högre skikt medan mer ordinära lantpräster behandlas i de två svenska bidragen. Tidsmässigt tar bidragen upp perioden från 1540-tal till det sena 1700-talet med fokus placerat framförallt på den senare perioden.

Antologin har sitt ursprung i en dubbelsession vid European Social Science History-konferensen i Belfast 2018. Några av bidragen bär även i tryckt form spår av den muntliga presentationen. Beslutet att ge ut dessa texter i temanumrets form har tyvärr medfört att en del av det ramverk man förknippar med en mer genomarbetad antologi saknas. En kort "Editorial" skriven av redaktörerna inleder antologin. I denna görs inga anspråk på att presentera en mer övergripande ram för bidragen eller teoretiskt hållen reflektion över den behandlade tematiken. Inte heller någon form av övergripande forskningsöversikt återfinns i boken.

<https://doi.org/10.7557/4.5818>

Copyright: © 2021 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Samman av antologin blir därför inte mer än delarna. Detta är att beklaga särskilt då de teman som tas upp i boken hänger väl samman. Det hade varit relativt enkelt att förse denna volym med ett sammanhållande ramverk. Men, som sagt, detta förklaras förmodligen av att publicering skett i temanumrets form. Likväl hindrar detta inte att det är sex överlag värdefulla, empiriskt hållna, bidrag som presenteras i boken.

De tre bidrag som tar upp prästhustruns ställning är skrivna av Rosamund Oates, Jacqueline Eales och Beverly Tjerngren. I Oates inledande kapitel visas hur prästers äktenskap och den gästfrihet som utövades i prästgårdarna var uttryck för en medveten strategi att stärka den protestantiska kyrkobilddningen under det tidiga och ytterst osäkra reformationsskedet i England. Utifrån ett relativt tunt empiriskt material visar författaren hur det bland de första generationernas prästhustrur fanns en medveten strävan att bidra till att säkra den nya trons fortlevnad. Kvinnorna var i lika hög grad som männen delaktiga i de protestantiska "prästdynastier" som nu bildades. Trots den betydelse de tidiga prästfruarna hade i detta förlopp uppstod samtidigt en oro över vilken mer specifik roll dessa kvinnor skulle fylla; med en bild hämtad från Nya testamentet inleder Oates en intressant diskussion om huruvida prästhustrun förväntades vara aktiv och drivande i hushållet eller tillbakadragen och kontemplativ. I Jacqueline Eales därpå följande bidrag fördjupas denna diskussion. Eales argumenterar för att det är under perioden 1620 till 1720 som prästhustrun (och prästdöttrarna) på allvar kom att lyftas fram som förebilder. Det är då kvinnan som bärare av fromhet och religiös kunskap, och inte som drivkraftig föreståndare för prästens hushåll, som kom att lyftas fram som ett samtida ideal. Eales lyfter fram hur denna idealbild återfanns hos båda sidor (hos såväl "puritaner" som "episkopaler") i 1600-talets religiöst splittrade England. Med Beverly Tjerngrens bidrag rör vi oss till ett prästhus-håll på 1700-talets uppländska svenska landsbygd (även en svensk läsare hade behövt en tydligare geografisk identifikation av flera av de orter som nämns i artikeln). Temat gästfrihet går igen i detta bidrag. I mikrostudiens form närmar sig författaren frågan om hustruns betydelse för prästgårdens funktion som ett socialt nav för lokalsamhället genom att analysera de föremål som finns upptagna i ett prästpars båda bouppteckningar. Greppet att tolka de föremål som finns upptagna i bouppteckningarna, och de förändringar som bevisligen skett under de nio år som förflöt mellan hustruns och mannens död, är såväl intresseväckande som lovande. Tyvärr övertygar inte slutsatsen att de förändringar vad gäller prästgårdens materiella kultur som går att belägga kan förklaras av förändrade sociala praktiker i samband med kvinnans död. Förändringarna kan lika väl härledas till det armod och den isolering som i detta fall verkar ha följt med mannens barnlösa ålderdom.

I William Gibsons, Jonas Lindström och Jon Stobarts bidrag behandlas prästerskapet ur framförallt ett ekonomiskt perspektiv. Gibsons underhållande artikel adresserar den i äldre engelsk forskning vanligt förekommande uppfattning att 1700-talets engelska biskopar skodde sig på sina gäll. Även om ett fåtal biskopar med tiden kom att samla avsevärda förmögenheter gällde detta långt ifrån alla medlemmar av det högre kleresiet. I artikeln visas tydligt hur biskoparnas inkomster många gånger var långt ifrån tillräckliga, och att 1700-talets biskopar vinnlade sig om att troget och omsorgsfullt förvalta det som anförtrotts dem utan större tankar på egen vinning. Även om tesen om biskoparnas rovlystnad kraftfullt tillbakavisas av Gibson, är det likväl ett väl belagt faktum att de högre skikten av prästerskapet i 1700-talets England alltmer kom att närma sig lantadeln såväl i socialt som i materiellt hänseende. Detta tema behandlas i Jon Stobarts bidrag. Genom en jämförande närstudie av en handfull auktionskataloger från försäljningar av inredning från såväl herr- som prästgårdar visar författaren hur den materiella värld dessa två samhällsgrupper omgav sig med alltmer närmade sig varandra. Likväl fanns det skillnader. Lantadelns mer högkvalitativa föremål lämpade sig mer till uppvisning medan prästerskapets salonger bjöd in till ett smakfullt och avslappnat umgänge. Gibson sammanfattar skillnaderna i en pregnant formulering: "Significantly, this material world was more closely linked to notions of taste and inclusive sociability than to ostentatious displays of status through exclusive luxury objects." (s. 111) I Lindströms artikel vänds uppmärksamheten än en gång mot det prästerliga livet så som det gestaltade sig på den svenska landsbygden under 1700-talet. Artikeln utgörs av en fallstudie av en den gotländske kyrkoherden Gustaf Bergs olika ekonomiska nätverk. Lindström visar hur denne prästman fungerade inte bara som jordbrukare, utan också som handlare, långivare och arbetsgivare. I en tid då ekonomiska mellanhavanden var inflätade i lokalsamhällets sociala väv blev prästens ekonomiska nätverk och transaktioner betydelsefulla. Lindström argumenterar för att inte heller denna sida av prästens verksamhet i lokalsamhället ska separeras från hans "andliga" gärning. Ekonomiska transaktioner band samman präst och sockenbor och bidrog till den kyrkliga ämbetsmannens auktoritetsposition.

Även om man kunde önskat att ett övergripande ramverk hade utvecklats för denna antologi och att de komparativa perspektiven varit mer utvecklade, innehåller antologin *The Social Life of the Early Modern Protestant Clergy* sex läsvärda och lättillgängliga artiklar. För alla med ett intresse av det tidigmoderna kyrkliga livets social- och kulturhistoria kommer den att ge talrika insikter och uppslag.

Jens Baggesen, *Labyrinten eller Reise gennem Tydskland, Schweiz og Frankerig 1-2. Tekstudgivelse, efterskrift og noter ved Henrik Blicher* (København: Det danske Sprog- og Litteraturselskab/Gyldendal, 2016). 422 + 460 pp.

Marianne Stidsen, Københavns Universitet

”Enhver Menneskelig Rytter rider igiennem Verden paa sin særegne Kiephest; og man tager mærkelig Feil om man troer, at han, naar det falder ham ind at reise udenlands, lader den staae hiemme.” (bd. 1, s. 20)

Sådan lyder det i forerindringen til forfatteren Jens Baggesens (1764-1826) rejseroman *Labyrinten*, oprindeligt udgivet i to dele i 1792-93. Bedre karakteristik kan man ikke få af dette værk, som hører til de kunstnerisk mest vellykkede skønlitterære prosaværker i dansk litteratur i 1700-tallet, ved siden af Ludvig Holbergs *Niels Klims underjordiske Reise* fra 1741 (som Jens Baggesen i øvrigt oversatte fra latin til dansk i 1789) og Johannes Ewalds *Levnet og Meeninger* fra 1774-78. Men selvom der for så vidt findes flere paralleller mellem især Baggesens værk og Ewalds, har Baggesen formodentlig ikke været inspireret af Ewalds prosaværk, eftersom *Levnet og Meeninger* først udkom i 1804-08, altså over ti år efter *Labyrinten*. Snarere er sagen, at begge forfattere er inspireret af den nye følsomhed, som præger det sene 1700-tal med afsæt i både engelsk og – for Baggesens vedkommende – fransk litteratur og filosofi.

Med Henrik Blichers tekstkritiske udgivelse af *Labyrinten* i regi af Det Danske Sprog- og Litteraturselskabs klassiker serie får vi for første gang siden originalens fremkomst den komplette, ubeskårne tekst om Baggesens storstilede rejse ned

<https://doi.org/10.7557/4.5802>

Copyright: © 2021 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

gennem Europa i revolutionsåret 1789 i hænde – også selvom Baggesen ikke når så langt i skildringen, som undertitlen stiller i udsigt (de planlagte to følgende bind om turen gennem Schweiz og Frankrig kom aldrig, andet end i stærkt bearbejdet note- og fragmentform ved Baggesens to sønner). Oven i købet er det hele forsynet med noter, som tilsammen fylder så meget som to tredjedele af Baggesens egen tekst, og som viser et filologisk og litteraturhistorisk og formidlingsmæssigt arbejde af absolut højeste karat. Med rette er udgaven derfor også blevet hyldet i de mange anmeldelser, den fik i den danske dagspresse, hvor flere af anmelderne måtte frem med udsøgte lovord både for det grundige, kompetente udgiverarbejde, som lå bag, og for selve den mageløse fortælling, som ligger til grund for det, som er dets essens.

Hvad kan den så, den ny udgivelse, også set med almindelige litteratur- og 1700-talsinteresserede læserøjne?

For det første er der de hidtil udeladte stykker. Der er både tillægget til forerindringen, passagerne om operaen *Holger Danske*, hvor tekstforfatteren Baggesen havnede i nationalistisk krydsild – et tidsbundet stof, som noterne er med til at gøre forståeligt for en nutidig læser. Måske mest interessante er dog de nu inkluderede passager, som peger ind i 1700-tallets kulturelle og filosofiske diskussion om oplysning, fornuft og frihedsrettigheder. Dem finder man fx i form af kritiske betragtninger over uciviliserede, barbariske straffemetoder som galgehængning i etager, muligvis efter stand. Samt i form af et højstemt digt i frie rytmer om den franske revolution, som på tidspunktet for udgivelsen af bind 2 havde taget en makaber drejning med henrettelsen af Ludvig XVI. Jens Baggesen forsøger her, med Blichers ord i efterskriftet, ”at pejle ’Humaniteten’, hvorved han forstår ’Hovedets Oplysning og (...) Hiertets Opvarmelse’.” I tidligere udgaver – så som Torben Brostrøms fra 1965, der var tænkt som en folkelig bestseller, som ud over at gøre værket klassikeregnet skulle trække det væk fra det ’forstandstørre’ 1700-tal og hen imod den mere følelsesbaserede, sanselige romantik, således at det kunne ses som en forløber for den modernisme, Torben Brostrøm selv havde store aktier i lanceringen af i 1960’erne – er sådanne passager skåret fra. Men i dag, hvor netop oplysningens grundideer har fået ny betydning og relevans, i og med øgningen af presset mod den moderne, borgerligt-liberale kultur, de er fundament for, forekommer de nok så relevante.

Herudover er der som sagt det fyldige noteapparat i punktform med gennemkompetente tekstkommentarer og det uhyre velkrevne, letløbende og informative efterskrift. Ikke mindst det sidste repræsenterer en sjældent lykkelig forening af lærd scholarship og mundret formidlingsevne.

Endelig er der tale om et smukt – om end ikke prangende – stykke boghåndværk, med original stavemåde og tegnsætning og alle de tekstkritiske informatio-

ner, man med rette kan forvente, som her overrækkes den nutidige læser såvel som fremtidige læsergenerationer. Værket er, som resten af klassikerserien, med germanisten Christian Bennes ord i *Danske Studier* fra 2018, ikke overdådigt udstyret, men produceret med finesse. Trykt på kvalitetspapir og indbundet på et rigtigt bogbinderi. Der er brugt simpel papkarton til bogomslaget, i en lysegrøn farve, og begge bind indeholder to tekstile bogmærker i forskellige farver. Smudsomslaget fremstår i et elegant monokromt design, der udstråler tidløshed, med en litografi af forfatteren udenpå, der, når man piller papiret af, bliver til en hel plakat. Og indeni finder man selvfølgelig også alle de gode gamle højdepunkter fra tidligere udgaver: Indledningskapitlet om jagten på et pas, kapitlet om at laksere (en slags humoristisk-latrineret modsvar til naturretten – som tilmed nævnes direkte – der i denne udgave lader sig læse som kontrast til galgekapitlet, idet alle er nødt til det, både høj og lav), kapitlet om det kvalmende fede og overdådige Vierlande (der igen skal læses i kontrast til mesterstykket om den herligt gølge Lüneburger Heide), besøget i jødeghettoen i Frankfurt, katedralbestigelsen i Strasbourg osv. Til overmål indgår der tillige i den nye udgave tre mindre forprøver på *Labyrinten*, trykt i tidsskriftet *Minerva* i 1792, som 'lokkemad' for publikum, og her for første gang genoptrykt i sammenhæng med det værk, der endte med at komme ud af det.

Når *Labyrinten* er værd at stifte bekendtskab med i dag – eller genlæse i sin uforkortede udgave – skyldes det dog stadig først og fremmest den pointe, som også ligger indlejret i det indledende citat fra romanen, nemlig at man her i sin spæde form møder et konkret eksempel på det frie, autonome individ, som er og bliver 1700-tallets ideal og vigtigste arv til verden. I en tid, hvor der er kommet så stærkt fokus på at detronisere og destabilisere dette frie, autonome individ – også i den forskning, som bedrives i dets glansperiode, 1700-tallet – er det i sig selv opløftende for den, der holder af modernitet og frihedsrettigheder, at blive mindet om, hvor stor en landvinding det var for menneskeheden, politisk, socialt, økonomisk og kulturelt, at få sat dette frie, selvberørende individ på landkortet. Ligeså stor en landvinding – mindst – som de økonomiske og teknologiske kvantespring fremad, der skete i perioden. Hos Kant – og andre 1700-tals-filosoffer – møder vi dette individ i dets abstrakte, idealiserede udgave. Hos Baggesen møder vi det i dets helt konkrete, erfaringsnære, fænomenologiske udgave – med de dunkle skyggesider og selvmodsigelser det indebærer – på en måde, der peger direkte frem mod romantikken i det 19. og modernismen i det 20. og – hvem ved – måske mod en eventuelt kommende nyhumanisme i det 21. århundredes udprægede antihumanistiske eller posthumanistiske kulturklima. Og hvad mere er: Vi møder et selvberørende individ, som synger med sit eget næb.

For til syvende og sidst er den vigtigste grund til at genlæse Baggesens værk det kunstneriske. Hans prosa er så spillevende, så frisk og så underholdende og tempofyldt, at man indimellem fuldkommen kommer til at glemme, hvornår teksten er skrevet. Gennem sin højst personlige, unikke stil og sprogtone formår Baggesen at tale hen over århundrederne og lige ind i hjertet og sanserne og følelserne på os i dag. Ligesom han formår at inspirere forfattere helt frem til nutiden. Det er netop noget, kunsten kan, når den er bedst. Samtidig med, at den kan give os en fornemmelse af det, som er helt fremmed, helt anderledes, helt forskelligt fra i dag.

Baggesens kæphest galopperer altså igen for fuld udblæsning – og det i storform.

Per Pippin Aspaas & László Kontler,
*Maximilian Hell (1720–92) and the Ends
of Jesuit Science in Enlightenment Europe*
(Leiden: Brill, 2019). 477 pp.

Gunnar Ellingsen, Bergen

I Per Pippin Aspaas' og László Kontlers *Maximilian Hell (1720–92) and the Ends of Jesuit Science in Enlightenment Europe*, tilbys leseren et dypt og grundig innblikk i 1700-tallsastronomi og dens vilkår mellom nasjon, religion, stat og vitenskap i opplysningstidens Europa. Boka handler, som tittelen avslører, først og fremst om jesuitten og hoffastronomen i keiserinne Maria Theresias Wien, Maximilian Hell, og hans ekspedisjon til Vardø, på oppdrag fra danske kong Christian VII for å observere venuspassasjen i 1769. Hells reise og karriere settes svært overbevisende inn i en europeisk samtidig kontekst. Diskusjonene av Hells karrierestige, ekspedisjonen til Vardø, tilbakekomsten med beskyldningene om forfalskning av data, og hans videre skjebne som vitenskapsmann og jesuitt, gir leseren innsyn i hva og hvem som formet vitenskap på 1760-tallet.

Forsinkelsen i Hells utgivelse av observasjonsdataene fra Vardø dannet utgangspunktet for en stor føljetong av brev og beskyldninger blant Europas astronomer om hvorvidt observasjonene var falske eller ikke. Beskrivelsen av meningsutvekslingene og beskyldningene om Hell og dataene fra Venus-observasjonen i Vardø, fremført mellom medlemmene av «Republic of Letters», gir et nært innblikk i den sosiale virkemåten til en viktig gren av 1700-tallets vitenskap. Kvaliteten på Hells observasjonsdata, viser det seg, ble først og fremst vurdert etter kriterier som hadde med hans personlige sosiale status å gjøre. Hans mulige motiver, karriere, nasjonalitet og religion, var like relevante for disse vurderingene som hans erfaring, kompetanse, tilgjengelige utstyr og metode. Aspaas og Kontler lykkes

<https://doi.org/10.7557/4.5897>

Copyright: © 2021 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

godt i formidlingen av hvordan 1700-tallsastronomi på den ene siden var en felles, uegennyttig dugnad for kunnskapsproduksjon om våre store omgivelser, og på den andre siden: et sosialt strategisk og ganske så kynisk spill om karrierer og ulike typer prestisje.

Det hadde imidlertid vært interessant om forfatterne også hadde diskutert Hells vitenskap mer inngående i en dansk-norsk kontekst, og utforsket Hells møte med dansk-norske og kanskje spesielt trondhjemske vitenskapsfolk, deriblant Johan Ernst Gunnerus og hans krets i Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab. I Aspaas' og Kontlers bok er det underforstått at de to partene påvirket hverandres vitenskapelige interesser og praksis. Forfatterne påpeker med en viss undring Hells bredere vitenskapelige nedslagsfelt på ekspedisjonen til Vardø, der han studerte både morild, meteorologi, strandlinjer og andre objekter. En slik bred tilnærming til vitenskap var uvant for Hell, men slett ikke fremmed for Gunnerus og de øvrige medlemmene av Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab, noe forfatterne også er klar over. For vitenskapsfolket i Trondhjem var en ekspedisjon mot nord en anledning man ikke kunne la gå fra seg til studier på så å si hvilket vitenskapelige felt som helst. Forfatterne påpeker også flere ganger vitenskap drevet av amatører som noe eget og distinkt i astronomi-nettverket Hell opererte i. I Norge støtte Hell garantert på amatørvitenskapere og amatørvitenskap, både i de sosiale kretser i Trondheim og gjennom det Kongelige Norske Videnskabers Selskab. En mer eksplisitt analyse av møtet mellom den profesjonaliserte, kontinentale astronomiske praksisen og den før-institusjonaliserte norske vitenskapelige tradisjonen hadde vært interessant når denne vitenskapsmannen, hans nettverk og ekspedisjon til Vardø først studeres så inngående.

Kildebruken i boka er imponerende grundig og rik, både i tekst og kontekst. Leseren får et svært godt informert innblikk i kildenes form, innhold og opprinnelse, gjennom gode diskusjoner av det ofte omfattende kildelandskapet de er hentet fra. Hells astronomi blir satt inn i både en bred europeisk 1700-tallskontekst og en moderne kontekst. Jamføring av Hells og andres funn med moderne astronomi er ikke historisk forflatende, men i all hovedsak informativ.

Bokas *språk* har, tross sin presisjon og grundighet, den egenskap at den minsker innholdets tilgjengelighet for leseren. Setningene er tidvis så lange og består av så mange deler at det kan være utfordrende å forstå hvordan de henger sammen. Selv om boka ikke er ment for det helt brede publikum, vil selv den noe smalere, interesserte lezerskaren kunne oppleve dette språket tungt å fordøye. Og med et lettere språk – og jeg mener ikke lettere innhold – ville boka kanskje også kunne lokke et bredere publikum til å lese om fortidens vitenskap, om person, ekspedisjon og forsøkene med å bestemme solas avstand til jorda. Det hadde dette stoffet, og arbeidet som er gjort med framstillingen av det, fortjent.

Jeppe Mulich, *In a Sea of Empires: Networks and Crossings in the Revolutionary Caribbean* (Cambridge: Cambridge University Press, 2020). 216 pp.

Aske Slick, Uppsala universitet & Gustav Ångeby, Stockholms universitet

How do you make someone else do as you tell them to do? While the question might be posed in a number of circumstances, it probably stood as particularly perplexing for those metropolitan officials trying to assert political authority in the late eighteenth-century Caribbean. Because of its reliance on intermediaries to run colonies and enforce monopolies far away, European overseas colonialism was prone to what in political science and economics is called the principal-agent problem, in which an entrusted agent might defy or deviate from the wishes of the principal if incentivized by personal interest. Jeppe Mulich's (City, University of London) new book offers an innovative take on how developments of this political configuration could be historically studied in praxis, using the Leeward Islands, and thus the Scandinavian colonies, as an example of a 'microregion' where metropolitan policy and national borders carried limited currency well into the nineteenth century.

In a Sea of Empires has the aim of both presenting a theoretical framework for analysing what Mulich calls an 'inter-imperial microregion', defined as a geographical area inhabited by several polities with a particularly high density of interaction across formal borders, and conducting an historical analysis that applies this framework to a region stretching from the Virgin Islands in the north to Dominica in the south, c. 1780-1840. Mulich's framework, developed from an article published in 2013 ('Microregionalism and intercolonial relations: the case of the Danish West Indies, 1730–1830', *Journal of Global History* 8:1 [2013], pp.

<https://doi.org/10.7557/4.5885>

Copyright: © 2021 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

72–94), conceptualizes the inter-imperial microregion as an ideal-type centred around a parallel system of authority. The frequent movement of goods, people and information; transference of legal, commercial and political practices; shared internal and external threats; formations of informal communities of groups and individuals; and local intercolonial rivalry all facilitate challenges to top-down governance. Whereas official personnel in the colonies or settlements maintain direct ties to the state and its institutions back home, a system more attuned to regional interests than imperial ambitions exist alongside it. Hence, emphasis is put on the numerous networks and relationships that underpinned regional interdependence between European polities far away, and sometimes channelled informal influence and power.

In addition, a microregion's 'cross-polity interactions', using Mulich's parlance, operates on three distinct levels. First, *interimperial politics*, where treaties and trade agreements, declarations of war and peace, formations of alliances and other formal diplomatic developments influence the region. Second, *intercolonial relations*, describing exchanges regarding political and legal authority on a local level. Third, *transimperial networks*, defined as crossing nominal boundaries of different polities without the same level of institutionalized formality as the other two. The first two types of interactions are thus dependent upon state structures, whereas the latter set of interactions could often subvert or circumvent those structures. As actors should not be understood as limited to a single level, the framework carries the benefit of operationalizing studies on how developments in foreign relations and diplomacy were received 'on the ground', as well as interacted with global historical trends. From a methodological standpoint, the cross-polity approach means that Mulich tries to balance the act of comparing territories of different empires, while not treating a region's colonies as discrete entities. This means taking into account that historical actors, such as Caribbean merchants for example, very much compared themselves in order to exploit profitable loopholes by relocating to another jurisdiction. It is the very entanglement across formal borders between a myriad of imperial intermediates and local actors that is in focus here. The inter-imperial microregion should thus be understood as a *functional* rather than *formal* geographical space.

The proof of such an elaborate framework, however, is in the pudding. Following the introductory chapter, chapter two considers the Leeward Islands from a perspective of political economy and commercial practices. Serving as a foundation for the other chapters, emphasis is placed on political, social, and economic intercolonial networks that drove contacts between island populations and could at times divert the flow of trade when faced with the regulatory attempts of various empires. Chapter three looks at the way the fear of slave uprisings shaped the se-

curity complex of the islands and fostered intercolonial integration. Chapter four examines Caribbean privateering and the specifics of the colonial prize courts system during late eighteenth and early nineteenth centuries. Chapter five explores the legal and social dimensions of slavery as practiced in the region. Chapter six analyses the interimperial political context that saw an abolition of the slave trade, focusing on the Danish and British edicts that banned the trade in 1803 and 1807, respectively.

In the concluding chapter, Mulich highlights two important aspects of the historical analysis on the Leeward Islands. First, a defining conflict between imperial authority and colonial autonomy. Commerce, security, slavery, and legal practice led to frequent clashes between actors with stronger local interests and those with more incentive to align themselves with imperial authorities. Second, the emphasis on the microregion's political configuration draws attention to how the rise of the British Empire affected, and could serve, peripheral powers such as the Scandinavians. At times used as buffer zones between the French and the British, smaller, politically neutral, islands also helped British subjects subvert trading restrictions through free ports, thus aiding British consolidation of power.

With these aspects in mind, Mulich wraps up by revisiting the framework. An important divergence lies in the fact that the half-century examined did see Caribbean imperial actors at times rein in colonial autonomy and solidify its borders, underlining the need for, in analytical terms, a relational approach to the interactions in a microregion. Disparate actors such as metropolitan abolitionists and colonial magistrates could at times find common ground in reining in the planters' prerogative to control local politics. Another divergence lies in the networks of free African and Afro-Caribbean subjects in the Leeward Islands, which emerged from the separation of existing structures by colonial racial hierarchies. This led in turn to the presence of another level in the interimperial microregion, tying together communities with minimum engagement with white colonial society. Before ending with suggestions on where the framework could be applied next, Mulich notes that these divergences point to the framework's possibility to identify what makes a region historically distinctive.

In a Sea of Empires is first and foremost developed on the theoretical level. The historical analysis of the Leeward Islands relies heavily on pre-existing scholarship, and lacks both a stated method and a discussion on how and why the few archival references were selected. One could also have wished for more engagement with the literature on neutral maritime trade rather than smuggling, if not for the sake of the former being easier to empirically verify, as well as the more up-to-date research done on slavery in the Danish West Indies.

There is, however, considerable strength in Mulich's theoretical framework. Drawing on the trend of liminal geography and social network research in Atlantic history, as well as practice analysis in studies of empires, Mulich's focus on the subversion of sovereignty is particularly fruitful when applied to political and legal institutions. In chapter four, for example, records presented from the notoriously corrupt Tortola prize court in the 1790s highlight the mutual relationship between the Danish and British possessions in the Leeward Islands. In a complicated scheme, vessels seized by privateers in waters of the Danish West Indies seem to have been put through a mock case in Tortola, with the purpose of providing the necessary paperwork to avoid seizures elsewhere in the Caribbean. Practices such as this, coupled with the use of free ports, open up for discussion of whether the American historian Holden Furber's pioneer hypothesis—that the assistance rendered by smaller nations helped assert British dominance on the Indian subcontinent—could be applied globally. Moreover, as chapter five points to in its charting of a cross-imperial harmonization of the laws denying subjecthood to slaves, the political space created by intercolonial networks sometimes spurred practices and institutions in forms of governance otherwise associated with the state. This is clearly demonstrated in chapter three, where Tortola, in the face of slave unrest, asked for and received military aid not from the other British possessions, but from the Danish islands, as late as 1831.

Such forms of governance, carried into the nineteenth century with its customary label as the century of the nation state, make one consider how this development influenced state formation back in Europe. If wartime institutions such as free ports and prize courts, coupled with military engagement, affected how states organized and established power, then eighteenth-century war and colonial expansion was an integral part of the small and neutral Scandinavian states. Moreover, there is much potential in the conceptualization of the interimperial microregion as a political entity, and how this served not only as a constraint, but also as a possibility, to carry out imperial authority. Metropolitan officials could count on intercolonial networks to act as security guarantors of their slave-based commodity production, regardless of political upheavals in the 'Age of Revolutions'. Making people do as they were told was often dependent on circumstances rather than strategies, but Mulich's framework can help highlight the relations that facilitated such manoeuvring space.

Joseph M. Adelman, *Revolutionary Networks: The Business and Politics of Printing the News 1763–1789* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2019).
255 pp.

Jonas Nordin, Lunds universitet

Det första tillägget till Förenta staternas konstitution, antaget år 1791, slår fast att kongressen inte får fatta några lagar som inkräktar på yttrande- och tryckfriheten. Detta tillägg var ett uttryck för idéer som var väl utbredda i västvärlden slutet av 1700-talet. I Förenta staternas historia har ursprunget till principen länge i första hand spårats i intellektuella strömningar. Yttrandefriheten är en av de *founding myths* som byggt USA:s självbild och dess ursprung söks därför hos stora gestalter som tänkt stolta tankar.

I *Revolutionary Networks* följer historikern Joseph M. Adelman, verksam vid Framingham State University, i stället ett mer prosaiskt spår som utgår från boktryckerinäringen. Hur såg dess marknadsvillkor ut, vilka var aktörerna, hur skapade de sina nätverk, hur balanserade de ideologiska och ekonomiska överväganden? Bland tryckarna fanns det såväl dedicerade patrioter som övertygade lojalister, många vacklade däremellan medan ytterligare andra höll sig borta från politiken. För de flesta gällde dock att de var näringsidkare som först och främst behövde få mat på bordet. Deras egna övertygelser, i den mån de hade några, fick därför ge vika för efterfrågan och lokalsamhällets attityder.

Adelman har sammanställt en databas med 756 tryckare som var aktiva under perioden 1763–1789, vilket är ett förbluffande stort antal. Vid frihetskrigets utbrott verkade ett hundratal boktryckare i de revolterande kolonierna, vilket är

<https://doi.org/10.7557/4.5901>

Copyright: © 2021 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

mer än tre gånger så många som i Sverige, som hade en jämförbar befolkningsstorlek.

Almanackor, pamfletter och ettbladstryck var vanligare än böcker i tryckproduktionen. För att få stadga i intäkterna satsade många tryckare på tidningsutgivning, men annonser var i regel en mer pålitlig inkomstkälla än abonnenter, som ofta krånglade med betalningen. Allra mest lukrativt var att bli kontrakterad som officiell tryckare åt kolonialförvaltningen, men det var färre än en av tjugo tryckare som åtnjöt denna förmån, som ju också blev problematisk efter självständighetsförklaringen.

Att de brittiska kolonierna revolterade före de hårdare hållna spanska är en skenbar paradox som länge intresserat historikerna. Lika motsägelsefullt kan det framstå att den omhuldade amerikanska tryckfriheten byggde på den brittiska tanken om *a free and open press*: fri från myndighetsingripanden och öppen för allmänheten att publicera sig i. Tryckaren och grundlagsfadern Benjamin Franklin försvarade tryckarnas «unconcernedness» på ett sätt som påminner om det moderna journalistiska begreppet konsekvensneutralitet. Adelman ser detta som en kommersiell strategi, men i förlängningen fick den stora politiska följder.

Adelmans undersökning är en noggrann fallstudie av ett historiskt betydelsefullt exempel. Här som på andra håll besannas iakttagelsen att lagar ensamma inte skapar tryckfrihet, den måste även etableras i praxis, och oftare än vi kanske vill tro har den rotats i kommersiella intressen snarare än högstämda idéer.

Meelis Friedenthal, Hanspeter Marti
& Robert Seidel (eds.), *Early Modern
Disputations and Dissertations in an
Interdisciplinary and European Context*
(Leiden/Boston: Brill, 2021). 908 pp.

Per Pippin Aspaas, UiT The Arctic University of Norway

The doctoral defense is a ritual that commands respect. A successful defense is a source of pride for the candidate's supervisor and colleagues, as well as family and friends outside of Academia. As foundation for the ritual there is a text, a *thesis*. Nowadays this text is hardly ever in Latin; likewise, the oral defense is likely to be held in a vernacular language. Nevertheless, ages-old traditions of Latin rhetoric manifest themselves in the roles assigned to the various participants – the *opponentes* that present their criticism, the *candidatus/-a* that *respondet*, the highly respected member of faculty that *praesidet*, and so on. There are rules regarding opposition *ex auditorio*, and finally, there is the doctoral *diploma* itself, which is still printed in Latin at many universities.

The anthology under review is an ambitious effort to go to the roots of this ritual. In former times, disputations were far from exclusively associated with the doctoral degree. In addition to the *pro gradu* dissertation (for the degree of magister or doctor), there were dissertations written for disputations at gymnasiums, in monasteries, during synods, as an exercise (*pro exercitio*) for lower-grade students, and so on. In many cases, the *pro gradu* was far from obligatory in order to obtain a professorship. This goes to show that the function and status of dissertations were hardly uniform in all European countries. But how exactly did the ritual evolve in various national and regional contexts? Where did disputations take place, and at

<https://doi.org/10.7557/4.5903>

Copyright: © 2021 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

what stages in the educational process? What were the contents and uses of dissertation texts? The 32 chapters of this book are attempts to answer such questions.

The history of dissertations in francophone countries is particularly difficult to reconstruct, as thesis texts were not systematically preserved. A giant like Descartes, whose *Opera Omnia* have been edited and printed repeatedly over the centuries, in fact wrote a dissertation in jurisprudence that was not kept at a single public archive or library until 1981, when it was discovered that a printed copy of his *pro gradu* dissertation had survived, as backing for an engraving hanging on the wall of a US restaurant. Some private collectors in the eighteenth century did however collect as much as they could, enabling the historian to form an impression of the role of these largely ephemeral texts in certain disciplines such as medicine (see the chapter by Laurence Brockliss). In England, disputation rituals for younger students are well documented, witness the contributions by Tommi Alho and William M. Barton, who reconstruct the rituals at Cambridge and Oxford in great detail. The printed format of a thesis varied across regions. Some thesis broadsheets were rich in ornamentation, with artful illustrations printed alongside the text as such. Sibylle Appuhn-Radtke investigates how such illustrations were routinely cut out and reused as pieces of art at some monasteries in Catholic parts of Europe.

Axel Hörstedt, whose pioneering research on Swedish gymnasium dissertations was reviewed in last year's *1700-tal*, documents a thriving tradition of training the pupils' oral proficiency as well as their ability to argue academically in Latin. (One might label it an early example of the "flipped classroom" model, so vividly discussed in today's pedagogical literature.) Latin was, invariably, the standard language of university dissertations and their accompanying rituals. Among the rare exceptions to this rule were the Greek dissertation texts written by a limited group of hellenophile scholars in the late seventeenth and early eighteenth centuries, brought to our attention by Tua Korhonen and Janika Päll. The title pages and other peritexts demonstrate, however, that Latin was the standard – a Greek dissertation might even be accompanied with a facing Latin translation, to ensure that readers were able to follow the line of argumentation.

Sometimes translations would be the main content of dissertations, a sub-genre arising towards the very end of the eighteenth century. Like in the case of Greek dissertations, such translation dissertations displayed a Latin framework, with expressions like *Suethice tradidit, in Suecanam conversa, versibus Suecanis* figuring on title pages well into the nineteenth century (Johanna Akujärvi). While Akujärvi largely focuses on translations from ancient Greco-Roman or Norse texts, Reinhold F. Gleix explores translations and linguistic discussions on the language of the Koran in early eighteenth-century dissertations. Another peculiar feature of early-modern dissertations were the corollaries, short sentences that often were

only loosely, sometimes even not at all, connected to the main content of the dissertation. Bo Lindberg has earlier presented a representative selection of such *corollaria* with Swedish translation in the series *Bibliotheca Neolatina Upsaliensis* (no. 13, 2019). In this contribution, he analyzes the same topic comprehensively, linking the decline of corollaries in the eighteenth century to a possible decline in the prestige of dissertations overall.

The book covers the material and non-material culture of dissertations as much as their scientific content and societal impact. The fact that dissertations were hardly considered as purely formalistic and innocent academic exercises is demonstrated in court cases that might follow in their wake. Andreas Hellerstedt recounts the turbulence experienced in Uppsala in the 1740s, when philosophical discussions on contemporary politics were presented a bit too daringly in several theses presided by Johan Ihre. Olaus Rudbeck's 4000-page *Atlantica* (4 vols, 1679–1702) is famous as the work inaugurating the era of Gothicism in Swedish intellectual circles. Bernd Roling follows the reception history of this peculiar interpretative framework, arguing that university disputations were the “decisive medium” for the propagation and expansion of Rudbeck's hermeneutic model. However, the eighteenth century was not only marked by patriotic antiquarianism. It was also permeated by utilitarian rhetoric, attributing unprecedented value to artisans, merchants and other practically minded people. Sari Kivistö unearths how this reevaluation of the practical arts was at stake in university dissertations at several German and Scandinavian universities.

In total, in addition to an illuminating introduction by the three editors, the book presents case studies by scholars from a wide range of institutional affiliations and disciplinary backgrounds. The Nordic countries are well served, especially Sweden and the Baltics, with several chapters covering aspects of early modern dissertations and disputation culture in this region. There is still more to be explored, however. For instance, Denmark-Norway remains a blank spot in this book, despite a thriving dissertation culture in Copenhagen, Sorø, Kiel, and at cathedral schools and other strongholds of learning across the monarchy. Comparative perspectives are left for the reader to form as best as (s)he can. The editors and contributors are to be congratulated with a highly readable and fascinating anthology, which brings us one step closer a truly interdisciplinary and pan-European, comparative history of early-modern dissertations and disputations.